

خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ

تذکرہ

تالیف

اصغر علی روحی پروفیسر اسلام آباد

اسلامیہ کالج لاہور

۱۹۲۸ء

**Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.**

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

خَلْقَ الْإِنْسَانِ عَلِيمًا الْبِيبَانِ

سوادِ شعیبِ ان است روحی
زرختِ خواب سر بر کن خدارا
بزمِ آذری بزمِ معانی
فضلی و لکش و ابر بہاری
غنیمتِ ال و وسعِ جامِ صبوحی
بیا و بزمِ جم بزمِ بیار را
غلاظ لستم بہشتِ جاودانی
فلا شرب یا قلا ح صغلا

ع
بزم

بر کشیدہ خام

اصغری علی وحی پر و فیسیر الہیہ مشرقیہ اسلامیکہ کالج

در ۱۹۲۸ء

بیتروستی کا رگزاران طبع مقبول عام باہتمام منشی غلام احمد چان
منشی انظہار بختیار

فہرست مضامین

39306

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۵۹	غزل	۱	ویاچہ کتاب
۶۱	مثنوی		بہرہ نخستین
۶۶	رباعی	۱۵	مسند در ربط الفاظ با اشیا
۶۵	ارشاداتے چند در شعر و لکشی	۱۸	خفت و نقل الفاظ
۶۴	تخلص	۲۲	بحث در مترادف الفاظ
۶۶	تبصرہ	۲۴	علم ادب
۶۶	در سرقات شعر	۲۶	اسباب ترقیہ شوون ادبیات
۸۱	بہرہ دومین - علم معانی	۳۰	خصائص زبان پارسی بدان از
۸۱	نصاحت		تمازی امتیاز دارد
۸۸	بحث عمومی در بارہ بلاغت	۳۵	تصرفات فارسیاں
۹۱	نصاحت و بلاغت	۴۰	منتثور و منظوم
۱۰۵	مجاز لغوی	۴۲	در مدح و مذمت کلام منظوم
۱۱۲	مجازے کہ در جملہ باشد	۴۸	شعر چیست ؟
۱۲۲	مسند الیہ	۵۲	انواع نظم
۱۲۶	مؤلف مہمان دوستانے	۵۲	قصیدہ

۲۳۴	تقسیم تشبیه به اعتبار وجه شبه	۱۳۷	التفات
۲۴۰	تقسیم تشبیه باعتبار غرض	۱۴۰	مسند
۲۴۰	تقسیم باعتبار ادوات تشبیه	۱۴۹	تقديم و تاخير
۲۴۰	تبصره	۱۵۵	مسئله در باب نفي
۲۴۳	تشبیه تمثیل	۱۴۲	خبر
۲۵۴	تبصره	۱۴۸	خرف
۲۵۹	فرق میان تشبیه و تمثیل	۱۷۴	انشاء
۲۶۱	مسائل تشبیه	۱۸۹	اسم موصول
۲۶۹	حقیقت و مجاز	۱۹۱	قصر
۲۷۰	کنایه و مجاز	۱۹۷	فصل و وصل
۲۷۷	فرق میان تشبیه و استعاره	۲۱۱	ایجاز و اطناب
۲۸۷	تقسیم استعاره	۲۲۲	بهره یسارین - علم بیان
۲۹۲	تقسیم باعتبار تجرید و ترشح	۲۲۴	تشبیه
۲۹۳	معنی عقلی و تجزیلی	۲۲۷	مشبه و مشبه به
۳۰۳	بهره چهارمین - علم بیان	۲۲۹	وجه شبه
۳۰۷	منازع معنوی	۲۳۲	غرض تشبیه
۳۰۷	توریه		
۳۰۸	ایهام ناسب	۲۳۵	تقسیم تشبیه به اعتبار طرفین

۳۲۰	تنسيق الصفات	۳۰۹	ایہام تضاد
۳۲۰	صناع لفظی	۳۰۹	طباق
۳۲۰	تجنیس	۳۰۹	مقابلہ
۳۲۱	تجنیس تام	۳۱۰	مراعاة النظر
۳۲۱	تجنیس ناقص	۳۱۰	مشاکلت
۳۲۱	تجنیس زائد	۳۱۱	عکس
۳۲۲	تجنیس مرکب	۳۱۱	رجوع
۳۲۲	تجنیس مزدوج	۳۱۱	لف و نشر
۳۲۳	تجنیس مطرف	۳۱۲	جمع
۳۲۳	تجنیس خط	۳۱۲	تفریق
۳۲۳	رد العجز علی الصدر	۳۱۳	تقسیم
۳۲۴	اشتقاق	۳۱۴	تجرید
۳۲۴	ترصیع	۳۱۴	مبالغہ
۳۲۴	اعنات	۳۱۵	مذہب کلامی
۳۲۴	تلمیح	۳۱۵	حسن التعلیل
۳۲۴	ذوالقائمتین	۳۱۶	تاکید المدح بما یشبه الذم
۳۲۴	متکون	۳۱۷	تاکید الذم بما یشبه المدح
۳۲۶	توشیح	۳۱۷	استنباع
۳۲۶	سیاق الاعداد	۳۱۸	توجیہ
۳۲۸	پہرہ بجاہلین - موازنہ و تنقید	۳۱۸	تجاہل عارف
۴۰۳	پایان نامہ	۳۱۹	قول بالموجب
		۳۱۹	اعتراض

اصغر علی روحی

یہ دستوری گرد آورندہ کسے بہ چاپ زون این نامہ نہ پروازو

وَالْعِلْمُ نَا أَلَمَّا عَلَيْنَا كَالْعِلْمِ الْعِلْمِ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اے آنکہ یہیستی ماویل ہستی تست ونا توانی ما برمان توانائی تو۔ تاچہ
 فرخندہ پروردگاری کہ ہر کوچک و بزرگ را با اندازه کہ داری از گنج بے رنج
 خوبہر بخشیدہ و تاچہ نخستہ داری کہ دست بخشش خود را بر بزمہ کاری ما از
 ما باز بخشیدہ۔ گوہر خرد را اور و ریح جانہا بود بیت نہادہ و تقد سخن را اور
 بازار صرافان معنی رواج داوہ۔

اے حمد تو خود ستائی ما	وے وصف تو نارسائی ما
بیرون و درون جان مائی	بیجانہ برنگ آشنائی
آجاکہ توئی دوئی ننگجد	نے نے غلظم توئی ننگجد
نے نام ترا و نے نشانی	ہر نام و نشان تراست نشانی
ہر چند کہ عقدا ما کشووم	خود عقداہ بکار خویش بودم

نقشتم ز نگین نشان ندازم
عمری عجم بیان ندازم
خاموشم و بر زبان سحر ما
زهر آیم و در وہاں شکر ما
گر صد زور تو دور دستم
از جرعه ساغر تو دستم

نازم جو دیکے پایاں ترا کہ سحر عظیم و مظهر آتم خود را بیزبانی جملہ عالمیان برگزیدی
و خوشیاں و بیگانهگان دور و نزدیک را بہ صلای عام بر خوان نوازش
بہمان پسندیدی تا ہر یک را بہ نعمتی کہ فراخ فطرت او بود بنواختی و گرسنہ
چشمان حقائق و معارف را سیر چشم ساختی۔ قافلہ سالارے کہ خوشخرامان
عرصہ ادارت بر جاوہ پیروش قطرہ زن آمدہ رات سعادت بسر منزل مقصود
بر افراختند۔ و اماندگان باویہ نجات و اتفاق گل ولانے ہرزہ سگالی در
اقتادہ آساں را بر خود شنوار ساختند۔

شنیدستم من از پیرے خرد مند
کہ گیتی نیست جز نقش خداوند
گر از نقشت نباشد رہ بہ نقاش
بود انجام تو لے لے لے کاش
ز نقاش ار نشانے باز خواہی
بیا گویم ترا کہ مرد راہی
رسول ہاشمی آں قبلہ دل
بتقاشت کشد منزل بمنزل
بہ نقشے کاں بہ تلقینے طراز
ز مبدع تا معاد آگاہ سازد
چہا گویم ترا با تو رساند
غلط گفتم ترا از خود ستاند
ترا کہ ذکر حق پیوند جان است
چو درو او نداری رایگان است

الاگر گوشش داری بشنو از من سبک بر خیز وزن دستت بدامن

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ

اما بعد معلوم است که زبان پارسی در صف السنه مشرقیه بغایت

مطبوع و دلکش افتاده - به پنجاریکه سلاست الفاظ و عذوبت معانیش خاطر افسرد

را تازه و دل پرشورده را شکفته می سازد - و ازین جاست که در اطراف عالم

شماره فارسی گوینان از ماهران السنه آخری بیشتر است - هر چند در آغاز

زبان استیلایه تا زبان ادبیات عجیبان را نشانے نداده اند اما در او اخر

قرن ثانی شعراء و علماء کلمه ذخیره نشر و نظم بهم رسانیدند تا در عهد ملوک آل

سامان آل آبه بر روی کار آمد - یا این روز بازارش علمائے آن دور

نظر به استحکام مبانی ادبیات خویش بسان اصحاب عربیت در تدوین ترتیب

تصرف و نحو و معانی و غیر و تک التفاتے جائز نه شمر دند - چه ایشان خود اهل

زبان بودند و بدین واسطه خود را از رجوع بدین گونه کتب مستغنی یافتند - بخلاف

تازیان که ایشان را فریضه تبلیغ قرآن و نشر احکام ملت از اهم مقاصد

فتوحات بوده است - و اهل عجم چون از کو به سار و وسط آسیا به عزم جهانگد

برخاستند و چاپچ کربوه و منگاک را در نوشته قلم و دینی را بحیطه تشبیه در آوردند

و در اقطار و جوانب آل دیار را بیت جهانداری بر افراخته سکه و خطبه آن حدود

بنام خود گرفتند و در رتق و فتق امور مملکت اجرائے فرامین دولت و تنفیذ

احکام سلطنت و دیگر ترسلات رسل و رسائل بزبان پارسی قرار دادند -
 ہندیان بمقتضائے الناس علی دین ملوکہم صورت حال را بریں سنوال مشاہدہ
 نمودہ در تعلیم و تعلیم این زبان ہمت بر گماشتند و در وصول بمداہج کمال مسلحی
 جمیلہ بکار برودہ و قیقہ نامعی نگذاشتند۔ تا از سلیم الفطرتان این تیرہ خاک حضرت
 امیر خسرو دہلوی در فن سیاحت و بدیع بر طبق مذاق ابنائے آن روزگار
 کتابے موسوم بہ اعجاز خسروی تالیف نمودند و آن کتابے است کہ باہمہ
 اطناب و اطالت نظر بہ ضرورت فن بلاغت بیچ باخوندار و - نعم در سر زمین
 خطہ فارس در ایام دولت اتابکیہ علامہ شمس الدین محمد ابن قیس رازی کہ در
 اوائل قرن ہفتم بودہ است۔ کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم مشتمل بر فن عروض
 و بدیع و مسائل متفرقہ علم بیان و بعضے از ارشادات فن شعر و شاعری ترتیب
 دادہ۔ و الحق کتابے است کہ بہتر از ان در تفصیل ضوابط نظیات فارسی
 یافتہ نشدہ۔ اما آن بزرگوار نیز بہ بتویب مسائل معانی چنانکہ اصحاب عربیت
 تصفح آن نمودہ اند التفاتے نمودہ و بچنین شاعر مشہور رشید و طواطر رسالہ
 موسوم بہ حدائق السحر دارد۔ بہ مطالعہ فقیر و رآمدہ مشار الیہ در آن رسالہ غیر
 از صناعات فن بدیع بہ چیزے دیگر نپرداختہ۔ و صاحب تذکرہ آتشکدہ
 نسبت بہ عبیدزاکانی آوردہ کہ کتابے در علم معانی تالیف نمود۔ لاکن معلوم
 نمی شود کہ کتابش بہ اویات فارسی تعلق دارد یا تازی و از موزون طبعان

ہند میرٹھس الدین فقیر دہلوی در خلال شہور سنہ یکہزار و یکصد و پچاس و ہشت
 ہجریہ کتابے موسوم بہ حدائق البلاغت کہ متداول بین الناس است و
 فن بیان و بدیع و عروض ترتیب دادہ اما از علم معانی چنانکہ دانی اصلا در آن
 بحثے زانہ و بہرہ علم بیان و بدیع را از کتاب مختصر المعانی تالیف عالم سید الدین
 تقی زانی بفارسی ترجمہ زدہ و بس و بر جائے امثلہ عربیہ امثلہ فارسیہ نشاندہ
 و مولوی امام بخش صہبانی دہلوی بہ اشارتیکے از ہنر پروران انگلیس از فارسی
 آن را بہ اردو کشیدہ -

بے کتابے دیگر است مشہور بہ مخزن الفوائد کہ محدثان نامیکے از زبان
 دانان مضامین اکبر آباد در آئندے سنہ یکہزار و دو صد و بست و پچ تالیف
 نمود۔ در اکثرے از مسائل ماخذ او کتاب المعجم مذکور است۔ اما چون مقلد محض
 است چیزے از خود نیاوردہ۔ و ہیچ از مباحث معانی را نشانے ندادہ و
 کتاب تہمتہ الصنائع و رسالہ ہانسوی نیز بر ہمیں منوال یافتہ اند۔ و بالکل
 آنچہ من مے چشم اثرے از اں نیافتم فالی اللہ المشتکی باری اے
 ویریا ز میل خاطر م بر آں رفتہ بود کہ چون احدے از اکابر پیشینہ
 شرح و بسط مسائل معانی کہ بزبان پارسی تعلق دارد و تشریح و تفسیر
 بین الکلامین کہ دریں روزگار توجہ ابنائے زمان بدان بیشتر مصروف است
 التفاتے نمودہ اگر مشیت ازلی بہ آئینہ این بے بضاعتی سازگار

آفتد۔ کتابیہ ترتیب داوہ آند کہ مشکفل تفصیل مسائل این فن شریف باشد
ابا بابے طاقتی خویش بے سرو سامانی خود را جفت می یافتیم بایستہ اندیشہ

زہین دل مے کا فتم

يُرِيدُ الْمَرْءُ اَنْ يُعْطَىٰ مَنَاهُ وَيَا بِي اِنَّ اللَّهَ اَكْلُ مَا لِي شَاءُ

آخر مصلحت در آل دیدم کہ در انصرام این مہم خطیر بدانچہ کہ از پیشینیاں
موجود است مشک جو تم و آنچه مقصود است در گرد آور دین آل بر طبیعت
خامدہ و قریحہ جامدہ خود اعتماد نمایم۔ ہر چند در کمین تقریبی کہ در خود تکمیل این
کار بزرگ باشد مستظرف صفت می بودم۔ اما از رہگذر لوازم بشریت کہ
در لباس تعلق ناگزیر است گاہ و بے گاہ مبتلائے پنجہ ہجوم و افکار و
معاقب شکنجہ آکام و استقام بودہ تکمیل این مقصد اہم بروئے روز نیابد۔
مخولک از نا پائداری حیات بے ثبات خلیعی اندیشیدم کہ دور از دواں
غنیچہ امید این افسردہ خاطر ناشگفتہ ماند و گوہر آبدار نمنائے ویرینہ ناستہ
کما تیل و لہم یتفق حۃ مضمی لسبیلہ + و کۃ حسرات فی بطون المقابر

۵

خوش گشتے است ہر کہ گلچیں روزگار فرصت نئے وہد کہ تماشاکند کے

تا بہ تابید سابقہ ازلی سررشتہ مقصود بدست آوروم و براعتنا و حیرت

عامہ کار ساز تفسیحی در پایان مشہور کبیرار و سید و تہیل و یکت جبریت علی جہا

افضل الصلوات واعلیٰ التحیات بہ استدعائے فرزند ارجمند کہ بفضل حق سبحانہ
وتعالیٰ سالیان عمرش بہ شمارہ حروف بسمدہ تقابل وارد ۵

فروع دیدہ روشن سواد می فراغ خاطر محنت ہم آموش
ز چشم زخم دوران باد امین بقائش با بقائے نوح ہموش

متعہ اللہ بالعلم والعمل وبلغہ غایۃ الامل

بہ تسوید این شگرف نامہ بہ پروا ختم و بہ دبیر عجم موسوم ساختم و کار مسودہ
را بہ مولوی عبدالرحیم کہ یکے از اعزّہ تلامذہ فقیر مولف است حوالہ نمودم
آن عزیز دستش مریزاد دوبار زحمت نقل را متحمل گشتہ سررشتہ ارادت و
اخلاص را از دست نداؤ فخرہ اللہ فی الدنیا و الآخرہ مقرر است کہ
ہیچ علم و فن در قومی بے مصطلحات رواجے نیافتہ است زیرا کہ مصطلحات
بمنزلہ امارات و اشارات می باشد کہ بر چیزے دلالت می کند و این امور
ہر قومی و ہر ملکی کہ بہ تدوین و ترتیب علوم و فنون رو آورده مشاہدہ میرو
تازیاں چوں دریں میدان قدم فراترک نہاوند وضع مصطلحات علوم و فنون
را بازائے مصطلحات اقوام غیر کجماں خوبی انصرام وادند از آنجا کہ زبان
تازی نسبت بہ دیگر السنہ با خود فصیحے عظیم دارد ایشان را در اتمام این نام
وقتے ہمیش رونداد بنابرین می توان گفتن کہ تازیاں در وضع مصطلحات محتاج
سنہ دیگران نبوده اند اما امرے کہ موجب حیرت است آن است کہ

اہل عجم وین معاملہ تقصیر اتے ورزیدہ اندکہ وال است برضعف ہمت ایشان
 یاربے بضاعتی زبان پارسی۔ چہ ایشان درہر شعتہ علم و فن بر مصطلحات زبان
 تازی اکتفا نمودہ اند۔ اما ماہر لیبب نیکو دانند کہ این تقلید در ہر مقام منجبتاً و
 چنانکہ در نحو و قول حرف جر اصحاب عربیت مجرور خوانند و در پارسی ہم تقلید
 تازی مدخول حرف جر را مجرور گویند یا انکہ ہیچ از نشان جر در وے پیدا نیست
 بچنین علامت فاعل در تازی رفع است و فاعل را مرفوع گویند و علامت
 منقول نصب است و مفعول را منصوب گویند اما در پارسی ہیچ از علامت
 رفع و نصب در فاعل و مفعول یافتہ نمی شود و با این ہمہ القاب مرفوع و
 منصوب برائے فاعل و مفعول تجویزی کنند این نیست مگر از تقلید کورانہ تازیان
 و طرفہ اینکہ در اردو زبان نیز ہمیں تقلید رعبین ہندیاں شدہ ہماں مصطلحات
 تازی را در اردو جاوادہ اند بالجلہ عجیاں در وضع مصطلحات علوم و فنون
 ہیچ از خونہ تراشیدہ اند بل وریں باب بکلی بر آثار قدیم تازیان گام زن
 آمدہ اند و چون چنین است مولف خاکسار را دریں تالیف ناگزیر افتاد کہ
 ہماں مصطلحات اصحاب عربیت را معتبر داشتہ بہ مباحث علم معانی
 پروازہ ہر چند در بحث بعضی از مسائل کہ مخصوص بزبان تازی است۔

۱۱ مسائل ان ولاء عاطفہ و انما و ضمیر نشان و قصہ و لام تعریف و غیر ذلک را در زبان پارسی

نشانے یافتہ نے شود ۱۲

وقتے عظیم رودادہ اما ہما اکن و تخلص ترا کیب پارسی کہ با تازی مطابعت
 دار و تقصیرے جائزہ داشتہ و در فراہم آوردن امثلہ فارسیہ تقاعدے
 نورزیدہ با اینہمہ مشکلا تے کہ دریں تالیف رودادہ چوں درین باب انموذج
 از اکابر مؤلفان عجم در دست مؤلف نبود۔ اگر بعضے از نشرجات مسائل ضروریہ
 ماندہ و در بعضے دیگر زلتے روے دادہ باشند چشم از خلص اجاب نکتہ
 شناس آن است کہ بر شیوہ پاک طینتان گزیدہ آئین مقولہ
 والعدر عند کرام الناس مقبول

را پیش نہاد خاطر خاطر ساختمہ مؤلف را دریں باب معذور دارند۔ کما قلت
 حقیقت شناسان معنی نظر۔ گمازند بر عیب چشم ہنر
 نظر بہ ہیل بتویب کتاب را در پنج بہرہ ترتیب دادہ آمد
 بہرہ نخستین بتفرقات کہ ہر چند جزو علم بلاغت نیست اما از جہتے تعلق بہ
 بلاغت دارد و در بیز بلغ را از دانستن آن چارہ نیست
 بہرہ دومین در علم معانی کہ بلاغت عبارت از آن است۔

بہرہ سیمین در علم بیان

بہرہ چہارمین در علم بدیع

بہرہ پنجمین در موازنہ و تنقیح کہ اہم مقاصد این کتاب است۔

وافوض امری الی اللہ وجہ تفتی و علیہ اعتمادی

مسئلہ در ربط الفاظ با اشیاء

چوں بہ امعان نظر در احوال اشیاء مکونات نے نگریں چنان توضیح
 مے پیوند کہ اشیاء عالم را بہ بکدیگر ربطے است کہ واسطہ تناسب الفاظ
 است و الفاظ واسطہ اظہار پر آن ربطے است بر دیگران و وجود این ربطے
 ہمہ کائنات ساری است۔ و بیچ شئی کہ از حیث عدم لباس وجود
 پوشیدہ از اصل این ربطے فارغ نہ۔ و فہم این نقطہ موقوف است بر فہم
 اتحاد مادہ اشیاء چنانچہ در ترمذیل اشارت بدین معنی رفتہ۔ اَوَلَوْ كُنَّا نَدْرِكُ
 كَفَرُوا اَنَّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا سَرْتَقًا فَفَتَقْنَا هُمَا وَجَعَلْنَا
 مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ فَهُوَ تَرْتِيبٌ صُوْرًا وَاَنْوَارًا وَخَوَاصٌّ مُخْتَلِفَةٌ بِمَوَادِّ
 اَنْهَآ اَرْبَابُوْنِی عَالِیَةً فَالْفَرْقُ كَثِیْرٌ كَمَا یَحْكُمُ فَاَلْمَدِیْنَةُ اَبْرَآءٌ اَمْرًا اَوْ مَبْدِیْنَةً
 حَقِیْقَةً مَبْطُؤْنَةً مَحْضٌ اَنْدَ جَانِحٍ اِیْنِ مَعْنٰی وَاَكْتَبَ عَلَیْہِہٖ بِوَلَائِلِ قَاطِعَةٍ وَاَبْرَآءِیْنِ
 سَاطِعَةٍ مَدَلِّ وَاَبْرَآءِیْنِ كَثِیْرَةٍ وَاَبْرَآءِیْنِ مَحَلِّ رَشْحٍ وَاَبْرَآءِیْنِ اَكْثَرِ
 رِبْطٍ وَاَشْیَاءِ بِمَعْنٰی اَبْرَآءِیْنِ اَوْ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَوْ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ
 زَمَانٍ وَاَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ
 اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ اَبْرَآءِیْنِ

مستغنی نیست۔ پس آنچه در عالم صغیر مسلم است در عالم کبیر نیز مسلم خواهد بود۔ و
 میان ذوی العقول علت این ربط اکثر مبنی بر تشاکل و تشابہ روحانی است
 و فہم کیفیت این ربط محض بہ مہبت الہی تعلق دارد۔ و مزاولت اصول حکمیہ
 را در آل و خلے نیست چہ عقل جزئی انسانی را در ادراک علل خفیہ قدمے
 راسخ نیست و آنچه تا غایت بہ وضوح پیوستہ حکم قطرہ از محیط اعظم دارد۔
 و باند دانست کہ مراعات تناسب الفاظ در کلام بلینج موقوف بر عین قانون
 ربط اشیاہ است و این وقتے میسر گردد کہ متکلم از حقیقت وضع کلمات مفروضہ
 بجلی آگاہ باشد۔ و این معنی خاصہ ذات خداوندی است و بس۔ ماہر این
 فن را از ذوق سلیم ناگزیر است۔ اے طالب ہوشمند ز نہار با کسے کہ از ذوق
 سلیم بہرہ ندارد ویریں باب عربدہ نکنی۔ چہ تفہیم بلبید متناہی کہ در فتوہ و رسوم جدید
 مقید است خیلے دشوار بل ناممکن است زیرا کہ فہم کیفیات نفسانیہ موقوف
 است بر لطافت طبع و سلامت فطرت کہ وجدان صحیح لازم آن است۔
 و بلید را ازاں حظے نہ۔ و ملحق بہ قانون ربط اشیاہ قانون تناسب بین الفاظ
 و المعانی است کہ اکابر فضلاہ بطریق عموم در جمیع لغات بہ تحقیق آن قائل
 شدہ اند و بعضے آن را محل نظر گماں بردہ اند۔ و الحق اگر صاحب ذہانت
 صحیحہ بہ نظر تدقیق در حقیقت وضع کلمات بہ انوائے اشیاہ نیکو تامل نماید ہر آئینہ مناسبت
 را سہ طائفہ اولی بر دیدہ اعتبار را و جلوہ گراید تفصیل این اجمال آنکہ امر

وضع لغات در ہر قوم و ہر ملکہ در مبدیہ حال ہو قوف براہم فیاض مطلق
 بودہ است کہ آنرا فیض رحمتش رحمتی فرسعت کل شیء ہر ذرہ کائنات را محیط
 است۔ ہچو بچہ کہ چون از رحم مادر بیرون آید طلب شیر مادر میکند۔ و تندرہ کج از
 اغذیہ لطیفہ میل بہ اغذیہ ثقیلہ میکند و این محض بحکم اعطی کل شیء خلقہ التامہ مدائے
 موقوف براہم ملہم غیبی است سبحانہ و تعالیٰ۔ زیرا کہ قابلیت مواد اعیان اقصیائے
 ہماں امرے کند کہ در بد و فطرت در آل و دلغیت نہادہ اند۔ ہچتہیں کلمات
 موضوعہ بہ ازانے معانی در بد و فطرت بصورت اصوات بسیطہ کہ ماہ اولین
 حروف ہجاست ظہور یافت و آل اصوات بسیطہ یا مواد اعیان نسبتیہ مخصوصہ
 داشت بدیں تا وضع لفظ گستن و وضع لفظ شکستن چہ طور باہم دیگر بناہیں
 کلی دارو۔ چہ اول بر انفصال اجزائے چیزے دلالت کند کہ از قبیل شستہ
 و رسن و تار باشد۔ و ثانی بر انفصال اجزائے چیزے کہ از قسم چوب سنگ
 و آہن وغیر ذلک باشد و اگر یکے را بجائے دیگرے استعمال کنی غلط فاش
 و سہونا قابل اعتذار کردہ باشی و وہمیش ہماں است کہ در ماہمیش مذکور شد
 یعنی تلفظ ہر دو جداگانہ باہمیت چیزے منفصل الاجزا نسبتیہ مخصوصہ دارو
 و حاکم بوجود این نسبت ذوق سلیم است و بس۔ و چون افرادہ نسبتیہ
 در مدارج کماں نسبت با ارتقا طبعی رسید ہماں اصوات بسیطہ از نسبتیہ
 بہہمیت ترکیب مانل شدہ بصورت کلمات موضوعہ ظاہر شد۔ و چون بہہمیت

اصوات بسیطہ مادہ کلمات موضوعہ است کہ بر وجود مواد اعیان علی اختلاف
المراتب مرتب گشته و بطریق لازم الملاءمیت بہ اعیان تعلق دارد۔ می توان
گفتن کہ اعیان و کلمات ہر دو از یک سر چشمہ حکمت ازلی آب خورده و اگرچہ
نظاہر صورت ہر یک در لباس دیگر جلوة ظہور یافت اما در معنی ہر دو بر یک
حقیقت واحد متفرع گشته و چون فعلیت اعیان متقدم است بر فعلیت کلمات
اول را بر ثانی تقدم زمانی است

بداں کہ مقصود از ابراہیم بحث درین مقام آن است تا بدانکہ
ہر کس کہ از حقیقت وضع مفردات کلمات آگہی ندارد از اطلاق لفظ در محل مناسب
ہم آگاہ نباشد و از این جا است کہ بسیارے از ناقص الکلاماں در ترکیب
و ترتیب الفاظ را غلطی روند ۔

بہرہ بخشین خفت و نقل الفاظ

بداں کہ خفت و نقل الفاظ ملفوظہ موقوف است بر حرکات و سکات
و مخارج عرونی کہ ترکیب الفاظ از ان است۔ چہ لوائی حرکات و اتحاد و

تقارب مخارج در کلمہ موجب ثقل آں می باشد و ثقل عبارت است از تعدد تلفظ بدال
کلمہ پس لفظی که از توانی حرکات و اتحاد و تقارب مخارج فارغ باشد تلفظ آن
بر زبان ثقل نیاید و بوصف خفت متصف گردد. و در بعضی از الفاظ توانی تشدیدات
هم موجب ثقل کلمہ می باشد خواه این معنی در یک کلمہ متحقق گردد یا دو کلمہ یا زاید
از آن که بقاعده ادغام به یکدیگر موصول باشند اما که این صورت مخصوص بزبان
تازی است و اغلب که چون کلمات پارسی را بمیزان مذکور موازنه کنیم پشیمان
می پیوندیم که ثقل در زبان پارسی در یک کلمه یافته نشده چه توانی حرکات و اتحاد
و تقارب مخارج در این زبان نادر الوجود است. و در اینجا یک از کلمات پارسی
بیش از دو حرکت متصل به یکدیگر نظر نیامده نعم در ترکیب اضافی و توصیفی سه حرکت
یا زاید در کلمات متعدد امکان دارد و در تازی سه حرکت در یک کلمه و از چهار
تا هشت حرکت در کلمات متعدد بطریق متتابع و توانی بلا مضائق جمع شدن می
تواند مثلاً در جمله ضَرْبٌ لَدَّقْبَعْشَرَىٰ هشت حرکت بشمار می آید و چون در
همین جمله حرف فار و کلمه لم که از معنی استفهام مشعر است بیفزائی و بگوئی فَلَمْ
ضَرْبٌ لَدَّقْبَعْشَرَىٰ شماره حرکات متوالیه تا بیازد می رسد و اگر در
جمله تصرف زائد خواهی ارم نام شخصی را بطریق فاعل فعل زاید است
قَالَ اِرْمُ فَلَمْ ضَرْبٌ لَدَّقْبَعْشَرَىٰ بهی که شماره حرکات متصله تا به پانزده
می کشد و هو مگاتر می و حال اتحاد و تقارب مخارج حروف در باب خفت و

ثقل خود معلوم است حاجت تفصیل ندارد۔ اما این معنی نیز بیشتر در زبان تازی اتفاق افتد۔ زیرا کہ حروف مخصوصہ زبان تازی را در ترکیب کلمات پارسی راہ نسبت و اکثر منشأ ثقل ہماں حروف مے باشند و ازین جا ست کہ اسباب تخفیف کلمات از قبیل اعلال و ابدال^{لہ} و اسکان و اوغام مختص بزبان تازی است و چون امتیاز حروف زائیدہ و اصلیہ نیز از خصوصیات زبان تازی است۔ وہیں معنی موجب وسعت نطق لغت عربی است بنا بریں اینیہ کلمات تازی در کلمات ثلاثیہ غیر مجرودہ از حیرت احصار افزوں است بخلاف زبان پارسی کہ امتیاز زیادت و اصل حروف را در آن مدخل نیست و بیشتر کلمات زبان ثنائی و ثلاثی و رباعی است و خماسی کم و سداسی و سباعی بطریق ندرت و در زبان تازی ہیچ اسم کم از ثلاثی یافتہ نشدہ الا در مبہات و چون قیاس حروف زائیدہ در اینیہ ثلاثی رباعی و خماسی غیر مجرودہ راہ باید ترکیب بعضی از کلمات تا بسباعی مے رسد۔ پس لامحالہ تلفظ بدال کلمات مستلزم ثقل گردد۔ و تشدید حروف کہ لازم عمل اوغام است ہم از خواص زبان تازی است۔ چون در یک کلمہ یا در دو یا زیادہ از ان عمل اوغام را بکار برند بضرورت صورت تشدید بہمی رسانند۔ و این معنی در زبان پارسی منفقوہ است نعم لفظ ^{لہ} خورم و فرخ را پارسیلین مشدد خوانند و این ہر دو مرکب اند۔ و گاہی لفظ مخفف را ہم بضرورت شعری مشدومی خوانند۔ مثلاً لفظ زر و مشک

لہ ابدال در بعضی از کلمات پارسی یافتہ می شود۔ ۱۲ منہ

وصیغہ مضارع از مصدر پریدن وغیر ذلت و حکیم فرود سی لفظ کثری را اولوی
تطامی لفظ پری بالضم را مشدود آورده اند۔ و ہر دو بزرگوار از فحول شاعران زبان پاری
ہستند۔ اما این معنی مستند بصورت شعری است۔ نہ باصل وضع کلمہ پس مے
تواں گفتن کہ تشدید اور وضع کلمات پارسیہ مدخلے نیست لائندرت و برناور
حکم نتواں کرد۔

باید دانست کہ اوضاع طبیعیہ بلاد و امصار مختلفہ بر یک وتیرہ نیست۔ و
ریاح و میاہ دیار و تقاع را با مزجہ مردم آں جاہا مناسبے مخصوص است۔ و قوی
فطریہ مردم بہماں مناسبت مخصوصہ در مراتب شتی نشوونما می پذیرد۔ و عضلات
و اعصاب لے کہ در جرم کام و زبان و مجاری تنفس نہادہ اند در ملائمت و خشونت
و لطافت و کثافت در یک مرتبہ نتواند بود و الفاظی کہ مردم آں تقاع بدان تلفظ
مے کنند سخت و نقل آں موقوف بر لطافت و کثافت عضلات و اعصاب و آلات
اصوات ایشان می باشد۔ و بہین معنی اشارت رفتہ در کلام مجید بالفاظ اختلاف
السینکم و آلوانکم چہ لفظ لسان بطریق حقیقت بر جرم زبان کہ پارہ گوشت است
و بطریق مجاز بر الفاظ لغت ہر دو اطلاق مے کنند۔ نظیرش لفظ آفتاب است کہ
بمعنی کرۂ جرم مخصوصہ منورہ و ضمور آں ہر دو مستعمل است و این اختلاف اطلاق
بلادہ ہمیں در اختلاف السنہ بمشاہدہ رفتہ بل در اطلاق و عادات مردم نیز
بہماں نسبت متحقق است چون این مقدمہ متمہد گشت می گویم کہ تلفظ کلمات

بقاع مخصوصہ بر مردم بقاع اُخریٰ کہ بعد مسافتِ ممتدہ میاں آہنا ثابت است
 خیلے دشوارے اُفتد۔ نعم بجز اولت و ممارستِ سالیان درازنی اجملہ معنادے
 شوند۔ اما توافق در لہجہ در اکثر مواد مجتمع الحصول است بنا بریں می تو اں گفتن کہ
 کلماتِ لغتے بہ نسبتِ مردم لغتِ غیر آں میل بہ ثقل دارد۔ و اگرچہ این امر در حق
 اہل آں لغتِ قرونِ صواب نیست۔ زیرا کہ بہ تجربہ معلوم است کہ مردم انگلیس
 تلفظِ تاووال را بجزج تاووال ہندی و اہل عرب بر عکس ایشاں تلفظِ تاووال
 ہندی را بجزج تاووال تازی تلفظے کنند۔ و وجہش ہمان است کہ در
 مابقی مہتد ذکر یافت۔ و چون این نوع خفت و ثقل کلمات بہ اضافتِ
 مردم اہل آں بقاع و اغیار معتبر است ما آنرا بخت و ثقل اضافی تعبیرے
 کنیم قائل و تدبر۔

بحث در تراوف الفاظ

اصطلاح تراوف اکثر براسنہ طلبہ جاری است و بسیارے از محصلین
 و مولفین ہم تراوفِ الفاظ قائل شدہ اند و اچہ کہ در اطلاق این لفظ مسکت وینہ
 اند و الا تراوفِ الفاظ حقیقتہ است کہ نزد ماہرین اسنہ اصلے ندارد و زیرا کہ
 وضع مفرداتِ کلمات منہی است براعتبارتِ جداگانہ اعتباریکہ در وضع یک

کلمہ معتبر است غیر آل اعتبار است کہ در وضع کلمہ دیگر ملحوظ است کما قرآنفا۔
 واگر کسی بیدہ تحقیق در وضع کلمات وارسد و بمعیار بصیرت ناقدہ سرہ را از
 ناسرہ بازواند بہولت دریابد کہ ہیئت مخصوصہ کلمہ از ترتیب حروف و حرکات
 و سکنات آل بہم میرسد و این برہان قوی است بر ابطال این دعوی و تزییف
 این مدعا زیرا کہ بالبداہت معلوم است کہ واضح نظر بہ اختلاف معانی در وضع
 الفاظ اسپ و سمند و بور و بارہ و کیران و ختلی و ختک و با و باسے۔ و ہیون
 و رہ انجام و غیر ہا ہیئات مختلفہ قرار دادہ۔ و اختلاف ہیئات خود دلیل است
 بر اختلاف اعتبارات۔ و اختلاف اعتبارات مستلزم تغایر معانی است بچنین
 بیارے از نا محققان کہ در علم اشتقاق و لغت مزاولتے مدارند کماں می برند
 کہ در تازی شتر و شیر و شمشیر و شراب را لغات نامہ منات میرسد و از تقریریکہ ما مذکور
 ساختیم بے خبر افتادہ اند۔ بالجملہ حقیقت تراوف در بیچ لغت یافتہ نشدہ۔ نعم
 اگر وجود تراوف در دو لغت متغایر ادعا کنند مسلم است و غیر ازین نہ چنانچہ می
 توان گفت کہ شتر مترادف حمل است نہ ابل مترادف حمل و اگرچہ در مجاری
 استعمال ابل را مترادف حمل می گویند و این معنی بر واقف لغت و اشتقاق
 مخفی نتواند بود و اگر کسی گوید کہ بسیارے از مؤلفان تراوف الفاظ ماں اللہ

لہ و ہم این معنی کہ ابل مترادف حمل نیست موقوف است بر ہم اعتباراتے کہ وضع ہنکام وضع آل را
 ملحوظ نہ و این امر نیست کہ کسی اسمائے مختلفہ برین ترتیب قرار دہد

اندوایں خود ویلے است بر وجود آں۔ گوئم کہ ماوریں باب مقلد دیگر ان نسبتیم و
 مع ذلت می تو اں گفت کہ قول ایشان مترادف نہ مننی بتحقیق است بل بطریق
 تفہیم مبتدیان تہیلاً لفظی را مترادف لفظ دیگر قرار داده اند و ایں معنی موجب نقص
 دعوی مانیت فافہم فافہم و قیق۔

علم ادب

ادب محرکہ کلمہ تازی است و در لغت معنی آں زیر کی و نگہداشت حد ہر چیز
 است۔ و از قرارے کہ علامتہ ابن خلدون در مقدمہ تاریخ تجویز نموده چنان بوضوح
 مے پیوند کہ علم ادب علم معین نیست۔ تا تعین مفہوم آں کردن بتوانیم۔ بل
 مجموع علوم عدیدہ را ادب مے نامند۔ و صاحب مہتی الارب گوید کہ علم ادب
 عبارت است از علمے کہ بداں خود را از خلل در کلام نگہدارند و آں دو از وہ
 قسم است ہشت اصول بدیں تفصیل۔ نعت، صرف، نحو، اشتقاق معانی،
 بیان، عروض۔ قافیہ و چہار فروع بدیں نمط علم رسم الخط و علم قرض الشعرو آں علمے
 است کہ امتیاز کردہ مے شود بداں میان اشعار سالم و غیر سالم از عیوب علم
 انشاء نثر از خطب و رسائل، و علم محاضرات یعنی علم تاریخ و بجمہ ادب قومے عبارت
 است از مجموع شعرو نظم آں قوم از نجاست کہ ماہر نثر و نظم قومے را از عیوب بان ایشاں گویند۔

ولابد است کہ جنس کس در علوم مذکورہ دستگاہے بلند و پایہ ارجمند و اشتهار باشد و شاعر رانا گزیر است کہ ادیب کامل باشد۔ و شاعری امر طبیعی است و لہذا ہر ادیب شاعر نتواند بود و کمال ادیب آن است کہ ہنگام تکلم اور اور اظہار آنچه کہ مطمح نظر اوست وقتے روندہد۔ و در فراہم آوردن ہرگونہ الفاظ کہ بلاغت مقصنی آن است قادر باشد۔

ہر چند ارباب فنون در حرفتے کہ اشتغال دارند مقتضائے کمال جزبہ **بِاللَّيْمِ فِرْحُونَ** در مدح آن خیلے مبالغہ مے نمایند۔ گوئی در نظر ایشان فنون اخروی در برابر فن ایشاں وقعتے بیش ندارند اما شکے نیست کہ فنے از فنون حکمت و دانش در مدنیات قومے رواج نیافتہ کہ از سر شہمہ ادبیات آن قوم سیراب نشدہ باشد و نخواہد بود زیرا کہ ہیچ علم و فن بیایہ تکمیل نرسیدہ تا ذخیرہ الفاظ و مصطلحات را بروجہ کمال ہم نرساند و این معنی دلیل واضح است بر احتیاج آن علم و فن بسوئے علم ادب کہ متکفل آن است و از ہمین است کہ ادیب کامل ہرگونہ خیالات را بہ سہولت تمام بہ نحوئے عرضہ و ادن مے تواند کہ دیگران امیستہ و صدق این مقال وقتے پدید آید کہ در عبارات دو کس از مصنفان علمے یافتہ و ارسیم کے از آن ہر دو در ایضاح معنی و سلاست الفاظ و عدوہت بیان بحدے رسیدہ کہ خوانندگان در حیرت فرو مے مانند و دیگرے از عہدہ تفہیم و ادائے معنی بیرون آمدن نتواند تا متعلماں را در فہم عباراتش اشکالات زائدہ

روئے میدہد۔ وجہش آن است کہ آن یکے را از ادبیات بہرہ کافی و حفظ
وافی حاصل است و آن دیگرے از حسن ادا کہ آری لوازم ادیب است چیزے
یا خونداشتمہ است۔ وہیں حال است مرخطبائے قومے را کہ یکے بر
مستمعین بطلاقت و ذلاقت اتمام حجت می تواند کردن و دیگرے از اظہار معنی
مقصود چوں ضرور گل فروئے ماند۔

و بالجملہ ضرورت ادب پیش از آن است کہ حاجت بہ استدلال افتد
زیرا کہ ترقیہ قومی عقلیہ و افادہ بنی نوع و اصلاح ہرگونہ مہنیات انسانی مربوط بدان
است۔ و بر ماہر علم تاریخ خود ہوید است کہ نا استوار بودن قومے در ادبیات
دلیل بر جمود آن قوم است۔

اسباب ترقیہ و سقوط ادبیات

این محبت تعلق بہ علم محاضرات و سیر و تواریخ دارد۔ چوں در تواریخ اقوام
مختلفہ غور و خوض و و چنان بوضوح مے پیوند کہ چند اندک قومے در تحقیق مواد شتی
روئے با ایجاد و اختراع آوردہ فنون متفرقہ را در سلسلہ تدوین و ترتیب می آرد جا
ایشان بوضع مصطلحات جدیدہ یوما فیوما ترقی مے پذیرد۔ و اگر لفظ و زبان خرد
نمے یا بند کہ تعبیر از معنی مقصود بجاں کنند بزبان دیگر رجوع مے نمایند تا بتدریج

نطاق الفاظ آں قدر بوسعت مے کہ اید کہ دیگر اں دریں باب محتاج ایشان می
باشند و بدیں ہنجر زبان ایشان بوصف جامعیت علوم و فنون متصف میگردد۔
ادبیات تازیان کہ آغازش از آغاز زمان استیلار و انجامش تا او آخر
قرن ثالث است بر نصف النہار کمال ترقی ارتفاع یافته و تا چند قرن دیگر بیک
حالت برقرار بودہ است۔ اما بے آنکہ اسلامیات علوم و فنون اہل مصر و یونان
را در مکاتیب خویش جاوہند زبان تازی را بہ لقب اُمّ اللسنہ یاد نہ کردند و
و کفی بہ فخرا۔

مخفی مباد کہ فن شعر نیز در ترقیہ ادبیات قومے دخلے تمام دارد۔ و تا زبان گویا
میدان از ہمہ اقوام عالم گئے سبقت ربودہ اند۔ و ہمیشہ بر ظاہر است زیرا کہ
ذائق شعور و طبائع ایشان از بدو فطرت بودیعت نہادہ اند کہ تو اں گفتن کہ این
فن نزد ایشان ما بہ الامتیاز قرار یافته و ہم مخصوص بر جال نہ بودہ است بل زناں
نیز دریں خصوص بارجال ہم پائے ایشان راہ رفتہ اند و ازینجا است کہ اقوام غیر عرب
را عجم مے خوانند۔ اما آنچه از دانستن آن گزینیت آن است کہ وسعتی کہ در
ادبیات از فن شعروے مے نماید یعنی بر اصول تشبیہ و استعارہ و کنایہ مے باشد
و این نوع اصول موجب از ویاد بلاغت مے آید زیرا کہ شاعر کیفیایا بیعیہ و
تاثرات نفسانیہ را پر وجہ بر دیگر اں عرض مے دہد کہ در اعلمہا را این گونه حقائق
طریقہ انیقہ بہتر از فن شعر یافته نشدہ۔ و اگر کسی گوید کہ مصور و سنگ تراش ہم

بر دیگران نقش چیزے را بعینہ در نظر دیگران جلوہ مے دہند و عموماً خصوص شعر و در
باب وقعتے ندارد و بجوابش میگویم کہ بلے آنچه گفتی بر آستی نزدیک تر است اما ظہور
کمال مصور و سنگ تراش بیرون از محسوسات خارجہ اثرے ندارد۔ کیفیات نفسانیہ
باطنیہ را نتوانند برویۃ نظر اگیان جلوہ وادن۔ بخلاف شاعر بلند پایہ کہ دسترس آن دارد
کہ حقائق خارجہ و باطنیہ ہر دو را بہ نحویکہ خواهد در لباس تشبیہ و استعارہ برویۃ اعتبار
جلوہ دہد۔ و بالجمہ اثرے کہ از شعر بر ادبیات قومے منصور است قیاس آن از
محاورات عامۃ الناس می توان کردن۔ چہ زبان شعر را در طبقات اہل آن
بر وجہ استناد و استشہا و معتبر دارند۔ و چون بنائے کلام شعر از منہی بر اصول تشبیہ
و مجاز مے باشد کہ در انبساط و انقباض نفس اثرے عظیم دارد۔ بنا بریں طبائع اہل
روزگار مستعد آن باشند کہ آن را بحسن قبول تلقی نمایند۔ اما شمارۃ شعرانے قومے
کہ زبان ایشان را میزان استناد و استشہا و مے بنجد در ہر فرسے وقتے بیشتر
نبودہ است چنانکہ بر ماہر ادبیات قومے مخفی نیست۔

وا از جلد اسباب ترقیۃ ادبیات قومے علم سیر و تواریخ است۔ چہ کار کرد
لکچادات و اختراعات و تدوین و ترتیب علوم و فنون و احوال موجودان و مخترعان
و مؤلفان آن قوم ہمہ در کتب سیر و تواریخ سمت تحریر یافتہ برائے ضرورت ادبیات
ایشان بطریق یادگار صفحات روزگار پدیدار مے ماند۔ و الحق کتب تواریخ را
در ادبیات نشر بہرہ عظیم است و بعید نیست اگر گوئیم کہ تکمیل ادبیات قومے

بغیر از کتب فن تواریخ متصوّر نیست۔ مؤرخ مردے باید فاضل از طریق استدلال
 آگاہ تا نتائج را با اسباب آل ربط صحیح و ادون تواند۔ و در زبانے کہ بتالیف دست
 بر آرد هارت کلی داشته باشد۔ شاعر و مؤرخ ہر دو زبانداں مے باشند اما فرق میان
 ہر دو آن است کہ شاعر صورت بیان را برنگ ریزی تشبیہ و استعارہ چنان پرداز
 میدہد کہ موجب استغراب مستمعین میگردد و بسا باشد کہ کلامش بہ لوازم اغراق و
 غلو امتزاج یافته از اصل خویش دوری افتد۔ و سیر این امر آن است کہ شعر تا بزبوان
 تشبیہ و استعارہ مزین نباشد اوقع فی النفس نمی آید۔ و این معنی البتہ سنگ راہ
 مقصد مؤرخ میگردد زیرا کہ مؤرخ را ناگزیر است کہ واقعات مدنیہ و حوادث
 سیاسیہ و ترقیات علمیہ و عملیہ را بصورت اصلیہ آل جلوہ دہد۔ تا موجب اعتبار
 دیگران آید۔

و از جملہ اسباب ترقیہ ادبیات قومے و بیانات و شرائع آل قوم است
 و از اینجا است کہ محققین آنہ متفق ہستند کہ ملیات را درین خصوص دخل عظیم است
 و الحق کہ اساس ادبیات بعضی از اقوام منہی بر ملت ایشان بودہ است۔ و
 اصل درین باب آن است کہ تعلیم مذہب و ملت موقوف است بر کتب
 سماویہ و صحف الہامیہ و این نوع کتب و صحف مشتمل باشند بر عباراتے از علمدانان
 را دسترس آل نباشد کہ بے تعلیم و علم بر مفہوم آل عبارات آگاہ گردند۔ بیاریں
 اعتیاد بہ سفرنگ آل داعی گرد تا کونہ دستاں و کم سواداں اور فہم آل سہولتے

دست دہد۔ چنانکہ در کتب سماویہ ہر ملت مشاہدہ میرو کہ در شرح عبارات آن
 قوہ بر تودہ شروع و تفاسیر تالیف کرده اند۔ و بالجمہ ملت و کش قوہ را کہ
 اساس آن بر تعلیم وحی و الہام نہادہ اند در ترقیہ ادبیات ایشان قدم را بست
 و آنچه در مجتہ ترقی و تنزل ادبیات قوہ از تذکر آن چارہ نیست آن
 است کہ قوہ کہ مالک از مہ جہان داری و ماسک اعنہ کامگاری باشند بضرورت
 در انکشافات علوم جدیدہ و اختراعات فنون متنوعہ و ایجادات و مصنوعات مختلفہ
 سعی ہر چہ تمام تر بکار مے برند۔ و بدین پنج در محاورات ایشان مصطلحات ضروریہ
 راہ مے یابد و نطاق ادبیات را وسعت تمام دست دہد۔ گوی عروج و ولت
 در ترقیہ ادبیات قوہ و غلے عظیم دارد۔ و انحطاط آن موجب زوال ادبیات
 ایشان است و بس۔

خصائص زبان پارسی بدین زبان نامی امتیاز دارد

از جہد اموریکہ طالب را از مراعات آن ناگزیر است۔ خاصتہ کسانے
 را کہ متصدی ترجمہ از پارسی بزبان دیگر و بالعکس آن باشند علم بہ بعضے از
 خصائص پارسی است و ہر چند بیان آن بر وجہ استیفاء دشوار است اما بہ
 استقرار ناقص بہ ضبط آن مے پروا زیم۔

اول اینکه پارسیاں در زبان خویش امتیاز در تذکیر و تانیث نمی آرند۔
 صیغہ فعلی را کہ برائے مذکر استعمال کنند ہماں را برائے مؤنث می آرند و
 در تازی صیغہ مذکر و مؤنث جداگانہ تجویز کردہ اند۔ وہیں حالت در استعمال
 اسمائے اشارات و اسمائے موصولات و ضمائر بارز باشد یا مستتر متصل
 باشد یا منفصل مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور معتبر است و عجب تر آنکہ عدم امتیاز
 مذکور بر مستمعین شوارنے آید۔ بل از سیاق و سیاق کلام بسہولت تمام فاعل
 و مفعول را درمی یابند۔ حاجت بقریبہ لفظیہ نمی آفتد۔

دوم۔ مدارج فاعل در زبان پارسی شش است و در تازی ہر وہ۔ و ہمیش
 اینکه صیغہ تثنیہ مخصوص بزبان تازی است پارسی نشانے ندارد۔
 سوم۔ در پارسی رعایت تطابقی فعل با فاعل در صیغہائے مختلفہ ضروری
 است۔ فاعل ظاہر باشد یا مضمربخلاف تازی کہ برائے فاعل ظاہر واحد باشد۔
 یا تثنیہ یا جمع صیغہ فعل را واحد می آرند۔ اما چون فاعل مضمرباشد البتہ تطابقی
 میان صیغہ فعل و فاعل ضروری است۔

چہارم۔ پارسیاں برائے نہایت ہر فعلی علامت لفظیہ قرار دادہ اند
 کہ ہذاں فعلی را از فعلی امتیاز می دہند۔ بخلاف تازی کہ برائے جمیع افعال
 اوزانے مقررہ بنا ہواہ اند۔

پنجم۔ در پارسی برائے ساختن صیغہ مضارع ضابطہ کلیہ یافتہ نشدہ۔

بل موقوف بر سماع است و این مشکلے است مرطاللبان نو آموز را کہ بدون علم است
روزگارے دراز حل آن دشوار است۔ اما در تازی مشکلے دیگر رونے میدهد
و آن قوانین معتل و هموز است کہ در ساختن اسماء و افعال بصورت اعلال و
اوتعام و اسکان و تحریک اجزای می باید۔ و مبتدیاں بل بعضے از محصلان نیز در اخذ
صیغہ معینہ فرودے مانند و بدقت و تامل تصحیح آن مے کنند۔

ششم۔ وقتے کہ تعیین معنی لام تعریف در تازی پیش می آید پارسیاں از
آن اصلاً خبر ندارند۔ و این مرحلہ بیت ادق من الشعر واحد من السیف کہ در آن
شاهسواران عرصہ تحقیق را بسیارے از نشیب و فراز و تل و منکاک پیش آمده و
از جاوہ مستقیم انحراف ورزیدہ در گوزیاں افتاده اند کما لا یخفی علی من له نظر
فی کتب القوم و از اینجا است کہ در زبان پارسی باظہار معنی لام تعریف کہ در معانی
مختلفہ استعمال کنند لفظے یافته نشدہ و ازین روئے زبان پارسی از تحقیق مسائل
لام تعریف کہ اصحاب عربیت آن را در عبارات عولیہ شرح میدهند بکلی فارغ
ہنتم۔ آنکہ ضمیر مجرور را پارسیاں متصل بضاف وہم منفصل بالفاصله
مے آرند و در تازی انفصال جایز نہ۔

ہشتم۔ پارسیاں صفت را مقدم بر موصوف و ہم موخر از وے ذکر میکنند
و در تازی قطعاً موخر می آرند و در پارسی فصل میان موصوف و صفت روانہ۔ الا
بطریق شد و نظر بہ ضرورت شعری۔ و در تازی مظر و است

ہم۔ پارسیاں اصلاً در ترکیب اضافی فصل نے کند و در تازی بصورت
جائز و این فصل اکثر بہ حرف ما زائدہ سے آرد۔

ہم۔ تزخیم منادی و تازی مطروا است و در پارسی اصلے ندارد۔

یا زہم باب بنی و اعراب صرف اسم و منع آل مخصوص زبان تازی آ و در پارسی نشانے ندارد
و از وہم تعریف متبدا اگرچہ در تازی ہم مختلف فیہ است و نظریہ اکثریت
آں جمہور سخاۃ قائل آں شدہ اند اما در پارسی اعتبار سے ندارد۔

سیر وہم۔ مسئلہ عوالم لفظی و معنوی در پارسی کہ بدال تغیرے در آخر کلمہ راہ
یا بدیج نیست نعم بعضے از حروف افادہ معنی مخصوص می کند۔ اما در معمول لفظاً
تغیرے پیدا نے کند۔ چنانچہ در جملہ ”زید و خانہ نشستہ است“ بہ تتبع تازی
میگویند کہ در حروف جار است و خانہ مجرور اما بہ نحویکہ بہ تازی در ترجمہ اش میگویند
فی الدار و لفظ دار را بحرکت کسرہ مجرورے خوانند و پارسی بوسے ازین نوع تغیر ندارد
چہا وہم۔ تنوین اسم خاصہ زبان تازی است کلمات پارسی بدال آشنانہ۔
پانز وہم۔ در تازی اسماء و افعال ثلاثی و رباعی و خماسی مجرور و مزید را اوزان
مخصوصہ متعین است و پارسی تعین اوزان را اولے نیست۔

شانز وہم۔ در تازی مصادر ابواب مختلفہ بر معانی مختلفہ دلالت می کند اکثر
را بہ خصائص ابواب سے نامند۔ و در پارسی این گونہ خصائص مصادر را نشانے
یافتہ نشدہ۔

ہفدہم۔ امالہ در زبان پارسی دخلے ندارد و اشباع در بعض الفاظ بصورت

راہ یافتہ و درتازی عام است -

ہشتم - ہیچ کلمہ در زبان پارسی متحرک الاخر نیامده و درتازی عمومی وارو -

نوزدہم - ہا مختفی و واور محدودہ و واور ہا مجہول را درتازی راہ نیست -

و در پارسی بطریق عمومی -

بستم - حروف اصلیہ و زائدہ را در زبان پارسی اعتبارے نیست و در

تازی مدار معرفت اشتقاق بر اصالت و زیادت حروف نہادہ اند -

بست ویکم - اضماع قبل الذکر در پارسی مطرو است و درتازی ممنوع الا بطریق

نوع از تاویل چنانکہ معلوم است -

بست دوم - در پارسی ترکیب اسم و صیغہ امر افادہ معنی اسم فاعل و اسم

مفعول و مصدر و ظرف و آلہ می کند و درتازی مسموع نشدہ -

بست سوم - در پارسی غیر از دوسہ لفظ بہ تشدید نہ خواندہ اند و بعضی وقت

شعری در بعضی الفاظ دیگر ہم تشدید جائز داشتہ اند و درتازی عام است -

بست چہارم - اجتماع ساکنین درتازی جائز نیست الا بصورت خاص

کہ معلوم اہل تصریف است و در پارسی سہ ساکن ہم مجتمعاً جائز داشتہ اند -

بست پنجم - در پارسی ضمیر مجرور را گاہی باشد کہ با غیر لفظ مضاف اتصال

دہند و این بیشتر در نظم اتفاق افتد - سعدی گوید

خدایت ثنا گفت و تجیل کرد زمین بوس قدر تو جبریل کرد

اے خدا شنائے تو گفت و بجاں کرد و در تازی قطعاً منفصل
از مضاف نمی آزند ❖

تصرفاتِ فارسیاں

بدانکہ چون کلمہ را از زبانے بزبان دیگر استعمال کنند وضع کہ آزا در اصل
زبان حاصل است بسا باشد کہ در زبان دیگر متغیر می گردد۔ و این تغیر یا در
ہئیت کلمہ باشد چنانکہ متحرک را ساکن کنند و بطریق شد و ذوالعکس۔ و یا در
معنی کلمہ کہ واضح آن را بہ اذائے معنی معین وضع کرده باشند و در زبان دیگر
بہ اذائے معنی دیگر در آزند۔ نہ بطریق مجاز کہ آن از واوئی دیگر است و این
از واوئی غیر آن۔ و پارسیاں این ہر دوگونہ تصرف را در زبان پارسی جائز
داشتہ اند و این تصرف اگرچہ نظر بہ اصل وضع کہ آن را در زبان منسوب الیہ حاصل
است جائز نیست۔ اما چون اسانڈہ زبان آن را بحسن قبول تاقی نمودہ اند مفروضاً
مسلم خواہد بود۔ واحدے را در آن مجال حرف زدن نہ وہم جائز است کہ کل
پارسی خود در زبان پارسی بے تغیر ہئیت در معنی غیر معروف مستعمل شود چنانچہ
ہمان را بہ معنی مصدری می آزند۔ زلالی خوانساری گوید

سے لڑاؤ وضع ہتے است کہ از حرکات و سکنات و ترتیب حرکات و سکنات و ترتیب حرف و کلمہ تازی

خرامانش بقصر خوشیتن برو ہشتے را بہ ہمان چمن برو

یعنی بہمانی چمن برو۔ سعدی گوید

کہ باشند مہشت گدایان خلیل بہ ہمان ارالسلامت طفیل

ولفظ حور بالفہم را کہ جمع حور را است مفرد قرار دادہ بلفظ حوراں جمع کنند۔ سعدی گوید

حوراں ہشتی را دوزخ بود اعرف

از دوزخیال پرس کہ اعرف بہشت است

و گاہے لفظ حوری را مفرد استعمال کنند چنانچہ درین شعر

آں ماہ دو ہفتہ در نقاب است یا حورئی دست در خضاب است

و حافظ گوید

شکر ایزد کہ میان من و او صلح فنا د ، حوریاں رقص کناں ساغر شکرانہ زدند

وازیہیں قبیل است لفظ صورت و اسرار و آمال و عجائب و حقائق وغیرہا کہ

پارسیاں گاہے واحد قرار دادہ بقاعدہ فارسی بصورت جمع الجمع مے آرنڈ غلیانی

گوید

اے رنگ آمیز ایں گہرا

وے از تو گدازش صورت ہا

نظیری گوید

نیست گردیوانہ بجائے تعجب بہر چہیت

کہ عجائبہائے حوراں دیو را خاتم رسید

ہم او گوید

۵

غمزہ و زناخت خوش قرین نااہل گرد و اسرار ہائے پنہاں فاش

صائب گوید

۵

ہر چند صائب میر و م سامان نو میدی کنم ز نفس بدستم میدہد سر رشته را ما لہا
 و لفظ صیقل را کہ صیغہ صفت مشبہ است و معنی فاعلیت را متضمن بمعنی

مصدر قرار دادہ علامت فاعلیت بہ حرف گرد و آخر او ضم کند ظہوری گوید ۵

عشق صیقل گر آئینہ اوراں کنم تیرہ گردیدل از زنگ ہوس پاک کنم

و ہمچنین در آخر لفظ ساقی علامت فاعلیت بیفرائید ہم او گوید ۵

بساقی گرمی گر کند جلوہ خور ز دستش بگیرم شرابِ ظہور

و گاہ ہے اسم ظرفِ عربی را کہ بر وزن مفعول باشد بمعنی مصدر قرار دادہ علامت

اسم ظرف بقاعدہ پارسی بجاں ضم کنند - ہلالی استر آبادی گوید ۵

تا مباد آگاہ از ذوق گرفتاری شوند میکنم آزا و طفلان از مکتب خانہا

و از قبیل مکتب خانہ است لفظ منزل گاہ حافظ گوید ۵

کس نداشت کہ منز لگہ مقصود کجاست

این قدر هست کہ بانگِ جرے می آید

و گاہ ہے بر اسم تفضیل بقاعدہ پارسی لفظ ترکہ افادہ بمعنی تفضیل کند بیفرائید

۵

خواجو کرمانی گوید

مرازمیکدہ پرہیز کروں اولیٰ تر
کہ گفتہ اند بہ پرہیز ہنود ہمبار

سعدی گوید

ترکِ حسانِ خواجہ اولیٰ تر کا حتمالِ جفائیٰ بواباں
ولفظِ مسلم کہ بہ سکونِ سین و کسرِ لام است بقاعدہٴ پارسی جمع نمودہٴ مسلمان
بکسرِ لام گفتہ اند و این قیاس بجائے خود درست است اما پارسیاں وریں لفظ
عجب تصرفے بکار پر وہ اند یعنی بفتحِ سین و سکونِ لام مفرد قرار دادہ بہ جمعش مسلمانان

گویند حافظ گوید

مسلماناں مرا وقتے ولے بود کہ باوے گفتے گر مشکلی بود

انوری گوید

اے مسلماناں فناں از دور چرخِ چنبری
وز نفاقِ ماہ و قصدِ تہر و کیدِ مشتری

ولفظ کا فرا بہ رعایتِ قافیہٴ بفتحِ فار سے آرنڈ۔ وایں عام است و دور
اشعار اساتذہٴ مطرو۔ و ہمچنین در بعضے مصادر عربیہ بقاعدہٴ فارسی علامتِ مصدر
زیادہ سے کنند۔ چنانچہ در طلب و فہم و رقص کہ مصادر ثلاثیہ اند طلبیدن و فہمیدن
ورقصیدن استعمال کنند و گاہے کلمہٴ پارسی را بقاعدہٴ عربی بصیغہٴ صفت تثنیہ
سے آرنڈ۔ موجی اعنہانی از لفظ زلف صیغہٴ اسم مفعول مشتق سے کند

مزلّف چون شود و لبر دولت میرسد عاشق
خط مشکین او خاصیت بال ہما دارد

نظیری نیشاپوری گوید

بہ تحریک نسیم خاطر آشفتمی گرد
بخود رانی سر زلفین لدار است پنداری

و ہم در آخر مصدر عربی حرف یاء و تاء ملحق ساختہ کمال را کمالیت گویند۔ سعدی

گوید۔

اگر مانند خسارت گلے در بوتانے زمین از کمالیت شرف بر آسمانے

و گاہے لفظ امنیت را بمعنی امن می آرند

ظہوری این سخن باور ندارد کہ در ملک خطر امنیتی نیست

و لفظ تسلی و تمنّی و تماشی کہ بحرف یاء ما قبل مکسور مصدر عربیہ اند بہ الف بدل

کرده تسلا و تمنا و تماشا آورده اند و ہم لفظ تسلی کہ مصدر باب تفعّل است بمعنی متسلی

بصیغہ اسم فاعل استعمال کرده اند۔ عائب گوید

بہ اندک نسبتے عاشق تسلی می شود ورنہ

بہ آہو نسبت دوری است چشم شوخ لبالی را

و مولف راست۔

بصیرت بیچ تسلی نے شوم روجی بیا بنالہ دل عالمے خراب کنیم

وازیں قبیل است خبر شدن معنی آگاہ شدن و لفظ عذار را کہ بمعنی خطافا
است بمعنی رخسار استعمال کنند۔

دل عالمے بسوزی چو عذار بر فروزی
توازیں چہ سود واری کہ نمیکنی مدارا
وگا ہے بر لفظ پارسی الف و لام تعریف بقاعدہ عربی داخل کنند۔

منثور و منظوم

سخن اعم از نیکہ منثور باشد یا منظوم از جمله مزایا و فطرت انسانی است کہ
صانع حقیقی یا قدرت کاملہ و حکمت شاملہ خویش آن را بجللیہ نطق بیاراست نطق
را در لعیہ اظهار سخن ساخت۔ و اختلاف السنہ بر طبق اختلاف عوارض طبیعیہ ممکنہ و
بلا و پدید آمدہ اگر فطرت انسان اختصاصے سخن کہ مشکل بر صالح و مہمات تمدن و
معاشرت نوع انسانی است نمی بود۔ ہر آئینہ سلسلہ نظام عالم بدیں خوبی کہ مے
بینی بر فساد مے انجامید۔ و مقصد سخن آن است کہ متکلم مافی الضمیر خود را اور الفاظ
بر دیگران عرضہ دہد۔ و این امر فطری است کہ تصنع و تعمل را اور آن مدخلے نیست و
این قدر چنانکہ متعارف است بشیر در صورت کلام منثور و وقوع مے یا بد چہ منظوم

لہ می توان گفت کہ از قبیل مجاز مرسل است۔ - ۱۲ منہ

امرِ صناعی است و پیدا است کہ طبیعت بر صناعت مقدم است بنا بریں کلام
 منشور بر کلام منظوم مقدم باشد۔ واحد کے راور آں مجال سخن نسبت چہ اگر خلاف
 ایں مے بود بابتے کہ ہمہ افراد انسانی در کلام منظوم حرف میزوند۔ و اذلیس فلسفہ
 چوں انتظام معاش و معاد مردم منوط بہ سخن است کہ کلام عبارت از آں است
 پس سخن گوہرے است گر انما یہ کہ خواص مشیت اذلی۔ آں را از تعمیر ریاضت
 قدرت لم یزلی بسا علی شہود جلوہ داد۔ و در ورج فطرت انسانی و ولایت نہاد
 اگر بہ نبود کے سخن از خدا نبی کے بڈے نزد ما رہنما
 و تحقیق ایں معنی کہ منشور بر منظوم مزیتے دار و یا بالعکس آں است کہ فضیلت
 و اولیت چیزے بر چیزے موقوف است بر قیاس وسعت آں چیز در امور معاد
 و معاش کہ افراد انسانی را از آں گزیر نیست و بالبداهت مے دانیم کہ کلام منشور
 در وسعت آباد عالم انسانی بجدے رواج یافتہ کہ در بیچ از منہ و مالک قومے
 از اقوام عالم از آں مستثنی نبود و نخواہد بود۔ نظر بدیں ضرورت منشور را بر منظوم فضیلتے
 است ظاہر و مزیتے است واضح و ایں معنی در بادوی النظر مسلم است اما نظر ذہنی
 اقتضائے آں می کند کہ از جهت دیگر منظوم را بر منشور تفوق زائد حاصل است و
 ایں تفوق نہ بالعموم است۔ بل بہ نسبت خصوص محل۔ چہ تاثیر کلام منظوم در عوالم
 نہ محدود تا بہ افراد انسانی است۔ بل در حیوانات عجم نیز مشاہدہ میرو و خاصہ چوں
 بہ اصول القاع مقترن باشد۔ و کلام منظوم در بعضی از موارد و کار اعجاز کہ ہواست

چنانچہ برواقف کتب سیر و تواریخ ظاہر است۔ اما نزول کتب سماویہ در کلام
منثور دلیل بین است بر اہمیت کلام منشور چہ بصورت نظم مفاسد اخروی اتمال
داشت کہ باعث بر ابطال مقصد ہدایتی افتاد۔ و آنچه در بعضی از مقامات
تزییل آیات بصورت کلام منظوم وارد شدہ نہ از جہت نظم است بل وقوع آن
از جملہ لوازم کلام بلوغ است کہ ضرورت ترکیب الفاظ بر طبق قواعد معانی بدان
داعی شدہ۔ اما قول صحیح درین باب آن است کہ معنی باشد کہ در مقام مخصوص آن
را در کلام منشور از آن موثر تر می یابند کہ در کلام منظوم و ہمچنین بالعکس پس نتوان
گفتن کہ منشور در ہر جا مستحسن است و نہ بالعکس۔

والقول حسن منہ فی منشور و مالیس حسن منہ فی منظوم

در مدح و مذمت کلام منظوم

بہ تقریب بحث منشور و منظوم لابد می نماید کہ شئمہ از بحث مدح و مذمت
کلام منظوم حوالہ بقلم کردہ آید۔ تا موجب از ویاد بصیرت طالبان حق گردد و بد آنکہ قومی
از منتصبان شرائع و ویانات بر آن رفتہ اند کہ روایت شعر و حفظ و اشتغال
بدان مخالف شریعت اسلام است و در اثبات دعوی بہ تمہید مقدمات اہمیہ
پرداختہ و حکم بہ منع آن صادر فرمودہ اند لاخیر فی شئہ احسنہ اکنیہ و ہم از بعضی

شعراء این شعر نقل می کنند۔

شعروانی چسبیت دور از دوستان حیف الرجال

قائلش را خواه کیواں باشش گو خواه مشتری

و حق آن است که از حق دور افتاده عامه الناس را از راه برده اند۔ چه

حکم به منع شعر و مذمت آن منہی بر وجوه مختلفہ می تواند بود۔ و وجهی از آن وجوه۔

مثبت مدعائے ایشان نیست۔ از اینجمله یکی اینکه شعرا کمتر مشتعل بر معانی سخیفه و

باطلہ از قسم ہجو و ہزل و کذب و غیر ذلک می باشند۔ دوم اینکه شعر کلام موزون

است و مجر و موزونیت موجب تبری و تنزه از آن گرد و آن را عیب گماں برند۔

سوم اینکه اشتغال بدان کار عیبست و اند۔ چه در تنزیل مذمت آن وارد گشته

چهارم اینکه طبع ناموزون دارند و مقتضائے الناس اعداء ما اچھلوا۔

آن را منظور ندارند و ہر چند کہ شعر منہی بر حکمت و مواعظت یا تحریض و ترغیب و

غیر ذلک باشد چون آتش در میز زم ترہیج و جہ در ایشان در نگیرد۔ و بالجلہ

استنکاف و استنکار شعر بہر وجہی کہ باشد خلاف عقل سلیم و منافی شرع و قوم است

در صورت اولی بردعی واجب و لازم است کہ ہم چنانکہ کلام منظوم اچھلوا

و مذموم پندار و کلام منشور را نیز قبح و مذموم قرار دہد۔ زیرا کہ کلام منشور ہم از ہجو

فحش و ہزل و کذب خالی نیست و باید کہ گنگلی را بر گویائی فضیلت نہد چه کلام منشور

البتہ از کلام منظوم در کیفیت بیشتر است و عامتہ الناس و خواص ایشان کہ در

ہمہ عمر شعرے نگفتہ انداز شمارہ شعرا بیشتر از بیشتر بودہ اند۔ وبالقرض اگر کے
 التزام آں نماید کہ یہ تدوین ہزل و فحش کلام منشور پر و از و آں را بر ہزل و فحش
 کلام منظوم بیک میزان سنجید لقیین است کہ ہزل و فحش کلام منشور از منظوم بشمار
 ذرات رطل افروں آید و راوی شعر بیش از حکایت شعر متعہد چیزے نگشتہ
 و ہر حاکی بیچ و جبہ خورہ تو اں گرفت زیرا کہ از حکایت آں بر باطل اقدام نہ
 نمودہ و نہ بر آید اسے اعدے از مسلمانان جسارت کردہ و اگر حکایت باطل مطلق
 ممنوع بودے در کلام وحی باطل کفار منقول نبودے۔ محقق را نظر بہ غرض اصلی
 است نہ بر معنی باطل۔ و ازیں جا ست کہ در مثل آورده اند کہ نقل کفر کفر نہ باشد
 و علمائے کتاب و سنت و رحل غریب قرآن و حدیث و رہر قرے متک با شعرا
 عرب نمودہ اند۔ و بر معنی باطل نظر نہ کردہ۔ و از عباس رضی اللہ عنہ مروی است

اذا قرأتم القرآن ولا تدرون ما عربیة

فابتھوا فی الشعر فالتعریب ان العرب

و در آثار اسف کہ قراجم حسن بھری رحمہ اللہ و مواعظ خویش بدیں شعر متثل

الیوم عندک دلتها و حدیثها

مے جست

وعدا العیرک کفہا و المعضر

و در قرون اولی بسیار کے از اکابر صحابہ و تابعین رضی اللہ عنہم اجمعین در

مقام ضرورت متک بہ اشعار کردہ اند۔ چنانچہ بر ماہر علم تاریخ خود ہویدا ست

وگاہے مقصود این بزرگواران از متک به شعر امرے باطل نبوده است۔ و برعکس
 این بسا باشد کہ کلمہ حق نقل کرده آید و مراد از ان امرے باطل باشد چنانکہ در واقعہ
 یکے از خوارج با امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ شہور است۔ و اگر
 کسے کلمہ حق را ذریعہ امر باطل گرداند سامع آن را چگونه حق خواهد پنداشت۔ مع ذلک
 صاحب این رائے فاسد و ثمرات و غایات اشعاریکہ منجی بر معانی حکمت و عظمت
 وزہد و تقوی و مکارم اخلاق باشد نظر نہ کرود و آنچه در بعضی از اخبار مثلاً لا یتلک
جوفا حدکم قیما فیریدہ خیر لہ من ان یتلک شعرا وارہ شدہ۔ آن را بہ حجت پیش
 آورود و خیران من الشعر حکمہ را فراموش کرود۔ بل از فرط جہل بہ منازعت برخاستہ
 وہم فرمان عالی حضرت رسالت مآب را صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حق حسان ابن
 ثابت رضی اللہ عنہ فرمودند۔ قل وروح القدس معک پس لیت انداختہ و استنشأ
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و حسان قصیدہ کعب ابن زہیر و از غایت ارتیاح
ارزانی فرمودن روائے حجت انتما بہ کعب ندر لیلے است وانی و برہانے است
شانی بر بطلان رائے مدعی و اگر کسے بہ استیجاب اخبار صحیحہ کہ دریں وارہ گذشتہ
پر و از حق برویدہ بصیرت او جلوہ گر آید و فقیر نظر بہ مطنہ اطناب کلام پر ہمیں کہ راکتہ
 لازم دانست۔

و در صورت ثانیہ مجر و وزن تقیہ موجب استہجان شغرنیست۔ زیرا کہ وزن
 و تقیہ بدون اعتبار زائد کہ باعث بر انکار مدعی افتد بہ بیخ گونه مذموم نیست چه

جمہور علمائے فحول برآں رفتہ اندکہ الشعر حسن و قبیحہ قبیح کما ورو فی الآثار
پس وزن و قافیہ را در حسن و قبح مدخل نیست زیرا کہ اگر مجرد وزن و قافیہ موجب
قبح باشد بر فواصل تنزیل کہ در سؤر متعددہ باویدے آید و در اکثر مقامات بر طبق قواعد
عروض موزون افتادہ نیز پچہنیں حکم کروہ باشیم۔ والعیاذ باللہ

اما در صورت ثالثہ مدعی رائے رسد کہ در عبث بودن شعر با آیۃ الشعر لیتبعہم
الغائون تشبث نماید چہ مذمت شعراء ہزل گوہا ال بر مذمت مطلق شعر نیست
زیرا کہ اگر چنین بودے صحت استثنا الا اللین آمنوا و عملوا لصلحت ہرگز است
نیامدے و آنچه با آیہ وما علمناہ الشعر ما یبتغی لہ تمسک جستہ و دلیل بر
ممنوعیت شعر آوردہ مقام قضائے عجب است کہ مسئلہ از ہم عدم استلزام
دلیل خاص ابطال دعوی عام را قاصر ماندہ زیرا کہ کلام و مذمت مطلق شعر است
نہ در شعرے کہ قائلش نبی معصوم باشد و اگر کسی دیدہ اعتبار کشودہ و زنگ تصب
از آئینہ خاطر زودہ باشد بسہولت تمام بر حکمت نابودن شاعر حضرت رسالت
مآب صلی اللہ علیہ وسلم آگاہے تو اند بودن۔ چہ رتبہ شاعری وون رتبہ نبوت
و رسالت است و نبی اللہ خاصتہ حضرت ختم المرسلین گرامی تر آفرینش اوسبحانہ
و تعالی است چہ طور عقل سلیم جائز وارو کہ در امر مبتذل یا افراد نوری انسانی مسامت
نماید و رجوع اکثر علماء در ہر زمانے بہ شعر نہ ہمیں نظر بہ اہمیت شعر است بل از
جہت ضرورتے کہ در اثنائے تحقیق و تفحص و حل غرائب آیات و احادیث و تحقیق

مفہوم عباراتِ مخصوصہ روئے دہد۔ وازیں جا ست کہ عمر رضی اللہ عنہ اور
 حفظ و روایت اشعار جاہلیت تا کید مزید زواداشتی۔ چنانچہ بعضے از مفسرین
 در تفسیر آیہ او یا خذ ہم علی تخوف ای تنقص آورده اند کہ عمر رضی اللہ عنہ این معنی
 را از شخصے از بنی ہذیل تحقیق نمود۔ و بہ ادنی تامل می توان دانست کہ اگر کسی
 از نحو و معانی و بیان بہرہ نداشتہ باشد از تعیین مفہوم کلام بلیغ فرودے ماند زیرا کہ
 اعتادات تراکیب کلام و اسالیب ترتیب الفاظ و حقیقت استعارات و
 کیفیت تشبیہات بروحیے کما بینغی جز بہ وسعت نظر و دریں علوم اصلا دست ندید
 ہر ہوسنا کے چہ دانجام سندان باختم

و اگر صورت رابعہ مدعی بر مخالفت و مذمت شعر برانگیزد تا بہ مخاصمت
 بنشیند حقا کہ ناکام بر خیزد کما قلت
 ہر آں کو در ازل کو راست کو راست
 و اگر صد پیش ما پیش شمع طور راست
 و آنچه بر راستی نزدیک تر است آن است کہ کسانے کہ از ذوق سلیم و طبع مستقیم
 بہرہ نداشتہ زبان بر طعن شعر و شاعری دراز و در مجاہدہ با این و آں بازمی کشد از بار بار
 حکمت و دانش کم کسے بودہ است کہ گوہر منظوم را گرامی نداشتہ خواجه عطار فرماید

شعر و شرع و عرش از ہم خاستند
 ایں دو عالم از سہ حرف آراستند

شعریت

شعر را از آغاز آفرینش در فطرت آدم زادگان و ولعیت نمانده اند نتوان گفتن که فلاں کس نخستین کس است که گفتن شعر مقصدی گشته چه همچنانکه جاوید کهر بانیہ در ترکیب اجسام متنوعه تعبیه یافته قابلیت شعر نیز در فطرت انسانی مرکوز است و این حکم نظر به نوع انسان است نه نظر به افراد آن چنانچه گویند انسان اشرف موجودات است و عینی که هر فرد نوع انسان اشرف موجودات نتواند بود - همچنین هر فرد انسان هم شاعر نمی باشد - و همچنانکه اجسام متنوعه را در جاوید کهر بانیہ بر یک وزان نیافریده اند طبائع شعراء نیز در شعر گفتن تفاوت اند - بعضی از محققین گفته اند که شعر را با مطلق کلام نسبت روح است با جسم و عقلاً در تعریف حقیقت روح اعتراف به عجز نموده اند - همچنین اگر گوئیم که در بعضی شعرقول که حقیقت آن را او نماید بجای آورد و اند جا دارد و هم گفته اند که شعر کلامی است موزون و مقفی که بقصد تکلم از و صدور یابد - و بر واقف فن کویست نیست که این تعریفی است بمنزله نقش نیم رخ یعنی جانب لفظ را ملحوظ داشته جانب معنی را بکلی از دست داده اند - نعم اهل میزان تا بحدی که جانب معنی را نیز ملحوظ داشته اند و گفته اند که شعرقول است متخیل که در نفس انسانی بدان

انبساطے یا انقباضے حادث گردو۔ و بر ماہر بسیب منحنی نیست کہ این ہم نظر بر حقیقت
شعر طرد او عکساً صحیح نیست۔ این است تقریر ایراد کہ بعضے از معاصرین بر تعریف شعر
عاید کردہ اند۔

و ما در ردّ این ایراد می گوئیم کہ چہ طور تعریف اصحاب عربیت را نامکمل قرار
مے توان دادن زیرا کہ معرّف (بالکسر) اگر حدّ تام است لامحالہ بر عینس و فصل
مشتمل باشد پس کلام جنس است و موزون فصل آن نامکمل چہ گونه باشد؛ و آنچه
گفتہ اند کہ جانب معنی را درین تعریف ملحوظ انداشتہ اند غلط است۔ چہ کلامی کہ
مشتمل آن را بقصد و ارادہ موزون مے کند ہر آئینہ معنی داشتہ باشد۔ و نفس
اثر کے بلوغ پیدا کند یا نہ زیرا کہ حقیقت اثر بر اسے شعر ذاتی نیست بل خارج از ماہیت
اوست۔ نعم شخصی نیست کہ اثر را بر کمال شعر محمول تواند کردن۔ چہ اثر شعر را
عرضی است نہ ذاتی و اثر آنچنانکہ در کلام منظوم یافتہ می شود نیز بہ تحقیق گردو پس تعریف
اصحاب عربیت ناقص نباشد۔ غایتہ ما فی الباب توان گفتن کہ در شرح و بسط
شعر بطریق مستشرقین اور با اطنابے جایز نداشتہ اند۔ زیرا کہ آنچه ایشان از تعریف
شعر گفتہ اند آن را بر تعریف منطقی محمول نتوان کردن۔ ومع ذلک ایشان
باب نقد تفصیل آوردہ اند کہ اطلاق شعر محدود بر کلام منظوم نمی ماند۔ بل بر شعر ہم
صحیح تواند بود۔ و مکن کہ این معنی بزجبار مذاق مغاربہ درست افتد۔ اما ما این
را تسلیم مے داریم۔ فی الجب کہ بعضے از ہندی نثر دان کہ کاسہ لیلی مغاربہ را

مائیہ افتخار و مباحات گماں بردہ اندبہ تقلید کو روانہ و تعیین حقیقت شعر از جائے بجائے رفتہ اند و ندانستہ اند کہ تعریف از وادی دیگر است و تشریح و تفصیل از وادی دیگر۔ گوی خشت مربع را در قالب مثلث ریختن ارادہ کرده اند۔ و ہذا کما تری۔

و آنچه صاحب کتاب العجم و حقیقت شعر آورده مویذ آن است کہ ما گفتیم و ہو ہذا۔

”بدانکہ شعور اصل لغت دانستن است و ادراک معانی بحدس صاحب و اندیشہ و استدلال است و از روی اصطلاح سخن است اندیشیدہ مرتب معنوی، موزون، متکرر، متساوی حروف آخرین آن بیک دیگر مانده و درین حد گفتند سخن مرتب معنوی تا فرق باشد میان شعر و ہذیان و کلام نامرتب کے معنی و گفتند موزون تا فرق باشد میان نظم و نثر مرتب معنوی۔ و گفتند متکرر تا فرق باشد میان بیتے و مصرعیں و میان نیم بیت کہ اقل شعر بیتے تمام باشد چنانکہ پیش ازین گفتہ ایم۔ و گفتند متساوی تا فرق باشد میان بیت تمام و میان مصاریع مختلف ہر یک بر روی دیگر۔ و گفتند حروف آخرین آن بیک دیگر مانده تا فرق پو و میان متقفے و غیر متقفے کہ سخن بے قافیہ را شعر نثر مذ اگر چه موزون افتد۔ انتہی بلفظہ ومع ذلک اصحاب عربیت در مطاوی کلام بشرح و بسطے کہ مفار بہ پسندیدہ اند اشارتے فرمودہ اند چنانکہ یکے از فضلاء گوید اندہ نَفَثَةٌ رُوحَانِيَةٌ تَمْتَجُ

باجزاء النفوس ولا تحتسبہا غیر النفوس الذککۃ *
 یعنی شعرا قاتے روحانی است کہ باخبرائے نفس انسانی امتزاج یابد یہ نحو یکہ غیر
 از نفوس پاکیزہ سرشت دیگرے آں را اوراک نتواند کردن۔ دریں عبارت آنچہ
 دریں باب مرغوب طبع مستشرقین است بروجہ اجمال ذکر یافتہ و ازیں واضح تر
 آنکہ بعضی از اجلہ اوابا آورده اند الشعر قول لصل الی قلب بلا اذن * یعنی
 شروقے است کہ در دل سامع بے آنکہ از وی دستوری طلبد جاگیر و۔

و این عبارت بلا ریب مفہوم شعر را برہنجہ کہ مستشرقین را بسند باشد
 تعیین میدہد۔ وہم ازیں واضح تر جملہ ایست کہ حجت خصم را بروجہ تکبیت قطع
 و فصل میکند حیث قبل فلو انہم سألوا الحقیقۃ ان تختارہا ما کاننا نشرف عنہ ^{عد} انکون لما اختار غیر بیت
 من الشعر یعنی اگر حقیقت امرے را مختار سازند کہ جائگاہے بلند تر برائے خود
 تجویز نمایند تا از آں جا حقائق موجودات عالم را تماشا کند ہر آئیہ بجز بیت شعر
 جائے را برائے خود اختیار ننماید۔ و این عبارت بہ بانگ دہل ندائے کند کہ
 آنچہ را مستشرقین در صفحات عدیدہ رقم زدہ اندیکے از اصحاب عربیت آں را
 در مطاویعی کلمات متعددہ بیان فرمودہ۔ طبعی اقاو باید و فکر و قیادتا مختار علیہ
 مسطورہ را بمنصتہ کرارسیں جبارہ و ہد۔ و از ہمہ مختصر و جان نثر جملہ ایست ملاحظہ
 را کہ از اجلہ ائمہ اصحاب عربیت است حیث قال انما الشعر صنایع
 و ضرب من التصویر *

انواع نظم

انواع مشہورہ نظم کہ پارسیاں در آن شعر موزوں کنند۔ قصیدہ، وغزل، و مثنوی
و رباعی است و اینہارا نزد ایشان رواجے تمام حاصل است ماصورت ہر یک
را دریں مقام شرح مے دہیم۔

اما قصیدہ پارہ از اشعار است کہ نیمہ و دیگر ہر شعر از ان بر قافیہ ملتمز باشد۔
الاطلع کہ ہر دو نیمہ آن قافیہ داشتہ باشد و آن شعرے است کہ ابتداء قصیدہ
از ان جا کند و مصرع بونش لازم است و معنی تصریح آن است کہ بنائے ہر دو
نیمہ شعر بر قافیہ معلومہ کند و گننتہ اند کہ کم از پانزویہ شعر نہی و و بخیاں مولف این
شرط نظر بہ اکثریت این مقدار است نہ نظر بکلیت آن۔ و ازین جوست کہ بعضی
از ماہران فن بر سہ بیت یا پنج بیت ہم اطلاق قصیدہ بانزد داشتہ اند۔

و در قصیدہ مراعات چند امور لازم دانستہ اند۔

اول حسن مطلع۔ یعنی مطلع قصیدہ باید کہ معنی بادشمت و الفاظ پر شوکت

داشتہ باشد۔ و بطریق براعتہ الاستہلال بامضمون قصیدہ مناسبتہ داروتا اگر

ند و صاحب عمدہ می گوید کہ اصطلاح مطلع کہ مشہور است، درین معنی کہ گفتہ آمد غلط است و بجہتین

اصطلاح مقطع کہ شعر اخیر را گویند بل مطلع رکن اول ہر شعر را بمعنی رکن اول ہر شعر را گویند۔ ۱۲

مقصود تہنیت باشد از الفاظی کہ شعر از معنی غم و اندوہ و مصیبت و بلا باشد
برہیزد۔ و ہمچنین اگر مقصود تعزیت است از الفاظی کہ متضمن معنی شادی و سرور
و انبساط و عیش و عشرت باشد اجتناب واجب داند و بالجملہ در مطلع قصیدہ لفظ
ستگرہ و سخن ناخوش آئندہ نیارد۔ چنانکہ ابوطیب متنبی گفتہ ۔

الْأَخِيلَ عِنْدَكَ هَدِيَّتُهَا وَالْأَمَّا

فَلْيَسْعِدِ النَّطْقُ إِنْ لَمْ تَسْعِدِ الْحَالُ

اگرچہ خطاب باخوشتن مے کند اما سخت ناپسندیدہ باشد مواجہت ممدوح
بدین مطلع کہ نہ خیل واری نہ مال ہمچنین کمال اصفہانی مطلعے گفتہ است ۔

امید لذت عیش از مدار سپرخ مدار

کہ در دیار کرم نیست آدمی و یار

بغایت نامہیوان مے نماید کہ در اول و بلاہ بسمع ممدوح جملہ "امید لذت

عیش مدار" برساند و چوں دریں قصیدہ استعطفاف و اقتدار خواہد کرد چوں توان
گفت

کہ در دیار کرم نیست آدمی و یار

و ہمچنین است این مطلع ظہیر فاریابی ۔

نباشت نفسے در سر آن کلہداری ۔ کہ سر بکلہ عزان مافرو آری

مطلعے است خیلے ناخوشگوار و نامہیوان و تا تو اندنسیب و تشیب را از

حد مناسب طول زیادے نہ ہد کہ موجب ملال مے آنتد۔

دوم حسن تخلص - ہر چند ایراد نسیب و تشبیب در آغاز قصیدہ لازم

نیست اما چون التزام آل کند چنانکہ معمول اسانذہ فن است باید کہ بہ ہنجار

لطیف از آل بحد مدوح انتقال کند و حق آن است کہ از عہدہ حسن تخلص

بیرون آمدن عالی از وقت و صعبت نیست۔ ابو طیب متبنی را دریں باب

مسلم داشتہ اند مخلص لطیفہ بسیار دارد۔ و در پارسی خاقانی شروانی دریں شیوہ

بروگیراں سابق آمدہ -

و صورت مستکہ مخلص آن است کہ از نسیب بحد بہ نحوے انتقال

کند کہ گوئی در ادراک مراد از مشوق بہ مدوح استعانت میکند چنانکہ شاعرے گفتہ

نمے بزم امید وصل زیرا و القم کر تو

بتوفیق شہنشاہی مراد و خویش بردارم

و چنانکہ عماوی گوید

بازم رہاں ز عشوۂ بسیار چوں مرا باوۂ خدا حدیث تو بسیار میرود

چہ قدر ریک است کہ ہیج از انبساط نفس و نشاط خاطر کہ لازم این

مقام است با خود ندارد۔

سوم مدح و ہجا۔ باید کہ در بیان اوصاف از قبیل مدح باشد یا ہجا چندان

غلو نکند کہ بحد استحالت عقلی یا ترک ادب شرعی برسد و چیزے کہ مدوح با خود ندارد

بدون نسبت نکند۔ و دریں باب بسیارے از اساتذہ فن از جائے بجائے رسیدہ
 سررشته اعتدال را از دست داده اند۔ چنانکہ انوری گفتہ است ۵
 اگر فنادرستی بگل برانداید تراچہ پاک ذات تو مستعد فناست
 مبالغہ ایست کہ بصراحت بر کذب قائل ندایم کند و ہم مشتمل بر ضعف تالیف
 است اگر مصرع ثانی چنین مے گفت ۵

تراچہ پاک کہ ذات نہ مستعد فناست
 حرف نفی و کاف علت بر جائے خود قرار مے یافت و باز مے گوید ۵
 اگر بقا نبود در جہاں تراچہ زیباں
 بقا بذات تو باقی نہ ذات تویی بقا است

وین شعر غلوے جایز داشتہ کہ بصراحت بر کذب قائل آن ندایم کند و چنانکہ
 رضی نیشاپوری گفتہ است ۵

شراب حاضر و دلبر ندیم و من مخمور
 چرا شستہ ام از عشرت طرب ہجو
 تا آنکہ در مقام مخلص مے گوید ۵

خدا ایگان شریعت بزرگ سیف الدین
 کہ جہل گشت بیف زباں او مقہور
 پناہ ملت عبد العزیز آنکہ شد است
 ز عزت باگوش حیط ہر ہنر موفور
 کہے را کہ خدا ایگان شریعت و پناہ ملت خوانند نسیب و مدح او بہ شراب مستی
 و سبواتق نہ باشد -

صاحب کتاب المعجم بشرح محمد بن عبدالرزاق ۵

کفر است و گرنہ دستِ جوہو لا از سر لاله برگیر و

و تمی گرفتہ و گفتہ کہ چون نفی این لا با جوہو و نخل تعلقہ نذار و مبالغتہ زشت است

و مدح قاصر۔ و در کلمہ شہادت بریں کلمہ وقف کردن ناشائست و چون گفت دستِ جوہو معنی آن گاہ درست بودے کہ در نفی آن اثباتِ جوہوے متصور بودے۔ و

این قسم اطلاقات خود نزدیک آری بابِ براعت ناپسندیدہ است۔

فقیر مولف گوید کہ حیرانم از آنچه کہ این بزرگوار فاضل گفتہ کہ نفی لا با جوہو و نخل

تعلقہ نذار و۔ مگر شعر فرزوق را کہ در مدح امام علی۔ زین العابدین بن حسین رضی اللہ

عنہما گفتہ با آن سعت اطلاعے بر اشعارِ تازی کہ داشت فراموش ساختہ

حیث قال۔

مَا قَالَ لَا قَطُّ إِلَّا فِي تَشْهِدِهِ لَوْ لَا تَشْهَدُ كَانَتْ لَاءِ غَمٍّ

و ہمیں معنی رایے کے از شعراء و ریپارسی موزوں ہووہ ۵

زرفتہ لا بزبان مبارکش ہرگز

مگر بہ آشہد ان لا الہ الا اللہ

بر آری بابِ معنی مخفی نسبت کہ مقصدِ شاعر نہ آن است کہ اگر لا از سر لاله الا اللہ

محو کند اثباتِ جوہو مدوح از آن لازم آید بل معنی آن است کہ در زمانِ مدوح

حرف لا کہ پرانے نفی چیزے است و جوہوے نذار و تا غایتے کہ سائلان اور

جواب سوال بجز نعم کہ کلمہ ایجاب است چیزے نگویید۔ زیرا کہ لاکھتین مُشعر است
 از دو سوال ساکنان۔ و رد سوال بالعموم دلیل نخل و امساک است کہ منافی
 جو دو کرم است و چون نفی در تشہد ہم موجود است و جو دو مدوح متقاضی نفی نیست
 و اگر چه در غیر مقام جو باشد بنا بریں اگر ہم کفر نبودے از سر کلمہ شہادت عرفی نفی
 را محو ساختے و ایں نوع مبالغتے و کلام اسانڈہ یافتہ می شود۔ ملا ظہوری رنثر
 دوم در مدح ابرہانیم عادل شاہ آورده۔

در تیر باران فاقہ زریہ سپرے ہر دم تا از گران عطا شاہین میزان صورت
 لا بر نیارو۔

باید کہ اگر قصیدہ مشتمل بر اعتذار و استغفائے جرائم باشد تمثیلات و نظائر
 پیشینیاں را بروجہ لطیف ذکر کند و حداد را ملحوظ دارد و چیزیکہ ترکیب آس
 شدہ باشد از اعتراف بدان صراحتاً انکار نماید۔ نابغہ ذبیانی را در باب اعتذار یا
 مسلم دانستہ اند۔

و اگر لب بہ شفاعت شخصے یا قومے بکشاید و را خطما و موافق حقوق خدمات
 سعی نموده و راسترحام مبالغہ نماید۔ و چنان وانماید کہ عقوبت جرائم و تربیت و ایمان
 قدیم از اخلاق اکابر ملوک نامدار است۔

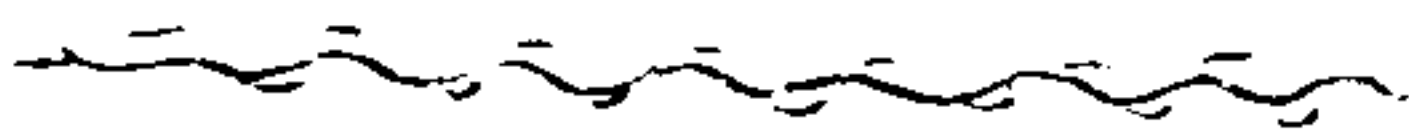
و اگر مطلوب نہی از منکرات و مناہی باشد باید کہ بسبیل حکایتے از غیر
 نتائج قبیحہ آل را در مطاوی ذکر نماید و محاسن و نماید۔ و بہ غرض است و نیست

متوجہ سازو۔

حسن طلب نباید کہ در استعطاف و اجتناب ترکِ اوبے کہ از آواب
شائستہ شانِ ممدوح باشد نماید۔ زیرا کہ رعایتِ اوب در جملہ ابواب لازم
باشد و بہ اظہارِ فضائل و کمالاتِ خود بروئے حقے بر طریقِ محبوب ثابت نکند۔ بل
دریں باب تا تواند مسترخی العنان باشد۔ و اگر ضرورت حاجت اقتد بر سبیل
کنایت ادا نماید و در آن ہم از الفاظی کہ مشعر از اقتراح و الحاح باشد اجتناب
واجب داند۔

و ہذا اگر چه در ہمہ حال قبیح نیست زیرا کہ حسانِ رضی اللہ عنہم مشرکین را
ہجو میگفتند و در مواجہت پیغمبرِ خدا صلی اللہ علیہ وسلم خواندند۔ اما چون منہی بر امور
دنیویہ باشد مستحسن نیست و بالجملہ از جادۂ حق گوئی انحراف نوزد۔ و از ذکرِ فواحش
کہ بہر حال منافی اخلاق است خود را دور و وارو۔

حسن مقطع و بنا لہ قصیدہ باید کہ بتقریب لطیف و بلیغ سرانجام دہد۔ تا معنی
کہ در پایانِ قصیدہ مستمعین استماع کنند اثر نیک از آن در دلہا باقی ماند۔ و اگر
بدعا پرواز دہد باید کہ در طلب چیزے برائے ممدوح مبالغہ دور از قیاس را جایز
نشمرد۔ چنانکہ رسم بعضے از چکا مرہ سرایان متاخرین است۔ و بالجملہ ادغلیبے
معنی کہ عقلاء آن را مستحسن نشمارند محترمتر باشد ❖

غزل

غزل را چون قصیدہ مطلع ضروری است۔ و باید کہ زاندا ز پانزودہ بیت
نیارو۔ و ابیات غزل را سلسلہ کلام مربوط نمے باشد و ہر چند بنائے غزل بر ذکر
لوازم عشق و محبت نہادہ اند۔ اما اساتذہ در غزل از ہر موضوع سخنہا گفتہ اند۔
و بہترین موضوع برائے غزل تصوف است کہ ابیات فارسی زبان از آن
بہرہ عظیم دارو۔

متقدّمین در غزل شیوہ پسندیدہ و روشے سادہ دارند۔ و گویا تکلفات بارو
نمے گردند۔ و متاخرین از ہر گونہ محسنات لفظیہ در غزل بکار برودہ اند۔ و ہر چند
ایشان در اختراع تشبیہات نادرہ و استعارات لطیفہ شکر فیہا بروئے روز
آوردہ اند۔ اما تاثر و انفعالی کہ در غزل متقدّمین مے بینی در کلام متاخرین
نخواہی یافت۔ چہ آنچہ از طبیعت مے زاید بتبعیت مے آید۔ و آغاز تیشل
بر وجہ حسن تعلیل را متاخرین روا بے تمام دادہ اند۔ و ہر چند بظاہر دلکش مے
نماید اما چون مبنی بر ادعائے محض مے باشد بحجت مے ارزو و بیشتر نظر

کلمیم و صائب و غنی کشمیری و میرزا بیدل دریں راہ گام زدہ اند۔ و سعدی و ہر
و حافظ غزل را بہ شیوہ دلنشیں و روش گزین گفتہ اند۔ بو شیرہ خواجہ حافظ کہ غزل
را قبول عام دست دادہ کہ دیگران را میسر نیامدہ۔ کما قلت

بمخاکِ خطہ شیرازاے صبا چوسی بسوئے تربتِ حافظ بنِ دوسہ گامے
 بگوزِ روحی بندگی کہ اسکے نامِ غزل یکے بچم کہ غزل را نما ند جز نامے
 بسیارے از لفظ پرستانِ نظیری را اور غزل براوجِ فلک نشاندہ اند
 و ندانستہ اند کہ بہ تطبیحِ راہ مے رود نہ بہ طبعِ چنانکہ بہ تتبعِ حافظ و مطلع اولین
 غزل مے گوید

اذا ما شئت ان تجی حیاة حلوة لجا بر سوائی بر آور سر مستوری بروں نہ پیا
 مولف گوید حیاة حلوة لجا ترکیبے است کہ معنی نداد و۔ و حافظ شعر
 زید ابن معاویہ -

انا المسوم ما عندی بتریاق ولا راقی و ادراك سا و ناوھا الا یا ایھا الساقی
 را بہ نحو کے تضمین نمودہ کہ با مصرعِ خوش ربط جسم و جان پیدا کر وہ۔ و بحکمہ
 سلاست و غدوبت کہ ہا رہنم نام بر آن است در غزل نظیری مفقود است
 و انغلاق و ابہام و اکثر اشعار او موجود۔ آیا نشان میدہی کہ در دیوانِ نظیری بازا
 این دو شعر حافظ

صبیہ مریغِ حنین با گل تو خاستہ گفت ناز کم کن کہ دریں باغ بسے چوں تو شکفت
 گل تجذید کہ از راست ترنجیم ولے بیچ عاشق سخن تلخ بہ معشوق نگفت
 شعرے یافتہ مے شوو۔ و یا مطلع از غزلے در برابر این مطلع داروہ
 غلام ز گیس مست تو تا جدا راند خراب بادۂ لعل تو ہوشیار اند

چشم و لب را ازین بهتر ستودن سحر را با اعجاز و در یک میزان سنجیدن است
آگاہ باش که این مطلع و رعنت است و بر عجم فقیر بهتر ازین مطلع و رعنت کسی
از فحول اسانده نیاورده -

با لحن غزل را ناگزیر است از سلاست الفاظ و عذوبت و دلنشینی ترکیب
و تناسب ترتیب و ندرت تشبیه و لطافت استعاره و تا تواند از اغلاق و ابهام
و تعقید و خشو قبح اجتناب و رزوبه نهی که بجز در استماع معنی شعر حلقه اثر برود
ولما گوید - زیرا که مقصود از غزل ترویج خاطر و خوشامد نفس است - و اگر در غزل
بمزید تفکر و تامل ضرورت افتد چنانکه ہندیان اشکال و اغلاق معنی را بر کمال طبع
قائلش محمول کنند آن را غزل نباید گفت بل از قبیل لغز و تعمیہ باندوانست
و ہم باند بنائے غزل بر وزن خوش و مطبوع و الفاظ غریب سلیس و معانی را آن مروی
ہند و از کلمات مستکرہ و خشن احتراز واجب و اند - کما ذہب السی محمد بن قیس
الرازی صاحب کتاب المعجم -

مثنوی

مثنوی چنانکہ معلوم است بنائے آن بر ابیات مفروضہ مستقیمہ شادہ آہ
و در جملہ آنها تصریح لازم و آن را مزدوج نیز گویند - و نسبت بقصیدہ و
غزل سہولتے دارد و این نوع مخصوص بزبان پارسی است و رتازی نشانے

ندار و بعضے از مولدین بتقلید عجیباں در تازی ہم کم کم دریں نوع بہ تکلف شعر گفته اند۔ اما چنداں دلکش نیفتاده و این ہجماں است کہ بعضے از اہل عجم دریں روزگار در پارسی بہ ہنجار مغار بہ طرح نظمے انداختہ اند کہ از قید اوزان متعارفہ و روی و قافیہ کلی عاری مے باشند بمذاق ما مشارقہ خوشش نے آید۔

و بنائے مثنوی براوزان مخصوصہ نہادہ اند و اکثر اساتذہ بالعموم در بحر تقارب و ہزج و رمل و سرلیج مے گفته اند۔ رزم را با بحر تقارب و عشق و محبت را با بحر ہزج و تصوف را با بحر ہزج و رمل خاصتہ مناسبتے است کہ با بحر دیگر نسبت دریں بحر ہم غیر از مسدس الارکان نیاوردہ اند۔ باید کہ سررشتہ ترکیب سلیس و سہل بالفہم و رنگینی معنی کہ بیشتر از لطافت تشبیہ و استعارہ مے خیزد از دست نندہد۔ و نگذارد کہ الفاظ رزم را با الفاظ بزم و باعکس خلط و ہد۔ زیرا کہ میان الفاظ ہر موضوع امتیاز بین است و اکثر تذکرہ نویسایں بر آنند کہ داستان رزم بہتر از حکیم فردوسی و افسانہ عشق و محبت بہتر از شیخ نظامی دیگرے را دست ندادہ و این قول بہ راستی نزدیک تر است۔

رباعی

در اوائل این راتراندہ و دو بیت مے گفتند و مقصود راست بر دو بیت پس

بیت اول باید کہ مُصرَع باشد و ثانی گاہے مصرَع و گاہے غیر مصرَع و ہر دو
 بیت متحد القافیہ مے آزند و مخصوص است با بحر ہزج مزاحف اعراب اعرام
 کہ زاید از نسبت و چہار وزن نیست چنانکہ عروضیاں شرح داوہ اند۔ و رباعی
 موضوع است برائے ہرگونہ معانی حکمت و دانش و تصوف و مدح و ہجاء غیر
 ذلک و مصرَع چہارم باید کہ قوت زائد داشتہ باشد۔ و بالجملہ رباعی عجب چیز
 است و اکثر اساتذہ دریں میدان سمند طبع را جولان داوہ اند۔ اما حکیم عمر خیام و
 سلطان ابوسعید ابوالخیر بر دیگران سابق آمدہ اند۔

و صاحب کتاب المعجم گفتہ کہ حکم آنکہ بنائے آن بر دو بیت بیش نیست باید
 کہ ترکیب اجزائے آن درست و قوافی متکلمن و الفاظ غریب و معانی لطیف باشد
 و از کلمات حسو و تخیلیات متکرر و تقدیم و تاخیر ناخوش خالی بود۔ و اگر با آن چیز
 از صناعات مستحسن و مستبدعات مطبوع چون مطابقت لطیف و تشبیہ درست
 و استعارہ پاکیزہ و کفابل موزوں و ایہامے شیریں یا ربو نیکو تر آید۔

اقسام نظم جز این چہار کہ مذکور شد دیگر ہم ہست از آنجملہ قطعہ است و
 آن بعینہ قصیدہ مے باشد و فرق میان ہر دو در بیت اولین است اگر مصرَع
 باشد قصیدہ گویند ورنہ قطعہ۔

و سَمَط۔ آن است کہ بنائے ابیات قصیدہ بر پنج مصرَع متفق القوافی
 باشد و مصرَع ششم راقافیہ مختلف قوافی اول آزند۔ منوچہری گوید

خیزید خزا آرید کہ ہنگام خزان است باو خنک انب جانب خوارزم و زان است
 آن برگ زان ہیں کہ بر آن شاخ رزان است گوئی کہ یکے پیر ہنک زان است
 وہاں بہ تعجب سر انگشت گزان است کاندر چین و باغ نہ گل ماند نہ گلزار
 و ترجیح بند۔ و آن مجموعہ اشعار است چون غزل کہ شعر اولین ہر بند آن مصرع
 باشد و قافیہ اشس خیر توانی ہر بند آزند۔

ترکیب بند۔ ہماں صورت ترجیح بند دارد اما بیتے کہ در پایان ہر بند آند
 مکرر نہ باشد بل ہر یک جدا گانہ و مستقل باشد در قافیہ و روی و اس کثیر الاستعمال
 است۔

دور ہمہ انواع نظم بقولیف کار بند باشد و آن بر قرارے کہ صاحب المعجم
 گفتہ آن است کہ بنائے شعر بر وزن خوش و لفظ شیریں و عبارت متین و توانی
 درست و ترکیب سہل و معانی لطیف نہد۔ چنانکہ بافہام نزدیک باشد و در ادراک
 و استخراج آن باندیشہ بسیار و امعان فکر احتیاج نیفتد و از استعارات بعید و
 مجازات شاذ و تشبیہات کاذب و تخیسات متکرر خالی باشد و ہر بیت در لفظ
 و معنی بنفس خود قائم بود۔ و جز از روئے معانی و تنسیق کلام بدیکے محتاج و بر آن
 موقوف نہ باشد۔ و الفاظ و توانی در مواضع خویش متمکن باشد و جملہ قصیدہ یک طرز
 و یک شیوہ بود۔ و عبارت گاہ بلند و گاہ پست نہ شود۔ و معانی گاہ متسق و گاہ
 مضطرب نہ بود۔ و مجازات الفاظ و یافت آن با یک دیگر مرعی باشد و از

غرائب الفاظ و ہجرات لغت فرس و آں مستعمل نباشد بلکہ از صحیح و مشہور لغت دری و مستعملات الفاظ عربی کہ در محاورات و مراسلات پارسی گویند فاضل متداول باشد مرکب بود۔

ارشاد الی چند شعر در لکھنؤ

بعد از آنکہ قاری ب حقیقت فصاحت و بلاغت و ماہیت تشبیر و استعارہ و ایراد محسنات لفظی و معنوی آگاہ گردید البتہ موازہ شعر و لکھنؤ بر وسع و شہادت و امیدانی کہ علم شاعری مستلزم عمل بدایں نمے باشد شعر نیک گفتن نتیجہ استقامت طبع و موزونیت آن است چنانکہ سابقاً ذکر آں رفتہ اما شعر فہمیدان توف بر سلامت ذوق و مزاوت کلام اسانڈہ فن است و چون با سبب ازین لکھنؤین اہم مقاصد این کتاب است بنا برین ارشاد است کہ چند در باب شعر و شاعری ایراد میر و نوادیرین معنی طالب را وقتے روندہد۔ درین موضوع آئینچہ فرمودہ می خواست اکثرے آں را صاحب کتاب المعجم بروجہ احسن بسحاب تحریر فرمود فقیر ہماں را بسند شکر وہ فاضل توف می گوید

”بدانکہ شعر را ادواتے است و شاعری را مقدماتے کہ سببے آں لکھنؤ کس را لقب شاعری نہ زید و بر بیچ شونہ نمیک درست نیاید۔“

شعر کلمات صحیح و الفاظ عذب و عبارات بلیغ و معانی لطیف است کہ چون
 و رقالب اوزان مقبول ریزند و در سلک ابیات مطبوع کشند۔ آں را
 شعر نیک خوانند۔ و تمام عنعین جز باستکمال ادوات آں دست ندهند کمال
 شخص بے سلامت اعضا و البعاض آں صورت نہ بندد۔ و اما مقدمات
 شاعری آں است کہ مرد بر مفردات لغت کہ بر آں شعر خواهد گفت و قوف یابد
 و اقسام ترکیبات صحیح و فاسد آں را مستحضر شود۔ و مذاہب شعرا مطلق و امرائے
 کلام و تاسیس مبانی شعر و سلوک مناہج نظم شناسد و سنت و طریقت الشائ
 و رفعت و صفات و درجات مخاطبات و فنون تعریضات و تصریحات و قنن
 تشبیہات و تخیسات و قواعد مطابقات و مغالطات و وجوه مجازات و
 استعارات و سایر مصنوعات کلامی بداند۔ و بر طرفی از حکم و امثال و شرطی
 از تواریخ احوال ملوک متقدم و حکمائے سابق واقف گردد۔ و معانی لطیف
 از ضعیف فرق کند و حسن مطلع و لطف مقطع ہر شعر مطلع شود۔ تا ہر معنی را در
 کسوت عبارت لائق بر منصفہ نظم نشاند و در سر و سخن از معانی سر و تشبیہات
 کاذب و اشارات مجہول و ایماآت مشکل و ایہامات ناخوش و تخیسات متکرر
 و اوصاف غریب و استعارات بعید و مجازات نادرست و تکلفات ثقیل و
 تقدیم و تاخیرات ناپسند مجتنب باشد۔ و در ہمہ ابواب از قدر حاجت طرفین
 (افراط و تفریط) بیرون نرود و از مالابد نہ کاہد و در مال یعنی نیفراید۔ و پیش

اذ انکہ در نظم شعر شروع کند و بدعوی شاعری میاں در بند و اول مختصرے در علم
 عروض و قوافی بر خواند تا بزرگوار قدیم و حدیث واقف شود و اوزان خوش از
 ناخوش فرق کند۔ و بجز ولا بجز از احواف بدانند و صحیح ابیات از سقیم بشناسد
 و قوافی اصلی از معمول تمیز کند و آنگاه سرمایہ نیک از گفتہائے مطبوع و مصنوع
 استادان این صنعت و پاکیزہ گوینان این فن بدست آید و از قصائد و مقطعات
 درست ترکیب غیب الفاظ لطیف معانی نیکو مطلع پسندیدہ مقطع شیرین منحص
 از دوادین مشہور و معروف و اشعار مستعذب و تحسن در فنون مختلف و انواع
 متفرق طرے تمام یاد گیرد و جو اجماع ہمت بر مطالعہ و مذاکرہ آن گزارد۔ و بہ
 بحث و استقرار برو قائل و حقائق مصنوعات آن واقف گردد۔ تا آن معانی
 در دل اور سوخ یابد۔ و آن الفاظ در ذہن او قرار گیرد۔ و آن عبارات ملکہ
 زبان او شود و مجموع آن ماوہ طبع و مایہ خاطر او گردد۔ پس چون قریحت او
 در کار آید و سگر طبع او کشادہ شود و فائدہ آن اشعار روئے نماید و ساج آن
 محفوظات پدید آید۔ آنگاہ شعرا و چون چشمہ زلال باشد کہ مدد از رو دہائے
 بزرگ و جو ہائے عمیق دارد و چون معجون خوشبو آید۔ کہ روح آن مشام ارواہ
 معطر گرداند و کس برا خلاط آن واقف نہ شود و باید کہ چون ابتدا سے شعرے
 کند و آغاز نظمی نہ بد نخست نثر آن را پیش خاطر آید و معانی آن بر صیقل

لے بندے کہ برائے منع آب سیل بر آند۔ ۱۲

نگار و الفاظ لائق آں معانی ترتیب و ہد و وزن موافق آں اختیار کند
 و از قوانین آسجہ ممکن کرد و خاطر بدان مسامحت کند پرورقے نویسد و ہر چہ
 از ان سہل و درست باشد و در آں وزن جاگیر و ممکن آید انتخاب کند
 و شانجاں و محمول را بدان راہ نہ و ہد و در نظم ابیات بہ سیاق سخن ترتیب
 معانی التفات نہ نماید تا جملہ قصیدہ را بر سہل مسودہ تعلیق زند و کیف ما
 اتفق بگوید و بنویسد و اگر اتفاق افتد کہ قافیتے در معنی بجا برودہ باشد
 بیتے مشغول کردہ بعد از ان معنی بہتر رو نماید و بیتے از ان عذب تر
 دست و ہد و از ان قافیت دریں بیت ممکن تر آید - نقل کند پس اگر بہ
 بیت اول حاجت باشد آں را قافیت دیگر طلبد - و گرنہ ترک
 آں آرد و چون ابیات بسیار شد و معانی تمام گشت جملہ را مرثیہ بعد از آخری
 از سر آفاقان باز خواند و در تقدیم و تنقیح آں مبالغت نماید میان ابیات تلفیق کند و ہر
 یک را بموضع خویش باز برد و تقدیم و تاخیر از آں زائل گرداند تا معانی
 از یک دیگر گسستہ نہ شود - و ابیات از یک دیگر بیگانہ نہ نماید - و بہ ہمہ
 وجوہ موافق ابیات و مصاریع و تطابق الفاظ و معانی لازم دارد - چہ بسیار
 باشد کہ دو مصرع یا دو بیت با یک دیگر از راہ معنی متناسب نیاید و بدان
 سبب رونق شعر باطل کرد - چنانکہ شاعرے گفتہ است
 در جام اوست چشمہ حیواں از ان کزو دین سرفراز و قاعدہ ملک محکم است

مصرعِ اول لائقِ دوم نیست و این معنی در رباعیات بیشتر افتد که شاعرا
معنی خوش در خاطر آید و بیشتر چنان بود که آن را بیتِ آخر سازد - پس اُولى
بداں الحاق کند و در آن از تناسب لفظ و تجاذب معنی غافل باشد چنانکه
رضی نیشاپوری گفته است -

هر دم ز تو دل بادم سروی بود است   وز جام تو جرعه زردی بود است
معدوم اگر در سرداوم از آنک   آن در سرم از سردی بود است
که نخست بیتِ آخرین گفته است و انگاه بیتِ اول را بداں الحاق کرد
و مصرعِ دوم از بیتِ اول لائقِ معنی بیتِ نینقاوه است و عطف آن بر مصرعِ
اول نیکو نیامده - و در قوافی اُولى چنان باشد که تعیین آن بر معنی مقدم دارو -
پس معنی را بداں الحاق کند و بر آن نبد و تا ممکن آید و بیچ کس را تغیر آن ممکن
نگرد و چنانکه انوری گفته است -

دوش با آسماں ہمے گفتم   بسبیل سوالِ مطلب اُسے
کہ مدار حیاتِ عالم کیست   رُسے سوئے تو کرو و لُفٹا بے
گفتم این را دلیل باید گفت   بیچ دانی کہ مے چه گوئی سہے
میر آب است و حق ہے گوید   و من الماء کل شئی سے
و بیچ شے یک قافیہ را ازین شعر بدگیرے مناسب تبدیل نتواند کرد - و

۱۲ - اتی کہ در عربی برائے استفہام آمد -

اگر نظم ابتدا کند و انگاہ قافیہ را بر آں بند در و ابود کہ چنان ممکن نیاید و
تغییر و تبدیل آں ممکن بود۔ چنانکہ دیگرے گفتہ است ۵

سودائے تو تا در سر من ساخت مقر غمہائے تو از تنم نہ بگذاشت اثر
اکنوں در دل آرزوئے ہمچم نیست جز آرزوئے رونے تو اے زیبا خور
و اگر کسے خواہد کہ این قوافی بدیگرے خوشتر از آں تبدیل کند تو اند چنانکہ

۵

گوید -

سودائے تو تا در سر من ساخت قرار غمہائے تو از تنم بر آورد و مار
اکنوں در دل آرزوئے ہمچم نیست جز آرزوئے رونے تو اے زیبا یار

و ہمچنین باید کہ در الفاظ و معانی ہر بیت و قافیہ تنقید بجا آرد تا اگر لفظ

ر یک افتد عذبے بجائے آں نہ بد و اگر معنی فاخر یا بد تمام کند و دریں باب

چوں نقاش چیرہ دست باشد کہ در تقاسیم نقوش و تداویر شاخ و برگها ہر گلے

بر طرف نشاند و ہر شاخ بسوئے بیروں برو و در رنگ آمیزی ہر صبیغ جائے

خرج کند و ہر رنگ بگلے بد۔ آنجا کہ رنگ سیر آید نیم سیر صرف نکند و آنجا کہ صبیغ

روشن باید تا ر یک بجا نیرد۔ چوں جوہری استا و باشد کہ بہ حسن تالیف و تناسیب

ترکیب رونق عقد خویش بیفزاید۔ و بہ تفاوت تلفیق و بے ترتیبی نظم آب

مروارید خویش نبرد و باید کہ در افانین سخن و اسالیب شعر چوں نسیب و

۵۱ آراستگی کردن در کار ۱۲ م

تثنیب و مدح و ذم و آفرین و نفرین و شکر و شکایت و قصہ و حکایت و سوال و جواب و عتاب و استعجاب و تمنع و تواضع و تباہی و تسامح و ذکر و یاد و رسوم و وصف آسماں و نجوم و صفت ازہار و انہار و شرح ریح و امطار و تشبیہ لیل و نہار و نعت اسب و سلاح و حکایت جنگ و مصاف و فن تہائی و لغازی از طریق افاضل شعراء و اشاعر فضلاء عدول نہ نماید و در نقل از معنی یعنی و تحویل از سننے بفتح خروج لطیف و شروع مستحسن واجب داند و در رعایت درجات مخاطبات و وجوہ مدائح باقصی الاسکان بکوشش ملوک و سلاطین یا جز باوصاف پادشاہانہ چنانکہ در فصل اغراق بیان کرده آمدست نہ ستانند و زراہ و امرار را بہ عواندینغ و قلم و طبل و علم مدح کند۔ سادات و علماء را بہ شرف حسب و طہارت نسب و وفور فضل و غزارت علم و تراہت عرش و نباہت قدر ستانند۔ زراہ و عباد را بہ تمہیل و انابت و توجہ حضرت عزت صفت کند و سلاطین الناس را بہ مراتب نازل عوام فرو نیارد۔ عوام را از پایہ خویش بسیار بر گذراند۔ خطاب ہر یک فراخ و مضرب و لاین مرتبت او کند و بی معنی اورزی لفظ مطابق و لباس عبارت موافق بیرون آرد۔ چہ کسوت عبارات متعدد است۔ و صور معانی مختلف و همچنانکہ زن صاحب جمال و بعضی بلا یسب خوب تر نماید و کنیزک پیش بہا و بعضی معارض خریدار گیر تر آید ہر معنی را الفاظے بود کہ در آن قبول تر افتد و عبارے باستندالہ ہاں

لے مخصوص بہ شعرائے عرب است

لطیف تر نماید و دریں باب نظم و شکر کیساں است۔ و سخن موزون و ناموزون
برابر چنانکہ گویند "یکے از خلفاء قاہر عالمے بشہرے فرستاد و او را در تیمارداشت
شخصے از معارف آن ولایت وصیت فرمود و در آن مبالغت تمام نمود عامل
بموجب فرمان دیوان عزیز آن شخص را احترام واجب داشت و بہ التماس
او بعضے از ضیاع آن مملکت بر سبیل عمل بروے نوشت و تحصیل طرفے از
اموال خزانہ بوسے بازگذاشت۔ پس بہ سعایت شریراں و نمیمہ بدگویاں
خاطر عامل ازوے آزرده گشت۔ و دوشے از جانبین پیدا آمد و آن شخص بوجہ
استظہار یکہ بعنایت دیوان داشت بدان التفات نہ نمود و آن را دزنے
زہنا و۔ تا بہ مرور ایام آن آزار کینہ تمام شد۔ و عداوت بزرگ گشت عامل
آن شغل ازوے فرود کشود و در محاسبت او مناقشت بیش آورد۔ روزے
آن معروف بہ عامل در محاکات آواز بلند کرد و سخنے سخت گفت عامل بہ تعزیر
او اشارت کرد۔ از اطراف بدو دستہا دراز شد و مشت و چوب رواں
گشت و ازاں ضربات مختلف یکے بر مقتل او آمد۔ در حال جان تسلیم کرد عامل
از کردہ پشیمان گشت و از خشم دیوان اندیش مند شد و زرہا در خرج انداخت
و بہ قرابین خلیفہ التہا ساخت و دست تضرع در دامن مقربان حضرت زد و
بہر یک از ایشان چیزے نوشت تا باشد کہ یکے از ایشان بوجہ جمیل آن
حال بمقام عرض رساند و عذر او در آن اقدام اعدیم کند و عزامت آن جریمت

را بر مال قرار دہد۔ وبعقوبت غضب دیوان عزیز ماخوذ نگردد۔ بیچ آفریدہ رایا رائے
 آں نہ دید کہ در آں باب قدم پیش نہد و آں التماس را دست بر سینہ زند۔ و
 ہنگام متفق بودند کہ اگر این حال بمساع مبارک رسد بے شک بقتل عامل فرمان دہد
 و بیچ کس را مجال شفاعت نہ باشد۔ عامل و پیر کے فاضل و صاحب سخن
 کامل داشت چون قلیق و اضطراب او بدید و عجز و اضطراب او مشاہدہ کرو۔ گفت
 مخدوم را چندین اندیشہ بخاطر راہ نہ باید داد۔ و این حادثہ را چندین عظم نہ باید نہاد
 کہ در اثنا نے خدمتہ کہ با دیوان نویسیم و در خلاص تذکرہ کہ بحضرت فرستیم۔ این
 مال اکسوت عبارتے پوشانم و مرض این واقعہ بروجہ در قلم آرم کہ بر تو بیچ و آں
 باشد و در استرضائے خلیفہ بچندین تکلف تضرع احتیاج نیفتد۔ آنگاہ قلم
 داشت و مصالح کہ بود باز نمود۔ چون سیاحت سخن بدیں حکایت رسید و

گفت اما فلاں فائزنتہ فاستخونتہ فادبہ فوافق الأدب الاجل

یعنی حال فلاں معروف چنان بود کہ اورا امین بعضی از اموال دیوان سلطنت
 خائن یافتہ او بشس کردم تا دیب من با عل اموال فق افتاد۔ چون آں مکتوب
 بحضرت رسید و آں حال محل عرض یافت لذت بلاغت این عبارت
 بلف موقع این غدر گذاشت کہ بر بیچ و جہنارہ غضبہ در باطن خلیفہ اشتعال
 یرو۔ یا تغیر خاطرے بضمیر اورا یہاں۔ عامل سر آزاد ازاں و ظلم بیروں آمد۔
 و آنگاہ ازاں خطر خلاص یافت و در شعر ازین جنس بسیار بودہ است کہ بیک

بیت عظام امور ساخته شده است و رقاب عقول در رقبہ تسخیر آئندہ - و
 صنغان موروثی ہوت و محبت مبدل شدہ و برعکس بسے ہووہ است کہ یک
 بیت موجب آثار فتنہ ہائے بزرگ شدہ است و سبب اراقت خونہائے
 خطیر گشتہ - چنانکہ شاعر گفتمہ است

بہ بیتے شود مرد با کینہ نرم   بچو شد بہ بیتے دگر خون ز تن
 بساؤل کہ گشت از پیر شعرا م   بسا سر کہ برید نظم سخن

مخلص

بدانکہ مخلص از اختراعات شعرا بجم است، اہل عرب ہاں آشنا ہووہ
 و ایراد مخلص در ہمہ اقسام نظم فارسی ہر دو است بطریق جواز انا و مقطع
 غزل تا بحدی متعارف شدہ کہ حکم و جوب پیدا کردہ گوئی نظر بذات غزل منبر
 لازم بین قرار یافت کہ اخراجات از اں ہاں نہایت و وجہ اختیار مخلص غالباً مینو
 است بر ضرورت، ایجاز کہ لازم کلام بلوغ است زیرا کہ ایراد نام شاعر سالما
 کلام شعر بسا باشد کہ در ہرے مخصوص موزون و موافق طبع سلیم نے اقتدیل بغا
 زشت مے نماید و اختیار مخلص مشہور از مینا بیتے است کہ شاعر آں را ہاں
 مناسبتر بر خودے نیرو - بعضی ہاں بہت ملک سلاطین و بعضی ہاں بہت ملوک

مالوف و بعضے بمناسبت کیفیاتِ نفسانیہ و بعضے بمناسبتِ معرفت و فن کہ بدان
اشغالِ دانشہ باشند و غیر ذلک تخلص سے نمایند۔ اما تخلص باید کہ با لکن مختصر
باشد و از مصطلحات و محاوراتِ لطیماں و از جنسِ موضوعاتِ سو قیماں نباشد
و اگر ممکن بود متضمن بر معنی تفاؤل باشد۔

ماگفتہ ایم کہ اہل عرب با تخلص آشنا نبوده اند۔ بل ایشان بالقب و کنیت
شہرت سے یافتند۔ و کنیت اسمے است مشتمل بر اضافتِ لفظ اب و ام و
ابن و اہل عجم را از اہل بھرہ نہ۔ و آنچه بعضے از اکابر عجم در کتب سیر و تواریخ بکنیت
شہرت دارند بہ تتبع اہل عرب است کہ عثمان دولتِ اہل عجم بکفب کفایت
ایشان مفوض بودہ است و الناس علی دین ملوکھم و این بعینہ ہمچنان است
کہ در روزگار ما مشاہدہ میرود از حالِ مقلدینِ اہل اوربا کہ نامہائے خود را بروجہ
عروفِ ہجائے انگلیس مختصر میکنند از انجا کہ قدامتِ پندہستم و روش
پیشینیاں را اورا اکثر امور درست میدارمے گوئم شعر

ہر عیب کہ سلطان بہ پسند و ہنر است

چنانکہ بیارے از ناواقفانِ حقیقتِ سنت بہ تقلیدِ کفرہ منار بہ ریش

راخیر با وگفتہ اند۔ فوا اسفی

و اول کسے کہ از شعرائے عجم بہ تخلصِ شہرت یافت استادِ ابوالحسن رودکی
ست گویند رودکی کو اخت زیرا کہ از ماہرانِ فن موسیقی بودہ است و بعضے گفتند

انکہ رووک نام قریہ الیت کہ اصلش از انجاست والعلم عند اللہ تعالیٰ

تبصرہ

وہ باید دانست کہ شاعر در جود شعر خویش بہ بیشتر علوم و ادب محتاج
 باشد و بدین جہت باید کہ مستطرف بود و از ہر باب چیز کے دانند تا اگر باریاد
 معنی کہ فن او نباشد محتاج شود آوردن آن بروے دشوار نشود و چیزے نگویہ
 کہ مردم استدلال کنند بدان کہ او آن معنی ندانستہ است چنانکہ انوری گفتہ است
 کیواں موافقان ترا اگر جگر خورد
 نسرین چرخ را جگرے جدی مستہ باد
 و مستہ عبارت است از طعمہ مرغان شکاری کہ بوقت حاجت بدیشاں
 دہند و کرگس نہ از جملہ مشکر ہستہ خوار است و ازین جہت این بیت بروے
 گرفتہ اند -

در سرفات شعر

و نہ باید کہ شاعر با خود تصور کند کہ شعر موضع خاطر است و مقتدران کے
 ضرورت شعر خطا یا از کتاب کردہ اند و ظنہا در شعر خویش بجار دانستہ چہ وقتہ

بہ نیکو گویاں نیکو آید نہ بہ بد گویاں۔ و نیز باید کہ شعر شعرا را غارت نہ کند و معانی
ایشان بتغییر اوزان و اختلاف الفاظ در شعر خویش بکار نہ برد کہ ملک مردم
بہ تصرف فاسد ملک نہ پذیرد و سخن دیگران بر خویش بستن دلالت بر فضل نکند۔
و بیاید و استن کہ سرقات شعر چهار نوع است۔ انتقال و سلخ و لمام و نقل۔
اما انتقال سخن دیگرے بر خویش بستن است و آن چنان باشد کہ شعر
دیگرے را مکاربتا بگیرد و شعر خویش سازد بے تغیر تصرفی در لفظ و معنی آن یا بہ
تغییر اندک چنانکہ بیتے بیگانہ بمیان آن در آرد۔ یا تخلص بگیرد و اند۔ چنانکہ سنائی
در مدح سلطان بہرام شاہ قصیدہ گفتہ است کہ مطلعش این است ۵

گر درخت صف زو است لشکر دیو پری

ملک سلیمان تراست گم کن انگشتری

و عمادی بعینہ این قصیدہ را بابتے چند بران زیادت آورده و تخلص بہ شاہ
ماژندران کرده و ہر دو در یک عصر بودہ اند معلوم نیست کہ سابق کدام است و

۵ صفی نیشاپوری در اخذ و مرقہ گوید ۵

شاعر زو ماکیاں باشد کہ بزیش ہنند بیضہ غاز

غاز آخر بسوئے آب رود اوہ کواں وریدہ ماند باز

۵ در گرشاٹپ نامہ اسدی طلوسی شعرے است کہ من تکیہ بر ملک بناؤت کہ بسیار کج تو پورہ رود
سدی در گلستان بعینہ ہمیں شعر آورده و ہر دو از اساتذہ فن بودہ اند اما اسدی بر سعدی آتہ مرزانی داروغا بنا کواں رود
و ہمیں شعرے فرزندیدہ ایست از انوم خور نویستی کہ بہ ز خدا بندہ پروری

در کلیات سعدی موجود است و ہم در دیوان او صدی مراغی یافتہ شدہ موجب حیرت است ۵

غاصب کد ام و چنانکہ معزی گفته ۵

گر چه بچھا دست بر آروستی بڑام دست تا فرو آری دست

ورافی از و برده است و گفته ۵

زین پس بخدا کے صنم عشوہ پست بڑام دست تا فرو آری دست

و اما سلخ پوست باز کردن است و در شعر این نوع سر قہ چنان باشد

کہ معنی و لفظ فرا گیر و - و ترکیب لفاظاں بگرداند - و بر وجه دیگر او اکند چنانکہ و دلی

گفته است - ۵

ریش و بخت ہمے خضاب کئی خوشیتن را ہے عذاب کئی

ابوطاہر خسروانی از و برده است و گفته ۵

عجب آید مرا ز مردم پیر کہ ہے ریش خضاب کند

بخضاب از اجل ہے نبرد خوشیتن را ہے عذاب کند

اما المام قصد کردن و نزدیک شدن است بچیزے - و در سرقات شعر

آن است کہ معنی فرا گیرد و عبارتے دیگر و وجه دیگر بکار آرد - چنانکہ از رنی

گفته است ۵

صدف ز بیم یلاں در شود بگام ننگ ز خون برنگ یواقتیت رنگ و ملاک

یعنی لالی بار از برائے ضرورت شعر انداختہ است و انوری از و پرده آ

و نیکوتر از و گفته ۵

تہر تو گر طلا پیر بد ریاض شد شو و رور صمیم حلق صدف دانہ انار
 و اما نقل آن است کہ شاعر معنی شاعرے و گیر بگیر و و از بابے بیلے
 بگیر بر و در آن پر وہ بیروں آرد۔ چنانکہ مختاری گفتہ است ۵
 کجا شد آن ز قبائے دریدہ ہوتے خیر کنوں بیاید خیرش درید و دوخت قبا
 رضی نیشاپوری بیاب ملح بر وہ است و گفتہ ۵
 عزم خدمت در گاہ تو بہر طرفی بسا ملک کہ از تاج مے نہند کم
 و از باب معانی گفتہ اند چون شاعرے را معنی دست و ہد آں اکسوت
 عبارتے ناخوش پوشاند و بلفظ ریک او اکنڈ و دیگرے ہماں معنی فرا گیر و بلفظ
 خوش و عبارت پسندیدہ بیروں آرد او بد اں اولی گر دو و آں ملک او گر دو۔
 للاول فضل اسبق چنانکہ روڈکی گفتہ ۵

با صد ہزار مردم تنہائی بے صد ہزار مردم تنہائی

یعنی با صد ہزار مردم تو فردی با ہنر و دانش در میان ایشان و بے صد
 ہزار مردم تو بسیاری گونی بجائے صد ہزار مردی و اگرچہ معنی نیکو است عبارتے
 ریک است و عنصری ازوے پر وہ است و گفتہ ۵

اگرچہ تنہا باشد ہمہ جہاں با دوست اگرچہ با او باشد ہمہ جہاں تنہا است
 و بیت عنصری اگرچہ در آں بسطے کردہ است نیکو تر و غلب تر از بیت
 روڈکی است با و جازت آں پس این معنی ملک عنصری شد و روڈکی را فضل سبق

ماند -

و نوعی از سر قہ آن است کہ از زبانے بہ زبانے دیگر ترجمہ کنند۔ چنانکہ شاعر

۵

گفتہ است -

اگر بہ مدح و ثنا ہر کسے ستودہ شود تو آن کسی کہ ستودہ بہ تست مدح و ثنا

و این از قول حسان بن ثابتؓ اخذ نمودہ حیث قال ۵

ما ان مدحت محمدًا بمقالتی لکن مدحت مقاتلی ب محمد

و ہمچنین یکے از شعرائے ہند شعر ہمگر ۵

کجا ہمراہ گر دو سایہ با من کہ روز من بو با شب برابر

را بزبان اُردو ترجمہ زودہ۔ چنانکہ مے گوید ۵

سینہ بختی میں کب کھئی کسی کا ساتھ دیتا ہے

کہ تاریکی میں سایہ بھی جڈا رہتا ہے انساں سے

بہرہ دین

علم معانی

معانی علمے است مشتمل بر قواعد کہ بدان می توان دانستن احوال لفظ را
 آل لفظ بمقتضائے حال مطابق است یا نہ۔ و بکار بستن آل قواعد متکلم در اولے
 معنی مراد از غلط و خطا محفوظے ماند۔ و کلام فصیح و بلیغ را از غیر فصیح و بلیغ
 تیار و ادون می تواند۔

فصاحت

علمائے بلاغت گفته اند کہ کلمہ و کلام و متکلم ہر سہ را بوصف فصاحت
 و صوف توان کردن۔ و چون مفہوم ہر یکے ازینہا غیر مفہوم دیگرے است تو
 مع کہ ہر سہ را مشتمل باشند تجویز نتوان نمودن بنا بریں کلمہ فصیح آن است کہ از
 ما فرحروف کہ موجب ثقل بر زبان افتد خالی باشد۔ مثلاً ع
 نہ بستہ ز شمش غزال حرم

صاحب المعجم می گوید که بعضی از کلمات است که قدام آن را بر طریقی استعمال کرده اند۔ و در متاخرین زیادت و حذف مشهور و متداول گشته است و بدین سبب در نظم و نثر جائز و سائغ است چنانکه گرواگر و همانا و مانا و می و همی و کنون و اکنون و درون و اندرون و بروں و بیرون و فغان و افغان و چار و چهار و دیگر و دیگر و تیر و بدتر و جائے و جایگاه و چنان و چونان و خامش و خاموش و شاه و شاه و ماه و مه و راه و ره و کوتاه کوتاه۔ و بعضی کلمات باشد که بسبب تعادل متحرکات و سواکن فصیح تر آمد چنانکه دامن از دامان فصیح تر و پیران از پیران خوشتر و ناگهان از ناگاه هاں بهتر و آگهی از آگاهی بلندتر و همچنین شکوه از مشر و گروه از گره اولی تر و از جمله مغیرات همینز بعضی هنوز و غنودین معنی غنودین و شنودین معنی شنودین و خفتیدن و خفتیدن معنی خفتن و رساندن و رساندن معنی رسانیدن و رسانیدن و شستن معنی شستن و امثال این بسیار است شاعری درمی گوید درین باب تقلید قدما نکند و در آنچه گوید از جاوہ درمی مشهور و متداول عدول جائز نہ شمارد۔ و ہم از مخالفت قیاس لغوی چنانکه منصور منطقی گفته۔

۵

باز گرم دل چنانکه بتو دادم صبر کنم صبر و هر چه با دادا با دم
در صحیح لغت درمی باز گیرم بے حرف یا مستعمل نیست و مسعودی
گفته است۔

۵

مرانسانہ تیر فراق کرو و ہلکز
کسے شنید کہ باشد کماں نشانہ تیر

در لغت صحیح ہلکز نسبت و مستعمل ہرگز است وہم از غرابت و مراد از غرابت
بشی بودن آن کلمہ است بہ نحو یکہ معینش ظاہر نہ باشد و در استعمال نیاید بعدی

۵

وید -

بیر ہفتا سلسلہ جنی مکنہ کور قمری بنی بجوا پیش روش
وا از قبیل کلمات غریبہ است بلتب و مرغن و مزلف - و این شعر شمس تبریز
م ازین قبیل است

۵

از سی سیپارہ قرآن تا بہ غمیت تمام است این سلوک سی صد بیت
و کلام فصیح آن است کہ از تنافر کلمات و ضعف تالیف و تعقید و کثرت
لمرار لفظ واحد عاری وہم از توانی اضافات پاک باشد - تنافر کلمات چنانکہ
میر خسرو گوید -

۵

موتے میرہ ما بھوتے ما بویا بہ بے او موئم موئے ویم ما وا بہ
مایم نہی و آن میرہ ما با ما بہ ما با مرہ و موئے مرہ ما ما ما بہ

و ضعف تالیف چنانکہ عربی گوید

منکہ باشم عقل کل راناوک انداز ادب

مرغ اوصاف تو از اوج بیاں انداختہ

و این مثال در صورتی متصور است که حرف کاف بمعنی استفهام مأخوذ باشد
 و اگر بمعنی بیان اخذ کند مثال ضعف تالیف نبود اما این توجیه ضعیف است
 و تعقید چنانکه شاعر گفته است۔

نامہ پر شد گم در آتش نامہ ابا ز فگم گم
 گر کبوتر نیست طوائف سے پرواز فگم
 و دیگرے راست

نکات چشمش بگیرد گر کند ہم چشمی لیل

چرا در شوره زارے اشک مجنوں لو آہوا

و صاحب مخزن الفوائد در امثله ضعف تالیف اسکان متحرک و متحرک ساکن
 آورده و این منہی بر ضرورت شعری است نہ ضعف تالیف۔ و توانی اضافات خلاف
 حافظ گوید۔

ساکنان حرم تر عفاف ملکوت بامن انشیں باوہ مستانہ زوند
 و مستحکم فصیح آن است کہ بر استعمال کلام فصیح قدرتی نامہ و ہمارے عام
 و امثله باشد بہ نحویکہ ہنگام تکلم ایراد کلمات فصیحہ بے دغدغہ تر و توقف برو
 سہل آید۔

بدانکہ وجع تنافر و غرابت بسوئے علم لغت است و مرجع مخالفت قیاس
 لغوی بسوئے علم تفریف و مرجع ضعف تالیف و تعقید لفظی بسوئے علم نحو و مرجع
 تعقید معنوی بسوئے علم معانی است۔ اینہا را بہ آہنہائی توان در یافت

بلاغت کلام وصفی است مر کلام فصیح را کہ مطابق مقتضائے حال بود۔ و متکلم بدین
 نوع کلام را بلوغ گویند۔ پس بلاغت وصف کلام و متکلم ہر دو سے تو اندیشد نہ
 وصف کلمہ۔ زیرا کہ کلمہ مرکب ناقص از اسناد عاری سے باشد و کلام را اگر یہ
 است از اسناد۔ و ما در صفحات آئندہ شرح میدہیم کہ مذہب امام عبد القاہر
 در مفہوم فصاحت و بلاغت غیر آن است کہ گفتہ آمد۔ زیرا کہ مذہب امام ^{سعید} است
 کہ بیچ لفظ بے اعتبار معنی فصیح تواند بود و بر طبق ما سبق مفہوم فصاحت محدود
 است و سلامت الفاظ از امور متذکرہ و ظاہر است کہ این امور از اعتبار معنی
 چیزے باخو ندارد۔ و امام موصوف در پایان کتاب دلائل الاعجاز در فصلے بسیط
 ابطال مذہب انحصار فصاحت در الفاظ نمودہ است و گفتہ کہ غلطہ العاقی کہ وہ
 اند کہ اعجاز قرآن منہی بر وصف فصاحت و بلاغت از آن است کہ عالمیاں مثل
 آن عاجز ہستند و از عقلا بیچ کس را نشنیدہ ایم کہ فصیح و بلوغ بودن قرآن از
 جہت غلو آن از حروف ثقیلہ متعسر النطق قرار دادہ باشد و اگر چنین بودے
 بایستے کہ ہر کلام سوتی و ساقط را چون از نقل مذکور عاری باشد فصیح گوئیم و این
 قطعاً جائز نہ باشد۔ و کلام مرکبے است مثل برد و کلمہ کہ متضمن اسناد است
 یکے را مسند البیہ و دیگرے را مسند خوانند و اسناد نسبتے است میان ہر دو قائم نہیں
 متکلم کہ مخاطب را از آن بر خبرے آگہی دست دہد و آن نسبت را اعم ازینکہ ایجابید باشد یا سلبیہ
 حکم گویند چون زید گریان است و زید عم و رازد دریں ہر دو جملہ گریاں و نزویگان

یگانہ سند واقع شدہ و این نسبت کہ مشعر از خبر باشد احتمال صدق و کذب ہر دو میدارد۔ و ہمیں احتمال ماہ الامتیاز است در جملہ خبریہ و انشائیہ۔ چہ در خبریہ مخبر عنہ و رخارج وجود داشته باشد کہ مخاطب را از آن خبرے حاصل آید و در انشائیہ پیش از تکلم امرے در خارج یافتہ نمی شود کہ ادآں خبر دہند۔ بل متکلم ہنگام تکلم امرے را ابتداءً انشائیہ کند۔ چنانکہ گوئی کہ زید را بزن و عمر و را مزن۔ پس ہر دو جملہ ہر چند نسبت فعل بسوئے فاعل موجود است اما وجود نسبت پیش از تکلم متکلم در خارج وجود نمی داشت و لهذا احتمال صدق و کذب ندارد۔

چو این معنی در یافتی بدان کہ علمائے علم کلام را در معنی صدق و کذب خبر اختلاف است اما آنچه نزد جمہور ایشان مسلم است آن است کہ صدق خبر مراد است از مطابقت حکم بانفس الامر یا واقع کہ آن را خارج گویند۔ و کذب خبر مراد است از عدم مطابقت آن با واقع۔

در تعریف بلاغت لفظ مقتضائے حال وقوع یافتہ و تا معنی این اصطلاح فارسی واضح نگردد بر حقیقت بلاغت آگاہ شدن نتواند۔

مقرر است کہ چون از حادثہ کہ پیش از تکلم متکلم حدوث یافتہ است خبر دہند سامع از علم بدان بجلی خالی الذہن بودہ باشد یا از آن آگاہی داشته باشد در صورت ثانی در حدوث آن حادثہ شک را مجال باشد یا نہ و در صورت عدم شک اورا از انکار باشد یا بدان اقرار کند۔ و ازین احتمالات سامع از

چار حال بیرون نتواند بود - خلو ذہین او ازاں حادثہ و شک او در آن و انکار او
ازاں واقرا او بیدان و انکار را ہم مدارج متفاوت است پس این ہمہ صور
محمکہ را حال گویند تفصیل این اجمال آنکہ متکلم شخصے را کہ خالی الذہین و از وقوع
ولا وقوع آن حادثہ اصلاً آگاہ نباشد و شخصے را کہ در وقوع آن شک داشته
باشد و شخصے را کہ از وقوع آن منکر باشد و شخصے را کہ وقوع آن را باور کرده
باشد بر یک وتیرہ تواند خبر دادن - بل لابد است کہ بصورت خطاب با خالی
ذہین کلام را از ہمہ انواع موکدات فارغ آرد - و در محل انکار مخاطب کلام
را بر حسب تفاوت مدارج انکار بہ موکدات منضم سازد و در محل شک و تردید
او نوعی از تاکید کفایت کند - زیرا کہ خالی الذہین را با الفاظ موکدہ خبر دادن
بیچ معنی ندارد و همچنین منکر را بے موکدات خبر دادن از الہ انکار او نکند - پس
این ہمہ کیفیات مختلفہ را کہ مخاطب بدال ملائیس است حال گویند مقتضائے
حال امرے است کہ حال مخاطب آن را مقتضی باشد - مثلاً مخاطب اگر منکر
باشد انکار او حال او باشد و انکار مقتضی آن است کہ متکلم کلام را بموکدات
استوار کند - پس ایراد تاکید در محل انکار مخاطب مقتضائے حال باشد و همچنین
در بعض مواقع کلام مسند الیہ را لفظاً ذکر کنند و در بعضی از انما حذف و در بعضی
از موارد معرفہ آرند - و در بعضی از انہا نکرہ - این ہمہ را مقتضائے حال گویند
چہ حال مخاطب مقتضی ایراد این امور باشد -

بحث عمومی رہا بلاغت

پیش از آنکہ در باب بلاغت پر دستور مصطلحاتِ این فن کہ طریق ماہران
 ادب است چیزے بزرگاریم بہ بحث عمومی سے پروازیم۔ تا قاریان ہوشمند
 را در فہم بعضی از مسائلِ این فن سہولتے دست دہد۔ از اینجا کہ معظم مسائلِ
 بلاغت و تصدیقِ آن تعلق بہ طبع مستقیم و ذوقِ سلیم دارد۔ می گوئیم کہ استقامتِ
 طبع و سلامتِ ذوق امرے است کہ حصولِ آن موقوف بر مہبتِ نیا حسن
 مطلق است کہ بحکمِ خلقِ کل شیءِ تہ ہدی ہر کس را چیزے کہ مے ہاست
 از زانی و آشتیہ و نقل و اجتہاد اور آن راہ نیست و در اخبار وارواست از
 خواجہ عالم و عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم الناس معادن کعادن للذهب الفضة
 یعنی مچپانکہ طلا و نقرہ در معدن نظر بہ لطافت و کثافتِ طبعی بریک درجہ نتواند
 بودن مچپانہ طبع مروم را نظر بہ صفا و کدورتِ بریک و زان نیا فریدہ اند۔ و بر
 ہمیں نقصان و کمالِ فطری موقوف است حصولِ مدارج کمالات انسانی و بیج
 فروے از افراد انسانی در فراخانے فیض ازلی از حد و استعدادِ طبعی قدمے
 فرازک نتواند نہاد و کما قیل

۵

نقصان و کمال است و گرنہ علی الدوام فیض سہاوتش ہمہ کس را برابر است

پس طبیعت مبرزہ صانع تر درست است و سخن شائستہ مبرزہ مصنوع متما
 یاس نقصان و کمال مہارت صانع در فنے کہ مباحثہ آن است از نقصان کمال
 مصنوع تو اں گرفت و ہچنانکہ وقوف بروقائق صنائع کہ صانع کامل در مصنوع
 فویش بکار مے برد۔ جو ماہر فن دیگرے را درست ندہد۔ ہچنین اطلاع بر خفا یا
 زوایائے سخن شائستہ کار ہر کور سوادے نیست۔ ہوشمندے باید پاکیزہ نہاد

کہ با لطافتِ طبعی و استقامتِ فطری انواع سخن اساتذہ فحول را بدیدہ اعتبار بطلالہ
 در آورد ہر اتب کتاب کمالاتِ سخن گوئی و سخن فہمی ارتقایافتہ باشد و بلاغت
 نہ آن است کہ مصطلحات قوم را بدانند زیرا کہ اگر تحقق این معنی بجز ودانستن
 مصطلحات معلق بودے البتہ ہر کہ و مہ کہ بدارست و مزاولت کتب درسیہ
 اشتغال نمودے سر آمد بلغا، زبان بودے۔ و سہراں معنی وقتے منکشف کردو

کہ کسے بہ تالیف رسالہ یا نظم شعرے روے می آرد تا چون عجز خود را در خود بقتیں
 معلوم نماید بروے ہویدا کرد کہ عالم بہ کتب مدونہ علمیہ مکتسب است و طبع خبیر
 بدقائق کلام مجبول۔ و تا بہ قلاوزئی بدرقہ طبیعت دریں وادئی قدم نہ نہد و حصول
 منزل مقصود متصور نیست و لقد صدق الزمخشری ان المسافۃ من علیہ

میسیرۃ اعوام۔ یعنی رسیدن بذروہ و قائق علم معانی را سالیان و راز بکار
 است و بسا افتادہ کہ در بیان خام طبع بہ حقیقت بلاغت نارسیدہ بہ تحسین
 کلام نزول و مرزول اطرائے و دراز قیاس جایز شمرند و فراہم آوردن الفاظ

مستکبره و شہیر را بر استعداد و قائل آن حمل کنند۔ و بخلاف آن سخن گرانمایہ عالی
 را بحکم

و کو من عائب قولا صحیحًا و آفته من الفہم السقیم

از پایہ اعتبار میکنند۔ و الحق کہ بلاغت عبارت است از ایضاح معنی
 و تحسین لفظ۔ و چون ہر چیز را ظاہر و باطن می باشد ایضاح معنی اشارت است
 بہ باطن بلاغت تحسین لفظ بہ ظاہر آن۔ و ہر گاہ ظاہر و باطن چیزے بہ لوازم
 شائستہ آن آراستہ و پیراستہ گردد و شکے نیست کہ آن چیز موجب انجذاب
 خواطر و باعث برتہا لک طباغ افتد و ہمین است مفہوم قول محمد ابن جنفہ قول
 تضطرّ العقول الی فہمہ باسہل العبارة ۛ

درین جملہ چنانکہ می بینی تضطرّ العقول الی فہمہ اشارت است بسوئے
 ایضاح معنی و باسہل العبارة بسوئے تحسین لفظ و قدرت ایضاح و تحسین دست
 نہ ہد تا متکلم از اصل ماخذ الفاظ و وضع حقیقی و مجازی آن و معرفت مقتضیات احوال
 متکلم و سامع بکلی آگاہ نہ باشد وہم در معرفت کمیت و کیفیت الفاظ و معانی کہ
 مشعر از حقیقت ایبار و اطناب است و ستگاہ بلند دارد و ازینکہ شرح و ادریم دانستہ
 باشی کہ مفہوم بلاغت مشتمل است بر ضرورت حسن لفظ و معنی کہ سبک جید عبارت
 از ان است پس مفہوم فصاحت غیر مفہوم بلاغت نہ باشد چنانکہ شیخ عبد القادر
 در کتاب دلائل الانجاء تصریح بدان نموده۔ و درین باب مبالغہ بیش عاید داشتہ

ماصلش آنکہ فصاحت نہ ہمیں منہی برسن مراعات الفاظ است چہ لفظ نیست کہ
 بے رعایت معنی آن را فصیح تو اں گفت و اگر رعایت جانب معنی در مفہوم فصاحت
 معتبر بودے۔ سامع از مفردات الفاظ بیچ متمتع نہ شدے چہ استعمال قواعد
 نحو برو چہ کہ باید بے رعایت جانب معنی سو دے ندارد۔ ظاہر امر اوست
 از فصاحت بدیں معنی بلاغت است چنانکہ صاحب مطول تفریح بد اں منوہ۔
 سیاتی تفصیلہ

فصاحت و بلاغت

بدانکہ قوی ہستند کہ مبلغ علم ایشان از ظواہر الفاظ تجاوز نہ کردہ و بطائف
 معانی کہ در ضمن نظم الفاظ برو چہ مخصوص داعی بلاغت باشد پے بزود اند۔ و
 این معنی ناشی از جہل ایشان است بچنانکہ اشیا کہ جز بقتصر و یکے را در آن
 راہ نیست۔ چہ بر بصیر خیر معنی نیست کہ الفاظ ہیولائے نخستین کلام است کہ صورت
 کلام بر آن عارض گرد و حسن و قبح صور موقوف است بر حسن نظم۔ و حسن نظم عبارت
 است از وضع اجزائے مادہ بر حسب قواعدین نحو و این معنی با وضاع الفاظ مفردہ
 تعلق ندارد۔ چہ وضع الفاظ مفردہ امرے است کہ واضح آن را بضرورت طبیعہ
 بہت امتیاز اعیان و اعراض وضع کردہ و این معنی تعلق بہ علم لغت و تفریب

دارد و ارتباط کلمات با یک دیگر بہ نہجی کہ سامع بر غرض متکلم آگاہ کرد و تعلق بعلوم نحو
 دارد اما فصیح و بلیغ بودن کلام امرے است زائد بریں ہمہ کہ گفتہ آمد۔ مثالش
 غلام زگس مست تو تا جبار اند
 خراب بادہ لعل تو ہوشیار اند

شکے نیست کہ شعر خیلے فصیح و بلیغ است اما زہار گماں نبری کہ فصاحت و بلاغت
 آل بر مفردات الفاظ مثلاً غلام، زگس، مست، تا جبار، خراب، بادہ، لعل،
 ہوشیار، موجود است و نہ ترکیب الفاظ بر طبق قوانین نحویرا در بلاغت شعر
 دخلے است چہ قوانین نحو بیشتر از اظہار غرض متکلم بواسطہ الفاظ اثرے ندارد۔ و
 مفہوم بلاغت مغایر این مفہوم است زیرا کہ بر حسب قوانین نحوے دانیم کہ غلام مضاف
 است بسوئے زگس مست کہ مرکب توصیفی است و باز موصوف با صفت مضاف
 است بسوئے ضمیر مخاطب و مضاف و مضاف الیہ متحداً مبتدا واقع شدہ جبار اند
 خبر مبتدا است و مبتدا با خبر حجتہ اسمیہ باشد وہم بریں نسق است ترکیب مصرع
 ثانی۔ اما نتوانیم گفتن کہ مفہوم بلاغت در مطاوی این اصطلاحات نحویرا تعبیر شدہ
 امام عبدالقادر جبرجانی در پایان کتاب دلائل الاعجاز فصلے چند در باب تعیین مفہوم
 فصاحت و بلاغت ایراد کردہ و کشف حقیقت و دفع اغالیط و ادہام ناس کہ تحقیق
 نارسیدہ مفہوم فصاحت را در الفاظ مفروضہ محصور داشتہ اند بر وجہ تفصیل نمودہ و
 شرح بلیغ دریں باب راندہ و گفتہ کہ مزج فصاحت الفاظ مفروضہ را قرار دادون

بمیزان عقل و زرنے ندارد۔ چہ الفاظ تابع عمل فکر است و تا معنی از معانی کہ ماخذ
آں در مظاہر اعیان موجود است در اول متکلم خطور نہ کند و چو الفاظ متصور نیست
و بازے گوید کہ بعضے از تحقیق نارسیدگان گمان برودہ اند کہ علم فصاحت کلمات
ہر جا کہ باشد مرجع آں معنی نتواند بود۔ بل فصاحت فی نفسہا وصف لفظ است
بحیثیت ملفوظیت و منظوقیت آں و ندانستہ اند کہ چوں الفاظ مفردہ را بفصاحت
موصوف می کنند مراد آں می باشد کہ آں الفاظ در لغت بجائے خود ثابت است
و معانی آں را بکثرت استعمال مسلم داشته اند یا عبارت دیگر آں الفاظ بر مقتیال
لغت و قوانین موضوعہ درست افتادہ۔ چہ فصاحت در اصل لغت مشعر است
از ابانت و اظہار معنی مخصوص گویند افسح الرجل یکن اذا صح بہ و اگر متصف
بودن الفاظ بوصف فصاحت ہمیں از بہت الفاظ بحیثیت ملفوظیت آں بودے
لازم آمدے کہ ہر کلمہ کہ بخصوص صفتے فصیح بودے کلمہ دیگر کہ غیر آں کلمہ است و
بہماں خصوص متصف البتہ فصیح بودے۔ مثلاً کلمہ سخن را در لغت پارسی بحرکات
مختلفہ براوزان متعددہ خواندہ اند۔ آیامی تو اں گفت کہ ہر کلمہ کہ بر وزن سخن باشد
بحرکات مختلفہ فصیح باشد و لیس كذلك بناءً علی ذلك اصلاً باور نتوان کہ
فصاحت کلمہ ہمیں از بہت کلمہ باشد کہ صورتے است منطبق لاغیر و عجب تر
آنکہ علمائے علم بیاباں در کتب فن ایراد نمودہ اند ان الاستعارۃ لا عنوان یجعل بہ
اللفظ فصیحاً وان ايجاز جملةً والايجاز من معظم ما یوجب تلفظ الصحیح

آیامی بینی کہ علمائے بدین گوئے تصریحات کہ وال است بر مرجع بودن فصاحت
بسوئے معنی لفظ را بحیثیت ملفوظیت آل فصیح گفته اند عا شاکلا۔ چه مستعار
در حقیقت معنی لفظ است نہ لفظ بل لفظ را تبعاً مستعارنی گویند زیرا کہ ہر گاہ نے
گوئیم "شیرے دیدم" مراد ما مرد و شجاع نے باشد۔ بل اوعاے کنیم اینکہ مرے
را بحیثیت باس و بطش عین شیرے دانیم و ہمانا این معنی را بلفظے کہ منطوق
است تعلقے نیست بل دریں مقام بیش از نقل اسم تغیرے واقع نہ شدہ۔ اما
از نقل اسم در اصل لفظ شیر تغیرے روے نداوہ و ہمے گوید کہ نوے از ارہ
است کہ مستعار بودن لفظ در آل پہنچ وجہ متصور نیست بل غیر از معنی مصداق
استعارہ پہنچ چیز نتواند بود۔ چنانکہ امیر خسرو در مثنوی خضر خانی گوید۔

چو خاک تیرہ گیر دامن باد

نماند ابر را ز دامن آزاد

می دانی کہ چه چیز است کہ دامن باد را بدال تشبیه داوہ تا لفظ دامن
را مستعار لہ گفته آید۔ بیش ازین نیست کہ ما در اور وسعت عمل بہ شتھے جامہ
در برو چادر بر سر تشبیه داوہ و بس نظامی گوید

تیرہ زن از خارش چرم خام

بیشہ در افگند شب را بکام

حرف را افادہ معنی اضافت می کند و بر ہماں پہنچ کند کہ کور شد شب را

با اسپ تشبیہ وادہ والا چہ چیز است کہ مستعار لہ کام تواند بود و همچنین دریں

شعر ۵ پائے برق ہم نتوان سیدن در حریم او
رہ دور و دراز است کبوتر بال و پر شکن

استعارہ در پائے برق واقع شدہ و بالجملہ یہ یقین مے دانیم کہ مرصع ایں
نوع استعارہ غیر از معنی چیزے دیگر مے باشد و طرفہ اینکہ در بحث ایجاز اکثر
بر السنہ بسیارے از محصلین جملہ لفظہ قلیل معنہا کثیر در وصف طائفہ کلام
بلوغ جاری مے شود و ایں جملہ ایست کہ در حقیقت ہیچ معنی ندارد و چہ لفاظ معانی
متعینہ دارد کہ واضح آل را بہ ازائے معانی معلومہ وضع کردہ و در آن قلت
و کثرت را مجال تعلق نیست -

و بالبداهت معلوم است کہ الفاظ معدودہ بیش از مفہوم معانی محدودہ
افادہ چیزے دیگر نتواند کردن - نعم اگر توجیہ ایں جملہ چنان کردہ آید کہ متکلم بلوغ
بدلالت یک معنی بر معنی دیگر فوائد کثیرہ ملحوظ داشتہ البتہ جا دارد و اگر آل فوائد
بدلالت لفظ افادہ مے کردلاریب کہ محتاج الفاظ کثیرہ مے بود و ایں خود ہمارا
است کہ ما در صد اثبات آل پافشردہ ایم -

بدانکہ موضع لفظ در کلام تعیین کردن بجز تعیین معنی آل متصور نیست و آل
از نظم و ترتیب الفاظ مترتب مے شود بصورت مخصوص بعد از تامل و تفکر در
معانی یعنی تا نخست عمل فکر و نفس متکلم بہ تعیین معنی بہ اتمام نرسد بہ ترتیب الفاظ

احتیاج نے آئندہ کوئی ترتیب الفاظ از توابع تعیین معانی است و نفس چہ
 تا وقتیکہ مفہوم معنی و نفس متکلم ثابت نشود الفاظ علم مجرد اصوات دارو کہ افادہ
 چیزے نکند۔ و در مجرد اصوات نظم و ترتیب متصور نباشد۔ زیرا کہ نظم و ترتیب
 مستدعی تعیین مواضع کلمات است و کلام و این امر بے آنکہ نخست معنی و نفس
 متکلم ثابت گردد امکان ندارد۔

دریں مقام اشکالے است کہ ذکر آن موجب از ویاد بصیرت طلبان
 این فن است تقریش آنکہ مفہوم فصاحت بجز تناسب و التیام الفاظ و تعدیل
 مزاج حروف چیزے دیگر نسبت زیرا کہ بالتیام لفظی و تعدیل مخارج حروف درست
 نباشد تلفظ آن بزبان ثقیل آید چنانچہ دریں مصرع ع
 ز شستش نہ جستہ غزال حرم

چہ گو نہ می بینی قرب مخارج حروف را در رکن اول عروضی این مصرع کہ فعلن
 باشد موجب ثقل گردیدہ و ہمچنین دریں مصرع نظامی ع
 زمین شش شد و آسمان گشت بہشت

سہ حرف ششین متواتر بہدوشس یکدگر افادہ و حل این اشکال بریں
 منوال گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت را ہمیں در سنخ الفاظ محصورا نشد
 باشیم بے آنکہ معانی را ہیچ وجہ در آل دخلے باشد یعنی مجرد الفاظ کہ صوت محض است
 لازم آید کہ فصاحت را از چیز بلاغت خارج و از نظیر بودن بلاغت بر طرف

باشیم۔ وچوں چنین باشد حال خالی از و امر نخواهد بود۔ یکے آنکہ ہمیں قدر را در
مفاضلہ بین الکلامین عمدہ قرار دہیم و امر زائد را در معیار مفاضلہ اعتبار نہ ہئیم
و دیگر آنکہ این قدر را وجہ از وجہ مفاضلہ قرار دہیم کہ مقتضی تقدیم احد الکلامین
بر دیگرے باشد و وجہ زائد غیر این وجہ نیز در مفاضلہ ملحوظ داریم۔ اگر بہشت
اول گرائیم لامحالہ فضیلت کلام را در ہمیں قدر محدود کردہ باشیم و اعجاز کلام را
بجز این یک وجہ وجہ دیگر نخواہد بود۔ در کاکت آن بر لبیب ارب منحنی
نیست چہ این امر مستلزم آن است کہ امورے را کہ در حدود بلاغت از قبیل
وضوح و لالت صواب اشارت و ابداع در طریق تشبیہ و تمثیل و اجمال تفصیل
و وضع فصل و وصل و حذف و تحقیق و تقدیم و تاخیر و غیر ذلک ذکر مے کنند
موجب اعجاز کلام و غلے نباشد بنا بریں اعجاز کلام بحیثیت بلاغت آن نخواہد بود
زیرا کہ این ہمہ امور مذکورہ را بالقیام حروف و تناسب آن تعلق نیست و اگر
بشوق ثانی مسک جو نیم یعنی القیام حروف را وجہ از وجہ فضیلت قرار دہیم۔
و آن را در شمارہ وجہ مفاضلہ بین الکلامین داخل انگاریم۔ ضرر این اختلاف
بیش ازیں نخواہد بود کہ فصاحت را از حیث بلاغت و بیان خارج کردہ و کلام
و آن را اسم مشترک قرار دادہ باشیم کہ گاہے اطلاق مے یابد بر چیزے کہ بسبب
آن کلام را فصیح مے گویند و گاہے بر چیزے کہ مرجع آن بسوئے سلامت
الفاظ است از موجبات ثقل۔ و ازیں ہر دو امر در مانحن ذیہ خبرے نمیرسد۔

اما مجوز این شیخ را مے گوئیم کہ بر طبق قیاس تو مے باید کہ قسمے از نظم و ترتیب
الفاظ چنان باشد کہ بر طبق معانی کہ مستلزم افادہ باشد نبود و مع ذلک با وصف
اعجاز منصف گرو و و فساد این تقریر پرتا ہر است۔

والگراحدے از مدعیان لفظ پرست از در مجادلہ و رآید و گوید کہ ما الیام و متنازع

عروف را بے آنکہ لفظ اول بر معنی باشد معجز نے شماریم چہ مراعات تعادل
حروف و متع و شوار آید کہ با مراعات تعادل بمراعات معانی احتیاج افتد چنانکہ
مراعات جمع و جنس و غیر ذلک با مراعات معانی و شوار می آید۔ در جوابش مے
گوئیم کہ ازینہا کہ گفتی از بحث خود بیرون شدی و از سر دعوی خود کہ لفظ من
حیث ہوں لفظ مستحق مزیت مے باشد برخاستی۔ و علت نظم الفاظ غیر آن
علت قرار دادی کہ معروف بین الناس است و ہم ملتزم آن شدی کہ
ترتیب معانی امرے است سهل و بین و تفاضل مردم دریں باب چنداں تفاوت
ندارو۔ و ہر جہا کہ تعادل بیان عرف پیدا آید مزیت کلام بیشتر مے باشد۔ اما
مے گوئیم کہ این ہم ناشی از سوء فہم تست و ہنی بروہم۔ چہ معنی تعادل عرب
غیر ازین نیست کہ لفظ از نقل مثل

زمین شش شد و آسمان گشت ہشت

فارغ باشد و پیدا رست کہ نوع دفع نقل بر فصاحت بلاغت شمار
و شوار نتواند بون۔ بنا قیاس مدعی بر جمع جنس درست آید و معلوم است کہ

این نوع استکراه و نقل و قیام عارض گردد که تکلم یا شاعر متصدی تصنیع یا تکلف
بوده باشد۔ اما کسی را که در نظم و ترتیب الفاظ مسترخی العنان باشد عروض این
گونه استکراه اتفاق نمی افتد۔

و اگر کسی بیدیه اعتبار در احوال نظم و ترتیب الفاظ و انگر و بر و مخفی نخواهد بود
که در صورت تسلیم دعوی مدعی لازم می آید که معنی سبب صعوبت اصل لفظ باشد
و این باطل است زیرا که نزد جمیع عقلاء خلاف آن معروف است۔ یعنی اعطای
سبب صعوبت اصل معنی می باشد۔ چه التزام مالا یلزم و نظم و ترتیب الفاظ
بالبین موجب اختلال معنی است و هرگاه معانی همه را در قالب الفاظ رشتن
اراده کنی بر آئینه الفاظ را پیش پا افتاده بینی و طلب لفظ بے تعیین معنی در
نفس امکان ندارد۔

بدانکه این مسئله منبجی است بر اصل از علم حکمت و آن این است که تصویر
لفظ و تصویر معنی در ظرف ذہن در یک حال می باشد و تقدیم و تاخیر میان هر دو
متصور نہ۔ و یا تصور هر دو لازم و ملزوم است و تقدیم و تاخیر میان هر دو اعتباری
است و آنی که شوق ثمانی اقرب الی العوالب است۔

و اگر کسی بهنجار ناراستی در صد و نقص باشد و گوید که چون نظر از طرف
سازی و مزینت کلام را مقصود بر معنی می دانی فصاحت را در عداوت صفات
الفاظ شمرین معنی ندارد۔ و استعمال آن برخلاف آن شہد است۔ زیرا که در

محاورہ می گویند این لفظ فصیح است و نہ گویند این معنی فصیح است مے گوئیم کہ
متصف بودن لفظ بوصف فصاحت از آل جہت است کہ لفظ بکنیت متصف

بوصف باشد کہ بدل وصف دلالت کند بر مزیت مخصوصہ کہ در پنے اثبات

آں مستقیم و ظاہر است کہ بدین حیثیت معنی را وال نتوان گفت و آنچه در کتب

بعضی از قدامہ کلامے است کہ وال است بر تقسیم فضیلت بین الالفاظ والمعانی

چنانچہ در وصف کلامے گویند "معنی لطیف دارد و لفظ شریف" دلالت مے کند بر

مزیت الالفاظ چنانکہ دلالت مے کند بر مزیت معانی ہمانا مراد ایشان نہ شرافت

الفاظ من حیثیت الالفاظ است بل از آل جہت کہ ترتیب معانی بترتیب الالفاظ

متعلق است و اگر این جہت را ملحوظ نداریم لفظ شریف را معنی متصور نیست۔

گوئی وصف شریف را برائے لفظ بطریق مجاز استعمال کرده اند۔

دریں مقام اگرچہ در بحث مفہوم فصاحت شرح بلیغ را اندہ ایم کشف بعضی

از مفصلات کہ بمنزلہ سنگ راہ طالبان این فن مے باشد ضروری مے نماید

تا مذہب صحیح را بروجہ بصیرت اخذ کرده باشیم۔ چہ تقلید کورانہ در اینجا حال

محمود نیست۔

باید دانست کہ قائلین بانحصار فصاحت در الالفاظ استدلال کرده اند کہ

جميع عقلاء متفق ہستند بر صحت تعبیر یک معنی بلفظ کہیکہ از آل ہر دو فصیح باشد

و دیگرے غیر فصیح و فصیح را بر غیر فصیح مزیتے باشد و اگر مزیت لفظے بر لفظے محدود

بر معنی بودے ہر آئینہ مزیت صورت نسبتے با آنکہ مُعَبَّرٌ عَنِ شَيْءٍ واحد است و نیز گفته اند کہ اگر مفہوم فصاحت نہ آں بودے کہ ما قائل آن مستقیم البتہ لازم آمدے کہ شعرے یا کلامے کہ بوصف فصاحت متصف است از عبارات تفصیل و شرح خویش فصیح تر نبودے۔ بل چنانکہ شعرے یا کلامے را فصیح مے گوئیم تفصیل و شرح آن را نیز فصیح گفته باشیم۔ چہ عبارات سفرنگ (تفسیر) ہم بر ہماں مستحق و مضمون مشتمل است کہ در شعر یا کلام مندرج است و اگر عبارات تفسیر و شرح معانی شعر یا کلام را مشتمل نبود آن عبارات را تفسیر و شرح قرار دادن امکان ندارد۔ بنا بریں اوعائے محدود بودن مفہوم فصاحت در الفاظ امرے است ثابت کہ انکار آن مجال ندارد این است تقریر قائلین مشار الیہم بروجہ اختصار۔

اما ردّ آن بحولہ تعالیٰ بروجہ تفصیل آنکہ مراد قائل بصحت تعبیر یک معنی بدو لفظ اگر بدو کلمہ مفردہ باشد مثلاً دشت و ہامون قائل از بحث خود بیرون افتاد و سر شتمہ و ثوبے خود را از دست در داد۔ چہ مراد ما از فصاحت فصاحت کلمات مفردہ نیست بل فصاحتے کہ بعد تالیف کلمات بصورت مخصوصہ حادثہ یگر دو و اگر مراد قائل از دو لفظ دو فرد کلام مختلف الالفاظ متحد المعانی است در این اشکال مثالے در معرض بیان نے آیم۔ گوئیم کہ صلوات علی و رحمت خویش بعضے از حلقی را بیے آنکہ در ساختن آن چیزے از لوازم لطافت و وقت فن بکار برومطبوع مے سازد و در بعضے دیگر بہر دستخوش خویش از غرائب و لطائف آن

قدربکارے برو کہ موجب استعجاب نظر گیاں مے باشد۔ ہر دو مطبوع را مثلاً
گو شوارہ یا خام گفتن روا خواهد بود۔ اما در میزان صنعت ہر دو را بر یک معیار
سنجیدن خطائے فاحش است بچینیں معنی باشد کہ در محاورہ سو قیاس بیش از خر
مہرہ اعتبارے ندارد۔ وہماں معنی را نصحا بلاغت شعار بصورتے در معرض بیان
آزند کہ با گو ہر شاہوارے ارزد۔ واگر کسے گوید سیاہ را سفید نتوان کر معنی است
صحیح اما متبذیل کہ منطوق عامیان است۔ وہیں معنی رایکے از اساتذہ بصورت
شگرف تر و انمودہ کہ خالی از غرابت نہودہ

نصیحت کن مرا چندانکہ خواہی
کہ نتوان شستن از رنگی سیاہی

چگونہ مے بینی ہر دو کلام را کہ با اتحاد معنی در اختلاف صورت چہ قدر
متفاوت افتادہ۔ پس بقیاس باید دانست کہ مراد جمع عقلا از قول نصیحت تعبیر
از یک معنی بد و لفظ آن است کہ ما بین ہر دو کلام با اتحاد معنی در سدا جت و
وغرابت کہ مدار بر آن است تفاوت عظیم مے باشد۔ کما لایحیی نہ آنکہ یک معنی
را در سلب الفاظ مختلفہ کیف بالتفق ترتیب دہند و ہر دو را در میزان براعت
بیک وزن سنجند و اگر کسے از راہ جہل و تعصب اشد سطورہ را بیک وزن
کہ دو میان ہر دو فرقی نکند ہر آئینہ از راہ طلب حق دور افتادہ باشد و اگر
بقول فرق میاں ہر دو کہ از اں چارہ نیست سرفرو آرد و ظلوب ما ہماں است

و مدعی را در آں مجال سخن نہ۔ چہ مزیتے کہ یکے را بر دیگرے حاصل است نہ از
 جهت حروف و کلمات مجرودہ معتبر است بل از جهت حسن نظم و ترتیب کلمات کہ
 مقرون بہ توخی معانی نحو است و اگر کسے دیدہ اعتبار کشودہ و بہ تامل صحیح و فکر
 پنجج در باب تشبیه و استعارہ و کنایہ غرض نمودہ باشد همانا ستر این محبت عظیم
 برو مخفی نخواہد ماند۔ زیرا کہ کلامے از کلامے دیگر با آنکہ متحد المعنی باشد در حسن
 سبک و خوبی اسلوب کہ عبارت از توخی معنی نحو است بتفاوت مشرقین متمایز
 مے باشد۔ در امثلہ مے گویم ”زید چون شیر است در قوت بطش و شجاعت“
 زید گوئی شیر است“ زید شیر است“ شیرے دیدم، و در ہما این صورت مراد از شیر
 زید باشد آیا گماں مے بری کہ احدے از مدعیان ہر چہ ہر جملہ را در قوت تاثیر
 و وقعت فی النفس بیک معیار بر گیرد حاشا کہ جز از فائر العقل کسے دیگرے
 بدیں گونہ ہدیاں اقدام نماید۔

اما رو آنکہ مرجع فصاحت لفظ بودہ باشد لازم آید کہ شعرے یا کلامے
 فصیح و تفسیر و شرح آں متساوی الاقدام باشد چہ ہر دو یعنی مفسر و تفسیر متحد المعنی
 ہستند۔ بریں منوال است کہ باید این تقریر وقتے مسموع باشد کہ مدعی از
 انکار در آمدہ حسن معنی را کہ بہ اختلاف صور الفاظ در مدارج مختلفہ بعض بیان
 مے آید از نظر بفکند و فرقی در میان کنایہ و تصریح و استعارہ و غیر استعارہ کند
 و از قبول اصل مستحکم کہ گفتہ اند المجاز ابلغ من الحقیقہ بکلی سر باز زند و در وزن

شعر

۵

من آں مورم کہ در پایم بمالند
 نہ ز نبورم کہ از نیشم بمالند

ووزانِ جملہ ”من آں ناتوانم کہ ز بون مردمانم ویکے آزارے نے رسام
 فرقی نکند و ہم جملہ ”سیاہ را سفید نتوان کرد“ و
 کہ نتوان شستن از رنگی سیاہی
 ہر دور از یک وادعی قیاس کند و چہیں جملہ ”موسے سرم ہگی سفید گردید
 را ہمزنگ۔

۶

مرابرف بارید بر پر زانغ

گماں بردو کسے کہ جہل او تا بدین غایت رسیدہ باشد سخن باوے سخن
 را از پایہ آں فرود آوردن و خود را بوجہ حماقت متہم کردن است کنوں
 و رسیدی کہ منشاء قول بہ اتحاد و تفسیر و مفسرین جہل است بل معرفت رتبہ کلام
 زیرا کہ مجرد اتحاد معنی تفسیر و مفسر اصلاً موجب آں نسبت کہ ہر دورا در یک میزان
 براعت و بلاغت و زبان کنیم و چگونہ مفسر و تفسیر را ایک و زبان می گیریم چہ
 را و ودالات است یکے دلالت لفظ بر معنی و دیگر دلالت معنی کہ مدلول لفظ
 است بر معنی دیگر۔ و تفسیر را ہمیں یک دلالت بیش نیست و ہمیں سبب مزیت
 مفسر است بر تفسیر و مجال است کہ ایں نوع فرق در مفسر و تفسیر لغت متحقق

مجاز لغوی و عقلی

بدانکہ مجاز بر دو قسم است۔ اول مجازیکہ نزد اہل لغت مسلم باشد۔ دوم اینکہ مجاز
 بودنش بر حکم عقل موقوف بود۔ اول را مجاز لغوی خوانند و ثانی را مجاز عقلی۔ و
 ہر گاہ کلمہ مفرد را بجاز وصف کنند چون لفظ شیر کہ مجاز است برائے مرد شجاع
 و لفظ دست کہ مجاز است برائے قوت و قدرت۔ ہر آئینہ این حکمے باشد
 کہ از راہ استعمال لغت بدو عائد شدہ است۔ زیرا کہ متکلم آل را بہ تعلق
 تشبیہ یا بہ تعلق ملا بہین ہر دو معنی از معنی اصلی کہ نزد اہل لغت ابتداً
 برائے آل موضوع است برداشتہ بر غیر آل اطلاق نمودہ و ہر گاہ جملہ را بجاز
 وصف کنند۔ مجاز بودنش بر حکم عقل خواهد بود۔ و لغت را ہاں تعلق نہ چہ
 اعتباریکہ جملہ را بحیثیت جملہ بودن عارضی می شود و آں بسوئے لغت معنی
 ندارد۔ زیرا کہ صورت جملہ چنانکہ در نحو منقرہ است از ترتیب دو اسم یا یک
 اسم و یک فعل حاصل آید و این موقوف بر قصد و ارادہ متکلم است۔ و
 لغوی را اوراں مجال تصرف نیست۔ چہ در جملہ زید عمر و رازد "مقصود متکلم اثبات
 فعل زدن است و تالیف کلمات جملہ عمل اوست نہ عمل غیر۔ و آنچه دانستن
 آں بالغت تعلق دارد معانی مفردات الفاظ است مثلاً زود کہ فعل ماضی است

ولالت بر زمانہ گذشتہ وزد کہ فعل مضارع است ولالت بر زمانہ حال یا
استقبال مے کند۔ اما این عمل کہ فعل با چه چیز تعلق دار و موقوف بر قصد متکلم
است اعم از نیکہ و رقصہ خود صادق باشد یا کاذب و اسناد آل فعل حقیقی
است یا مجازی و فہم این معنی بر لیب اریب دشوار نیست زیرا کہ در ظاہر
لفظ ہر چند اثبات حکمے بر اسے چیزے است اما من حیث المعقول صحیح نخواہد
بود۔ سعدی در قطرہ باران گوید

چو خود را بہ چشم حقارت بدید   صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجائے رسانید کار   کہ شد نامور لولوئے شاہوار

اسناد فعل پرورید بسوئے صدف و ہمچنین اسناد فعل رسانید بسوئے
سپہر حکم عقل مجاز است نہ حکم لغت۔ چہ لغت را دریں عمل عالم تجویز نمودن
مستلزم آن است کہ لغت واجب مے کند اختصاص فعلے بذات قادر مطلق
نہ بغیر آن و ہم لازم آید کہ دریں شوق شایخ

باور سایہ درختانش   گسترانیدہ فرش بو قلموں

اگر بگوئیم کہ گسترانیدن فرش در لغت فعل با و است بلا ریب اثبات
فعل برائے با حقیقت خواهد بود نہ مجاز۔ گوئی چیزیکہ بیشتر اورا مجاز مے گفتم۔
اکنون حقیقت منقلب گردید۔ و این مثال است چہ انقلاب حقائق اشیاء
ممنوع است۔ عند جمع التقلبات۔ نعم این معنی در کلمہ مفردہ مستبعد مے نماید

زیرا کہ اگر احدے از مدعیان ادعائے آن کند کہ لفظ دست را ابتدا در
 وضع اول بمعنی قدرت وضع کرده اند و بمعنی عضو معروف بطریق مجاز استعمال
 یافته بحکم عقل مستحیل نہ باشد چہ دلیلے بریں مدعیان نیست کہ لفظ دست بمعنی عضو
 معروف باید کہ بمعنی عضو معروف باشد و نہ دلیلے است بریں کہ وضع لفظ
 بہ ازانے معنی مخصوص اولی است از لفظ دیگر و اگر در وضع اول اسپ کے تعین
 یافتے مضائقہ نہ داشت بل این تعینات لغویہ از قبیل تعین اشکال حروف
 ہجاست بہ ازانے حروف مسموعہ کہ برائے اصوات ملفوظہ بمنزلہ امارات
 و علامات قرار یافتے۔ بل محض از اتفاقات است کہ قوم را بر آن مواضعت
 افتادہ و پیچ عاقل گفتن نہ تواند کہ عقل بر تعین شکل مخصوص بہ ازانے صوت حرف
 مسموع حکم باختصاص مے کند و اگر عقل را در آن مجال تصرف مے بود ہر آئینہ
 مواضعت اقوام مختلفہ بر رسم خط مختلف نے افتاد۔ و نہ در لغت قومے از
 لغت قومے دیگر اختلاف روے میداد۔

دریں مقام امکان آن است کہ مدعی را شکے حادث گردود و دفع
 آن ضروری است تقریرش اینکہ اہل لغت حکم میکنند کہ صیغہ زد ہر اس
 اثبات فعل است چیزے را در زمان ماضی۔ و در جملہ فصل بہار سبزہ
 و مانید۔ مراد ما معنی معقول است چہ فعل بہار و مانیدن سبزہ است۔ و
 اورا کہ این معنی فعل عقل است نہ لغت۔ و چون فہم حکم و حقیقی بودن نسبت

فعل بسوئے او سبحانہ و تعالیٰ نیز کار عقل است نہ کار لغت - بنا بریں میگوئیم کہ در جملہ مذکورہ نقل حکم معقول موضوع لہ باشد بسوئے حکم معقول دیگر - کہ مشابہ حکم اول است و این صورت بعینہ مشابہ بصورت نقل لفظ شیر است بسوئے مرد شجاع و چون چنین است آیا گفتن مے تو انیم کہ نقل لفظ شیر بسوئے مرد شجاع من حیث العقل است نہ من حیث اللغت - و مذہب شما برخلاف این رفتہ جو ابش بر وجه تفصیل آنکہ آنچه تو مے گوئی کہ نقل حکم در جملہ مذکورہ بعینہ همچو نقل لفظ شیر است و ہر دور از یک وادی قرار دادہ درست نہ باشد - چہ میان ہر دو فرق واضح است و وزان آن یک وزان این دیگر نیست زیرا کہ فعل علی الاطلاق موضوع است برائے اثبات امرے مرچیزے را اولاً ریب این کہ لغت است - اما حقیقت حکم ظاہرے کند استحقاق اثبات را و تعیین مستحق کار عقل است نہ کار لغت و لفظ شیر در لغت موضوع است برائے ذمہ مخصوص کہ مستحق آن است و اگر لغت بنص ظاہر آن را مستحق قرار نہ دادے استحقاق او بدیہ اسم از دیگر اشیا اولی نہ بودے و استحقاق قادر مطلق تعالیٰ نشانہ با اثبات فعل اختصاص آں بدار فعل حکم عقل ثابت است نہ بحکم لغت و لفظ شیر را از موضوع بحکم لغت نقل مے کنیم نہ بحکم عقل و چون فعل و مانید در مثال مذکور بر حالت صحیح یعنی اثبات امرے در زمان ماضی بہماں دستور باقی است و از حقیقت دور نیفتادہ - نتوان گفتن کہ اسناد آں بسوئے بہا تصرف در معنی فعل است بل

در نسبت فعل است بسوئے مسند الیہ کہ مستحق آن است۔ چہ مفہوم فعل بیش
 ازین نیست کہ او موضوع است برائے اثبات امرے مرچیزے را در زمانیکہ
 باشد۔ اما اوصاف چیزے باستحقاق اثبات امرے در مفہوم فعل داخل نیست۔
 وھذا امثالاً ریب فیہ ۛ

نظر بہ مناسبت مقام اصلے دریں باب بہ بیان مے رود۔ و آلین است
 کہ مجاز را بہ ازائے حقیقت نہادہ اند طریقی کہ برائے قرار دادن حقیقت یا مجاز
 دیکے ازین ہر دو تعیین دہند و دیگرے نیز معتبر خواہد بود۔ و شکے نیست کہ
 قطع و فصل حقیقت بودن لفظ شیر یعنی درندہ مخصوص تعلق بہ لغت دارو نہ بعقل
 فلہذا در مجاز بودن این لفظ یعنی مرغ و شجاع نیز حکم لغت را اعتبار نہند نہ حکم عقل
 را و بچنین چوں بدانتیم کہ طریق حقیقت در اثبات فعل برائے چیزے حکم عقل است
 نہ حکم لغت واجب است مجاز بودن فعل از راہ عقل نہ لغت۔ بنا بریں خلیے سہل
 مے نماید کہ در جملہ قادر مطلق تعالیٰ شانہ دامن کوہ را از گلہائے رنگارنگ پر
 ساخت“ ازین قول کہ عقل بر حقیقت بودن این فعل دلالت مے کند ترودے
 در خاطر راہ ندہیم و در جملہ ”فصل بہار صحن چمن را روکش باغ ارم ساخت“
 نیز ہماں عقل است کہ حکم مجاز بودن این فعل مے کند۔

اگر قائلے از ما سبق افغان کہ تقریر مہدی شہما اقتضائے آں مے کند کہ طریق
 مجاز تعلق منہی بر عقل است و لغت را در آل مدخلے نیست چہ لفظ شیر را بہر شبہ

اطلاق نے کند تا شیر بودنش ادعا کنند نہ ہمیں ادعائے محض بل بصفات بطش
 وبأس کہ شیر بدان متصف است برائے مشبہ مسلمے وارند تا بحدیکہ بقین استوار
 مے وارند کہ مشبہ شیرے است از جماعت شیراں کہ از صورت انسان بصورت
 شیر نمودار گشته و از آنچہ گفتہ ایم بوضوح تمام ثابت است کہ اطلاق اسم مشبہ بہ
 بر مشبہ بر طریق مجاز نے کنیم تا اورا بعینہ فروے از افراد مشبہ بہ استوارند ارم لو ادعاء
 وچوں چنین است لاریب کہ جملہ شیرے دیدم“ مجاز باشد از راه عقل چنانکہ
 در جملہ فصل بہار صحن چمن را روش باغ ارم ساخت“ دریں ہر دو صورت
 حکم بجاز نتیجہ عقل خواهد بود۔ و علی ہذا تجویز تقسیم مجاز بسوئے لغوی و عقلی بطلان
 پذیرفت۔

جوابش آن است کہ آنچہ تو میگوئی قید است کہ حکم بجاز بودنش حکم عقل
 است۔ اما چوں بہ نظر غائر در نگری ترا از تسلیم این یک نکتہ چارہ نخواہد بود۔ کہ
 اسمے را چوں بہ غیر موضوع لہ اطلاق مے کنند در ہمہ حال مجاز است از اسمے کہ
 موضوع لہ آن است و بہ ہمیں سبب مانعت را طریق حکم بجاز قرار دادہ ایم۔
 و اگر کسے گوید کہ ما مسلم نے واریم کہ لفظ شیر بر غیر موضوع لہ اطلاق یافتہ۔ زیرا کہ
 شما خود قائل ہستید کہ ما بر مرد شجاع اطلاق این لفظ نے کنیم تا معنی این لفظ
 را در حق وے ادعاء اثبات نے کنیم۔ پس دریں صورت قطعاً لفظ شیر در موضوع
 لہ استعمال یافتہ۔ چہ بہنگام اطلاق بقین مے دانیم کہ غیر از معنی شیر چہ

دیگر از اوصاف مرادمانے باشد۔ جوابش آنکہ غایتہ مافی الباب آنچه از تقریر
 بہ پایہ ثبوت مے رسد آنست کہ لفظ شیر بر مرد شجاع بطریق تاویل و تحنیل اطلاق
 یافتہ زیرا کہ بہ یقین معلوم است کہ اطلاق این لفظ بر مرد شجاع کہ فی الحقیقت آن
 شیر نیست کردہ ایم نہ ہر چیزے دیگر۔ آیا کسے گماں مے برد کہ دریں ادعا غیر از
 معنی شجاعت چیزے از لوازم درندہ مخصوص۔ مثلاً دندان و چنگال و پیکر مخصوص
 وغیر ذلک در ارادہ داخل مے باشد؟ و ہر چند کہ شجاعت از اخص اوصاف
 شیر است اما لغت این لفظ را نہ ہمیں بہ ازائے شجاعت تعیین دادہ بل بہ
 ازائے شجاعت پاپیکر و ہدیت مخصوص بدال جہت تعلق دارد۔ و اگر بہ ازائے
 بحر و شجاعت بودے لفظ شیر از قبیل صفات بودے نہ از قبیل اسماء۔ و نیز
 لازم آید کہ ہر چیز کہ در وصف شجاعت بدیں غایت بودے لفظ شیر بر این اطلاق
 یافتے بطریق حقیقت نہ بطریق تاویل تشبیہ۔

در پایان این ہمہ کہ گفتیم امر سبت کہ از ذکر آن گزیر نیست و آل این است
 کہ ہر گاہ حکم مجاز بودن موکول بحتمل باشد تخصیص اوصاف جملہ مجاز را و
 تشبیہ باید و الاچہ مانع خواهد بود از اینکه کلمہ مفرد ہم متصف بمجاز باشد۔
 لیکن تو اں گفتن کہ فعلے از افعال مثلاً زد کہ صیغہ ماضی است مفرد متصف بمجاز
 بود۔ جوابش آنکہ فعل بر معنی دلالت کند کہ تا آل را بچیزے اسناد کنند حقیقت
 و مجاز بودن او متصور نہ باشد و ما نہایت کردہ ایم کہ مفہوم مجاز جزو دلالت
 لفظ

نیست۔ بل مجاز بودن آن بہ نسبت امرے است کہ خارج است از ان لیں
 رونے امکان حقیقت و مجاز بودن تصور مثبت و مثبت لہ صورت نہ بند و لیں
 جاست کہ ماگفتہ ایم مجاز و حقیقت من جہت العقل بدون جملہ و کلام متصور نہ۔ و
 ہچنانکہ کلمات مفروضہ باصدق و کذب متصف تواند بود۔ با حقیقت و مجاز نیز
 انصاف نہ پذیرد۔ و ہذا ظاہر۔

مجانے کے درجہ باشد

نظریہ ہیل تقہیم تہید مقدمہ ضروری مے نماید تفسیرش آنکہ مدار فائدہ کلام
 فی الحقیقت بر اثبات نفی است زیرا کہ خبر اول واقعہ معانی کلام است کہ
 سائر معانی بر آن مترتب مے باشد و آن منقسم است بر دو حکم اثبات نفی و
 اثبات مقتضی مثبت و مثبت لہ است چنانکہ کوئی زید زود و زید زندہ عمر و است در مثال
 اول فعل زود برائے زید ثابت می کنی و در مثال ثانی اثبات صفتے برائے
 زید و برہیں منوال است یعنی نفی کہ منفی و منفی عنہ را اقتضای کند چنانکہ کوئی زید ز
 و زندہ عمر نیست در مثال اول فعل زود از زید نفی میکنی و در ثانی نفی صفتے از
 و چوں چنین است احتیاج افتد بہ دو چیز کہ اثبات نفی بدان تعلق مے پذیرد
 از ان ہر دو مثبت لہ و رگیے مثبت خواهد بود و چہیں کے از ان ہر دو منفی عنہ

دیگرے منفی - و این معنی در دو جملہ متحقق گرد و جملہ اسمیہ کہ مشتکل باشد بر مثبتا و
 خبر و جملہ فعلیہ کہ متضمن باشد مرفعل و فاعل را پس مثبت و منفی را مسند گویند و مثبت
 له و منفی عنہ را مسند الیہ - از آنچه کہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوند و کہ برائے ہر یک از
 دو حکم اثبات و نفی احتیاج است بسوئے تقید و دوبار و تعلق بدو چیز تفصیلش آنکہ
 چون بگوئی زید زوالبتہ دریں مثال (اثبات زون) برائے زید کر و (اثبات
 زون) تقید اثبات است باضافت آن بسوئے زون و باز ہمیں تقید بسوئے
 نحو اہد بودیل یا ز ثانی آن را مقید مے کنی یعنی اثبات زون برائے زید گوئی لفظ
 (برائے زید) تقید ثانی است کہ حکم اضافت ثانی دارد - پس ہمچنانکہ اثبات
 مطلق کہ مقید نہ باشد در مثال مذکور متصور نیست بختیہ کہ وجود اثبات بے وجود
 مثبت لہ متصور باشد ہمچنان امکان ندارد کہ اثبات مقید بہ تقید واحد و جوہے
 داشته باشد یعنی ہمیں اثبات چیزے و بس زیرا کہ مفهوم اثبات چیزے مفقوض
 چیزے دیگر است کہ مثبت لہ باشد یعنی اثبات چیزے برائے چیزے و این
 مشتکل است بر دو تقید (اثبات چیزے و اثبات چیزے برائے چیزے)
 بر ہمیں نسق قیاس کن حکم نفی را کہ نفی مطلق و نفی چیزے فقط متصور نیست بل
 محتاج است بسوئے دو قید تا بگوئی کہ نفی چیزے است از چیزے -

اکنون بدانکہ بعد از ہر دو تقید مسطورہ بالا حکمے دیگر است کہ بمنزلہ تقید
 ثالث است تفصیلش بریں منوال است کہ اثبات و نفی گاہے باشد کہ از حیثہ

می کنند و گاهی نیز جهت دیگر که غیر جهت اول باشد چنانچه در مثال زید و زدن را
 فعل زید ثابت می کنی و در جمله زید می آید گشت برائے زید اثبات صفت و سائر
 افعال طبیعی همین حکم دارد و در بعضی از افعال حکم بر هر دو جهت مبنی باشد چنانکه
 گوئی زید ایستاد و زید نشست - اگر بگوئی که فعل ایستادن و نشستن با مرآت
 از زید صدور یافته همانا جهت دارد و اگر بگوئی که ایستادن و نشستن هر یک صفت
 است که مشتمل بر بهیئت مخصوصه است و در زید متحقق است البته هر یک جهت باشد که
 غیر جهت دیگر است -

و چون بر اصل سابق توقف یافتی بدانکه درین مقام اصل دیگر است که
 مقصود بالذات ماست و آن این است که فعل بر دو قسم منقسم است متعدی و
 غیر متعدی و متعدی بر دو نوع است یکی آنکه مفعول به دارد چنانکه گوئی زید را زدم
 درین مثال زید مفعول به واقع نشده که فعل زدن از تو بروی وقوع یافته و
 زید به نفس خود مرکب آن نشده دیگر آنکه متعدی بسوئی چیز باشد که مفعول
 علی الاطلاق است و آن در حقیقت معنی کرد و ساخت و نمودی باشد که از مصدر
 خاص مشتق نه باشد بل بر معنی عام مشتمل باشد و این چنین فعل چون اسناد
 آن بسوئی چیز کند مفعول آن چیز مفعول علی الاطلاق خواهد بود چنانکه گوئی

ساده مراد از مصدر خاص آن است که چون زدن و دانستن و غیرهما معنی خاص داشته باشد - ۱۲ منہ

زید قیام نمود و دریں مثال قیام مفعول فی نفسہ است نہ مفعول بہ۔ زیرا کہ چیز کے
 و دریں جایافتہ نشدہ کہ وقوع فعل بر آں متصور باشد پس اثبات و دریں صورت
 بنفس مفعول تعلق دار یعنی وصف چیز کے نتواند بود۔ اما نوع دیگر آن است
 کہ مفعول بہ داشته باشد چه دریں صورت فعل از مصدر کے اشتقاق یافتہ کہ
 در آں معنی فعل را برائے چیزے ثابت می کنند چنانکہ در جملہ زید را زوم فعل
 زدن را تکلم برائے نفس خود اثبات می نماید و اثبات ملحق بہ مفعول نتواند بود
 زیرا کہ مفعول بہ چون فعل فاعل نہ باشد امکان ندارد کہ آں را فعل او ثابت
 کنند و اثبات آں بطریق وصف از قبیل ابعاد محالات است یعنی مفہوم مثال
 مذکور آن است کہ فعل زدن را تکلم از خود بر زید واقع نمی کند اما ذات زید را
 برائے خود ثابت نتواند کرد و چون چه اثبات معنی ایست کہ لابد است آں را
 از جہت و دریں مثال جہتے یافتہ نمی شود و در جملہ خداوند تعالی زید را زنده ساختن
 زنده ساختن را فعل خداوند تعالی ثابت می کنیم اما ذات زید را فعل او ساختن
 و تعالی ثابت نمی کنیم بل این معنی از کلامے دیگر اثبات خواہیم کرد و گمانا
 تعالی زید را آفرید یا پیدا نمود و غیر ذلک پس تمہید این مسائل می گویا
 خواہی کیفیت وقوع حقیقت و مجاز در جملہ بدانی لازم است۔ پس در
 دو امر مائل تمام وانگری۔ یکے آنکہ آیا اثبات فعلے در محلے وقوع یافتہ
 ثنائی است یا از محلے ثنائی است آن است و در افکار و۔ و یا اللہ آیا

معنی مثبت یعنی معنی کہ تعلق بہ اثبات وارد بر اصل مقام خود قائم است یا
ازاں عدول یافتہ۔ اول را مجاز فی الاثبات گویند و ثانی را مجاز فی المنبت
مثال مجاز فی الاثبات سعدی گوید

نشیدم کہ جمشید فرخ سرشت بسر چشمہ بر بسنگ نوشت

نوشتن کار کاتب است نہ کار جمشید۔ پس مجاز فی الاثبات
است۔ چہ اثبات فعل بسوئے چیزے کردہ کہ فعل در اصل از نشان انست
ہم او گوید۔

پس از ما بے گل دہد بوستان

نشیدند با یک دگر دوستان

گل دادن فعل بوستان یا فصل بہار نیست بل از افعال

مخصوصہ ذات خداوندی است پس مجاز فی الاثبات است و مثال مجاز

فی المنبت سعدی گوید

ز دوش بر گنج گاہ و مغزش بدوخت زبیکان بزخم اندر آتش فروخت

در جملہ مغزش بدوخت مسند الیہ پہلوانے است کہ ذکرش در ابیات بالا گذشتہ

و در مسند مجاز فی المنبت است زیرا کہ دوختن برائے جامہ موضوع است تا دوش سوئے

انسان بر بے جا خوب است مجاز چندی مصرع ثانی مجاز فی المنبت است نہ مجاز فی الاثبات سعدی گوید

برفتند و ہر کس درود آنچہ کشت نہ ماند بجز نام نیکو و زشت

نہ اگر گل دادن یعنی گل شکفانیدن گویند ہم مجاز فی المنبت خواهد بود ۱۲ منہ

کشتن و درودن تعلق بہ زرع دارونہ بہ اعمال نظامی گوید ۵
 شکستہ چنان گشتہ ام بلکہ خورد کہ آبادیم را ہمہ باد برد
 مراد از شکستہ و خورد شدن تباہی حال است و همچنین در مصرع ثانی مراد
 از آبادی رونق ایام شباب است و ہر دو مجاز فی المثلث است سعدی گوید
 بخون عزیزان فرو برودہ چنگ سر انگشتہا کردہ عناب رنگ
 دریں شعر مسند المیزک است کہ در شعر سابق مذکور است مراد از چنگ بن عزیزان بردن
 تکی حال عشاق است بنا بریں مجاز فی المثلث است اسنادش بجائے خود حقیقت است
 گاہے چنان باشد کہ مجاز فی الاثبات و مجاز فی المثلث ہر دو مجتمع شوند شیخ
 طار فرمودہ - ۵

مگر دیوانہ سے شد برا ہے سر خوردید در پالیز گاہے
 بدیشاں گفت چوں خرد لکد کوب چراہست استخوانش بہر چوب
 چہیں گفتند گاہے پر سندرہ راز برائے آنکہ ارد چشم بد باز
 چشم بد مراد از آسیب است کہ آن را چشم زخم و در عربی عین الکمال
 لویند۔ و این مجاز فی المثلث است و اسناد بازداشتن چشم بد بسوسے
 مجاز فی الاثبات چہ فی الحقیقت اسناد این نوع آثار جز بذات خداوندی نتواند
 بود و همچنین دریں مصرع مؤلف ۵
 کسوت ز رفقت پوشید است نپداری چمن

دیں معمرع مجاز فی الاثبات واللمبثت ہر دو یافتہ میں شود۔ چہ مراد از کسبت
 زربفت انواع گکہاست و این مجاز فی الملبثت است۔ و اسناد فعل پوشیدہ
 بسوئے حین مجاز فی الاثبات است۔

و چون بدانتی کہ منہاج فرق میان مجاز فی الاثبات و مجاز فی الملبثت
 چیست۔ اکنون بدان کہ وقوع مجاز فی الاثبات چنانکہ پیشتر شرح آن تفصیل
 راندہ ایم و در ضمن امثلہ و المودہ ایم۔ من حیث العقل مے باشد و وقوع مجاز
 فی الملبثت من حیث اللغۃ دلیل برین مدعا آن است کہ شرط اثبات مقید بودن
 آن است با دو چیز یعنی اثبات چیز کے برائے چیز کے۔ یا عبارت دیگر اثبات
 مسند برائے مسند الیہ و این معنی شعر از تالیف جملہ است کہ کلام باشد۔ موعظہ
 است کہ تالیف جملہ نتیجہ عمل فکر است۔ کہ مشتمل است بر حکم عقل نہ بر حکم
 زہد کہ در جملہ زید غم و رازو "اثبات فعل برائے زید است۔ و در جملہ زید
 رازو نفی آن از زید۔ و این عمل اثبات و نفی فعل امر است کہ محکم مدعی
 آن است و آنچه از تصدیق و تکذیب یا اعتراف و انکار دریں دعوی با
 شہونی تحقیقت بسوئے محکم عائدی شود۔ لغت را در آن ملبثت نیست پس
 چون حین است امریکہ در آن جملہ از قبیل صحت و فساد و تحقیقت و مجاز یا
 شود عالم بدان امر عقل شخص است لغت را ازاں بہرہ نیست۔ و لہذا
 معنی مخصوص بہ لغت مبین نیست بل عام است عاری و عجمی و ترکی و ہندی

یہ ذلک راہ چہ قضایاے عقول اقوام مختلفہ متحد الاساس است و این را
 سنا و مجازی گویند اما مجازی مثبت مثلاً فصل بہار زمین مروہ را از زندہ ساخت
 گذشت بزلغت چیزے دیگر نیست زیرا کہ اطلاق لفظ زندگی بر چیزے کہ در حقیقت
 ندگی نیست بر بنائے تشبیہ و تخمیل است و لغت حاکم بدان است کہ
 ندگی صفتے است کہ ضد مردگی است و عقل را در آں مجال تصرف نہ خانہ
 قیاس فی اللغة

و اگر کے از در اعتراض در آید و بگوید کہ آنچه گفته اید کہ مجازی الاثبات
 بہت عقل است و مجازی مثبت از بہت لغت ما سلم نے واریم بل
 نیم کہ مجازی ہر دو مسألہ صورت مجازی مثبت دارو نیز کہ مصدر فعل برائے تاثیر
 بر حادث موضوع است چنانکہ زندگی موضوع است بر صفت معلومہ و در جملہ فصل بہار
 زمین مروہ را زندہ ساخت، تعلق فعل بہ طریق سبب بہ بہار است۔ و
 زانش ہماں وزان بہت و سر سبزی زمین است کہ تعبیر ازاں بہ زندگی رفتہ
 ن مجازی در اطلاق فعل برائے چیزے کہ در لغت فعل برائے آن موضوع نیست
 ماں اسلوب دارو کہ اطلاق لفظ زندگی برائے چیزے کہ در لغت برائے آن
 موضوع نیست و چون دانستن ہر دو اسلوب تعلق بہ لغت دارو و شما گفتہ
 ید کہ مجازی مثبت تعلق بہ لغت دارو نہ مجازی الاثبات لازم افتاد کہ آنچه
 ا مجازی الاثبات گفتہ اید ہماں مجازی مثبت باشد این است تقریر اید

بروجہہ تفصیل۔ و تقریر جواب بریں منوال است کہ طریق دخول مجاز و ہر دو
 مسئلہ بریک و تیرہ نیست چنانکہ معترض گمان آن برود۔ زیرا کہ مدخل مجاز و
 فعل از راہ اضافت چیز کے پچیز کے است۔ نہ بنفس اسم۔ چہ اگر گویند کہ فلان
 بہجت بریں زندگی گفت و فعل اصلاً مجاز راہ نیست۔

نعم مجاز است اگر زندگی را پچیز کے اضافت کنند۔ بخلاف
 مثال مذکور چہ دریں صورت نفس اسم (زندگی) درہم وقوع مجاز فی
 المنبت کافی است و ظاہر است کہ دریں مثال سامع مجاز را بے اضافت
 اسم پچیز کے فہم کردن مے تواند۔

و آنچه لابد است از ضبط آن دریں مقام آن است کہ حکمے کہ عقل
 آن فتویٰ و ہدیہ نحو یکہ خلافش پہنچ و چہ جائز نہ باشد آن را بدالت لغت منہ
 و مشروط کردن محال است۔ چہ لغت بمنزلہ امارات و علامات مے باشد
 و علامت و امارت بے وجود چیز کے کہ آن علامت و امارت بر آن و
 است سودے مدار و مثلاً لفظ ہر کہ اسم موصول است موضوع برائے ذوی القوا
 و دالت او بریں معنی از بہت لغت صحیح است چہ بہ ازائے ذوی العقول
 اشیاے غیر ذوی العقول ہم وجود دارند۔ اطلاق این لفظ بر آنہا صحیح نہ
 بنا بریں اگر احدے از مدعیان ادعا نماید کہ بعضے از افعال من بہت اللغت
 و دالت بر قادر مطلق سبحانہ و تعالیٰ مے کند در غلط فاحش مبتلا بود۔ باشد۔

این قول مستلزم آن است که غیر قادر مطلق نیز در وجود عادت موثر است و
 این قضیه حکم عقل صریح ابطلان است و کسیکه وقوع چیزی را از غیر قادر گمان
 بردگونی حقیقت وقوع را ندانسته و برند همیشه لازم آید که مطلقاً وقوع فعل نه
 بوده باشد و چون مطلقاً وقوع را ندانسته گوی آن را بجز فعل ندانسته۔
 و آنچه درین باب از دانستن آن ناگزیر است فرق کردن است میان
 باطل و مجاز۔ زیرا که هر دو در ظاهر الفاظ متحد الاصلوب هستند۔ اما در حقیقت میان
 هر دو لون بین است۔ و دانستن این فرق موقوف است بر معرفت حد مجاز
 در جمله۔ چنانچه گفته اند که جمله که مشتمل بر حکم باشد و آن را از محل عقلی آن با نوع
 از تاول بیرون آرند مجاز است۔ مثالش چنانکه سابق مذکور شد همان ومانیدن
 فصل بهار است مر سبز را۔ درین مثال اثبات فعل برائے بهار ثابت کرده ایم
 و پیدا است که این معنی خارج از محل عقلی آن است چه محل عقلی آن در حقیقت
 اثبات فعل است برائے قادر مطلق سبحانه و تعالی که در قضایای عقلی مستلزم و
 مبرهن است۔ اما بر سبیل تاول و عرف عامه ناس آن را بجزئی که در ظاهر سبب
 آن است نسبت کرده ایم و سبب بودن بهار مر سبز را امریست که بطریق قطع
 قطعی علی الدوام مألوف طبع است۔ تا بحدی که در نفوس استمرار این واقعیت
 حقیقت استمرار یافته و این نوع مجاز و مجاری کلام همیشه از آن است که بیرون
 آمده کثیره احتیاج آفتد۔ سعدی گوید سه

میپروردنختے کہ خار آورد ورنختے پرورد کہ بار آورد
 بار آوردن از برائے درخت اثبات نموده - ہم او گوید
 درخت اندر بہاراں برنشاند زمستان لاجرم بے برگ ماند
 وریں ہر دو شعر چنانکہ معلوم است بار آوردن و برنشاندن فعل درخت نیست
 بل فعل قادر مطلق سبحانہ و تعالیٰ است کہ قدرت کاملہ او ٹمرا از درخت بیرون مے
 آرد و ایں جادوانستہ باشی کہ باطل و کذب را نشانے است غیر نشان مجاز چہ
 مبطل و کاذب در اخراج حکم از محل اصلی و اسناد آں بسوئے غیر مستحق تاویل
 نمے نماید و سببیت مقصودہ را بافاد علیت فاعل تشبیہ نمے کند - بل اثبات قضیہ
 مے کند بے آنکہ در آں عمل از چیزے بچیزے رجوع و فرع را بسوئے اصل
 کند - چنانکہ در عمل مجاز مقرر است - گوئی کورے است کہ غیر صحیح را صحیح و غیر
 ثابت را ثابت مے پندارد - و حکے را کہ در موضوع خود متمکن نبود و محسول
 آں گماں مے برد - و همچنین است حال کاذب متعمد کہ بتلبیس و تمویہ سامع
 مے فریبد و از حد مآول خارج افتد -

سند الیہ

بداں اے قاری ہوشمند کہ مزیت و فضل کلامے بر کلامے دیگر نہ پہلے

محصور است در فراہم آوردن الفاظ و تصفیح وجوہ لطافت تشبیہ و استعارہ بل
 مزیت و فضل کلامے موقوف است بر تحریری معانی نحو کہ عبارت از تصحیح ترکیب
 کلام است برہیکہ قوانین متعہدہ نحو یہ مقتضی آن است چہ بسا معنی ارجمند است
 کہ بہ ادنی تغیر عبارت یا مخالفت قوانین نحو یہ از اوج کمال جوہت جہت فیض نقصان
 روایت فروے افتد۔ و چون کلام را از اجزائے مختلفہ یعنی اسم و فعل و حرف
 ترکیبے دہند ہر یک از اجزائے ثلاثہ را در کلام حیثیتے حاصل آید کہ
 دیگرے را نتواند بود۔ و تعیین مقام ہر یک در تاثیر معنی بلاغت و دخلے دارد
 کہ اگر آل را بہ تقدیم و تاخیر از اں مقام انتقال دہند مفاد کلام کہ در صورت
 اولی متصور بود در صورت ثانیہ مفقودے گردوبل معنی دیگر کہ غیر معنی اول باشد
 از اں کلام مفہومے گردو کہ مقصود متکلم نیست و ہر چند عامتہ الناس کہ کلام
 ایساں از اصوات حیوانات عجم امتیازے بیش ندارد و از معرفت اہتمام
 معنی کہ بتعین مقام لفظے حاصل آید عاجز باشند در مفہوم جملہ زید و یر و پیش
 من آمد۔ و یر و زید پیش من آمد فرق نکنند اما بر ماہر فن بلاغت خود ظاہر
 است کہ ہر دو جملہ متحد المفہوم تواند بود و ما این معنی را بہ تفصیل تمام و
 تقدم و تاخیر شرح دادہ ایم۔ حالادیں مقام عوارض مسند الیہ را کہ عمدتہ کلام است
 حوالہ قلمے نمایم۔

اما حذف مسند الیہ بر وجوہ متعددہ جائز و اشنتہ اند اولاً نظر با حتر از از

عبث و قینکہ قرینہ قائم باشد و کلام را بظاہر حال سامع بنا کند۔ سعدی
گوید۔

۵

بدیں ہر دو خصالت غلام توام چہ نامی کہ مولائے نام توام
یعنی من مولائے نام توام۔

ثانیاً برائے حفظ لسان از ذکر آں نظر ب تحقیق چنانکہ کوئی ناہنجار است ثانیاً
نظر بہ عدم فرصت زیادت سخن بوجود قرینہ حال چنانکہ کوئی مار است راجعاً نظر
بہ احتراز از سوز ادب چنانکہ کوئی " خداوند مہربان ماست " ب ترکیب توصیفی
خامساً در مقام اخفا از حضور غیر مخاطب بغرض سہولت انکار تا کلمہ را گنجائش باشد
کہ مراد او شخص دیگر بود۔ چنانکہ کوئی " خبیث است " و مراد تو زید باشد۔

یذاً کہ در مقام مدح محمود اور تخلیص خصوصاً حذف مسند الیہ واجب اند۔
انوری گوید۔

۵

زماہ سغیر کہ کتریں خدمش در جہاں پادشاہ نشان باشد
یعنی آنکس شاہ سغیر است۔ عربی گوید۔

میر ابو الفتح کہ در سینہ دولت ہمیش
آفتابے است کہ تحویل ندارد و زحل

یعنی آں خداوند اہل کہ در شعر سابق مذکور است میر ابو الفتح است و اس
اسلوب کلام راجع بہ ہر از چیزے کہ در شعر سابق ذکر یافتہ توان کرد۔ زیرا کہ

مبدل منہ بابدل نسبتِ مشکیبت دارد و در ہر دو مثال مذکورہ بدل از مبدل منہ بر زیاد
مفہوم مشتمل است و این نکتہ بر عامیان مخفی مے ماند۔

اما ذکر مسند الیہ نیز بر وجوہ متعددہ مے آرد اولاً اینکہ اصل و مسند الیہ
ان است کہ مذکور گردد۔ و امر مے مقتضی عدول از آن نسبت۔ ثانیاً نظر بر
زیادت ایضاح و تقریر چنانکہ کوئی کسانیکہ از صحبت جاہلان پرہیز نند و راست
قتاری و درست کرداری شعار خود سازند ایشان برگزیدگان خلق عالم ہستند
غلا ایشان ضمیر جمع غائب بطریق ایضاح و تقریر مسند الیہ واقع شدہ۔

مثلاً۔ برائے تبنیہ غباوت سامع چنانکہ ذکر زید بمیان آمدہ باشند و یکے
ز حاضران در حق وے گوید تا بعضے از گراں طبعاں را گمان خیر او نرو و زید
بچمن میدانم مرد صاحب بدل است۔ رابعاً۔ برائے اظہار تعظیم چنانکہ کوئی
جناب آغا خطیب فصیح اللسان ہستند۔

خامساً۔ برائے تبرک۔ چنانکہ کوئی حضرت حق جل و علا خالق ماست۔
سائماً۔ برائے استمداؤ۔ چنانکہ کوئی "یار عزیز تہربان ماست"

اما تعریف مسند الیہ گاہے باشد کہ نظر بہ اقتضائے مقام بہ ضمیر محاسب
بتکلم یا غائب آرد۔ سعدی گوید

روزگارم بشد بنادانی من نکروم شما خذ رکبند

و در مسند الیہ غائب کوئی آور ما مہربان است۔

وہم بہ ایراد اسم عالم تا احضار مسند الیہ در ذہن سامع بہ اسم بالذات متصل
 باشد۔ چنانکہ گوئی زید در فن طبابت یکتائے زمان است“ و گاہے از ایراد
 علم استلذاذ مقصود باشد۔ جانی در لغت گوید ۵
 محمد کش قلم چون نامور ساخت ز ہمیش حلقہ بطوق نکر ساخت
 و گاہے اظہار عظمت شان نظامی گوید ۵
 ز راجہ منعم پیل پولاد خاکے کہ بر پشت پیلان کشم پیلایے
 اے ز راجہ من ہستم کہ در شجاعت و جلالت مشہور آفاق است و گاہے
 تیرک۔ ۵

خدائے خواست کہ بر عالمے بنخاید

ترا بر حمت خود پادشاہ عالم کرد

وہم تعریف مسند الیہ بہ اسم موصول مے آرنہ ہر گاہ مخاطب غیر از صلہ بہ
 احوال مختصہ او اطلاق مے داشتہ باشد۔ چنانکہ گوئی ”آنکہ در شب در بزم مشا
 غزلے ہازہ خواندہ بود در فن ریاضی تہارت تمام دارو۔ وہم تعریف بہ اسم موصول
 گاہے برائے مصلحت عدم تصریح باسم مے کند۔ چنانچہ دریں شعر ۵
 آنکس کہ مرا بکشت باز آمد پیش مانا کہ دلش سوختہ بر کشتہ خویش
 وہم نظر بہ تہنیم امرے در محاورہ گویند گذشتہ آنچہ گذشتہ فقیر مولف
 را وقتے در ایام شدت سر با بخانہ دوستے لب آب اتفاق مبتی افتاد۔ ۵

و برنج لوازم ضیافت بجا آورد۔ چون بہ بستر خواب مائل شدم گلیمے سبک کہ
 بنہ اشس بغایت تنک و اجزائش از ہم گسسته پارہ پارہ بزاویہ گلیم جمع گشته بود
 پیش من آورد طوعاً و کرہاً خود را بدان پیچیدم۔ و شب آن ہمہ زحمت سرما
 کشیدم۔ لمولفہ

۵

میرس از من کہ چون بگذشت آن شب

من و سرما و لب سرگرم یار ب

بامداد اوں چون سر از بالین خواب برداشتم بہ آب ریخ بست دست بہ و عنو
 برافراشتم چون از فریضہ صبح فراغت یافتم آن دوست بہ تمہید عذر تقصیر کیہ معلوم
 او بود زباں بہ معذرت برکشاد۔ روحی خستہ و درم قطعہ کہ در کیفیت احوال آن
 شب گفتہ بود با قلم فرنگی بر کشیدہ بدستش داد۔ قطعہ این است۔ قطعہ

خود بالند ازین شہر سردسیر زمین
 گلیم کہنہ بہ برداشتم ز بد بختی
 چو خار نشیت سرو پائے من شدہ بجا
 سرد مہری یار ان گرم خو گوئی
 فراخ بود سماط برنج کشیر کزاں
 راستخوان نخیم برفت آنچہ برفت
 کنار رود در آن مہر ریز و شاق
 کہ از تطاول سرمانہ نغفہ ام ہمہ شب
 بہ تار ماش وراثتک نغفہ ام ہمہ شب
 تنک بہ دامن سرما نغفہ ام ہمہ شب
 بچنگلی چو گل تر شکفتہ ام ہمہ شب
 ز کام و سرفہ و بلغم برفتہ ام ہمہ شب
 دے بسم تکلف نہ گفتہ ام ہمہ شب
 خروش نالہ روحی شغفہ ام ہمہ شب

وہم بغرض تنبیہ مخاطب برخطائے کہ ورتی وے گماں بزند۔ سعدی گوید۔

۵

آنچہ دیدی برقرارِ خو نماند   و آنچہ بینی ہم نماند برقرار
ورقی مخاطب گمان آں بود کہ اعتبارات فانیہ و نومیہ را قرار و اوے و ثباتے
نہا وہ فرصت عمر را بغفلت مے گذارو۔

وہم بغرض ایما بسوے بہت خبر کہ از قبیل خیر است یا شر سعدی گوید۔

ہر آنکہ تخم بدی کشت چشم نیکی داشت
دماغ بیہدہ بخت و خیال باطل بست

دریں شعر در صلوٰۃ اسم موصول کہ معطوف و معطوف علیہ است ایما درست بچو
خبر کہ مشتمل است بر نوعی از شر کہ تعبیر ازاں بہ خبیثت و خسراں تو اں کردن
تعریف مسند الیہ بر اسم اشارہ ہم مے آزند و معلوم است کہ در زبان پارسی
اسم اشارہ برائے واحد قریب مذکر باشد یا مونث لفظ ایں موضوع است
و برائے جمع ایناں و برائے واحد بعید لفظ آں مذکر باشد یا مونث و برائے جمع
آناں۔ حافظ گوید۔

۵

شراب لعل کش و روے مرہ جیناں ہیں

خلاف مذہب آناں جمال را ایناں ہیں

اما ایں ہر دو صیغہ جمع مخصوص بذوی العقول است و برائے جمع غیر ذوی

ذوی العقول اینہا کو نیند۔

وایں ہر دورا ذوی العقول ہم مے آرند و عقصودا از تعریف مسند الیہ
بہ اسم اشارہ گاہے امتیازاں با شد از غیر بروحہ کمال عرفی گوید

۵ ایں جام کہ از رائے منیر تو فلک ساخت

زود آگہ کند غنچہ گل شہرت جم را

وہمو گوید۔

۵ ایں چشمہ و ایں سبزہ و ایں لالہ و ایں گل

آں شرح نداد کہ گننتار در آید

و گاہے تحقیر چنانکہ کوئی "ایں آنکس است کہ دیروز پدیر خود را

و شنام مے داد" و گاہے تعظیم و ایں بلفظ آں مے آید و اکثر و حکیم سنائی

گوید۔

۵ آں ز فضل آفت ہر کے فضول آں علمدار و علمدار رسول

علم بالفتح اشارہ است بسوئے علمے کہ جنابہ تمہیت ماب علی اللہ

علیہ وسلم در عزوہ خیر بخت است اللہ الغالب علی ابن ابی طالب

ارزانی داشتہ دعائے فتح بردست و کے فرمود . و علم بالکسر اشارہ

است بسوئے حدیث مشہور انما نیند العلم و علی بابہا ملا غنیمت

گوید۔

عزیز آل انتخابِ سینہ ریشاں
جوابِ مصرعِ زلفِ پریشاں

و تعریفِ مسند الیہ بہ اضافتِ مطروا است و مقصود از آل گاہے
اختصار در کلام باشد تا مفہومش بزودی ہرچہ تمام تر در ذہن سامع استقرار
یابد۔ کہے راست۔

ماہم این ہفتہ شد از شہر و چشم سالہ است
حال ہجران تو چہ دانی کہ چہ مشکل حالہ است

لفظ ماہم نظر بہ قلتِ حروف و مقامِ اظہارِ ضجرت و سامتِ مختصر
مے نماید از لفظ یارِ نازنین من و غیر ذلک۔ و گاہے از اضافتِ تعظیم
مضاف الیہ مقصود مے باشد۔ چنانکہ گوئی۔ "آقا یم ہرچہ مرضی باشد بفرماید
پیش خدمت بندہ حاضر است" و گاہے تعظیم مضاف۔ جانی گوید
نیچے کز دیارِ مصر خیزد کہ در چشمِ غبارِ مصر پیزد
مرا خوشتر از آن باد است بار کہ آرد نافع از صحرائے آثار
در اضافتِ غبارِ لبوئے مصر تعظیم غبار و مندرج است کما لا یخفی بعدی

گوید۔

چوں سگِ ندہ گوشتِ بابتِ نبرد کاین شتر صلح است یا خرد و جال
و گاہے تحقیر مضاف چوں در مثالِ مذکور خرد و جال۔ بخلافِ خریعی

کہ مقصود از اضافت تعظیم مضاف است۔ سعدی گوید۔ ۵
 خریسے اگر یکہ رود چوں بیاید ہنوز خراباشد
 چہ اگر مفہوم تعظیم خردیں شعرا اعتبار نکنند مصرع ثانی بمصرع اول مربوط
 نئے شود۔ و گاہے مقصود از اں کفایت تفصیل چیزے بود جائیکہ تفصیل
 مستعد باشد چنانکہ کوئی "چو در آں قبعہ رحل اقامت انداختیم اہل بلدہ
 بتقدیم لوازم خدمت ما پر داختند۔ صائب گوید ۵
 با اہل درد کار بود و ان عشق را برہر گلے کہ عطر ندارد گداز نیست
 و تنگی رسد الیہ گاہے بقصد افراد آں آرد۔ حافظ گوید ۵
 لعل از کان مروت بر نیاید سالہا ست
 تابش خورشید و سعی ابرو باران اچشد
 و گاہے تحقیر چنانکہ تنوین و زنازی افادہ تعظیم و تحقیر ہر دو میکنند۔ در
 پارسی یائے مجہول و ہمزہ بر حرف ہا کہ در آخر کلمہ باشد مفید معنی تعظیم و تحقیر
 باشد۔ سعدی در مقام تعظیم گوید۔ ۵
 میخے کہ نا کردہ قرآن دست کتب خانہ چیند ملت شہت
 وہم او در مقام تحقیر گوید۔ ۵
 طبعی کہ باشد خودش زرد روس
 از و داروئے سر خردنی مجوس

و ہمزہ متضمن معنی تعظیم مؤلف راست - ۵
 نظارہ کہ رنگ تقسین نثار راست
 در بزم دست داغ دلش در بہا و بہند
 و ہمزہ مشتمل بر معنی تحقیر - میر رضی دانش مشہدی گوید - ۵
 و خیزہ بدل از چشم اشکبار نمائند
 شکست شیشہ بہماں در کنار مرا
 و ایراد و ضعف برائے مسند الیہ نظر بہ کشف و ایضاح آل از آل
 جہت کنند کہ آل و ضعف در اصل معنی برائے مسند الیہ موضوع است و
 ہمیں را صفت کاشفہ گفتہ اند - چنانکہ اہل میزان در تعریف انسان گویند
 آدمی تن زندہ گویا است و معلوم است کہ درین مثال ہر چند مسند بر سہ لفظ
 مشتمل است اما در معنی آل را حقیقت واحدہ اعتبار باید کرد پس تعلق
 در لفظ است نہ در معنی و ضعف گاہے افادہ بر معنی تخصیص کنند یعنی
 از اسمائے نکرہ اشترکے کہ میان آنہا باشد کم کند - یا رفع احتمال غیر
 میان اسمائے معرفہ چنانکہ گوی زید تاجر مرد راست باز است و گاہے
 افادہ تاکید محض کند چنانکہ گوی "دیروز گذشتہ باد سردے وزید -
 اما در پارسی این نوع تاکید را از بلاغت نے شمرند -
 و مقصود از تاکید مسند الیہ گاہے تحقیق مفہوم و تقریر بدلول آل

می باشد۔ و این در جائے باشد که متکلم سامع را غافل از سماع گمان برود
یا احتمال آن داشته باشد که سامع آن را بر معنی غیر مقصود حمل خواهد کرد
حافظ گوید -

دل و دینم دل و دینم پرواست برودش برودش برودش
مقام استشہا و مصرع ثانی است که مسند الیہ سه بار تکرار یافته
و مصرع اول مشتمل بر تاکید است اما موکد مفعول به است نه مسند الیہ۔
و ہم تاکید گاہے در مقام دفع توہم تجوز استعمال کنند۔ چنانکہ گوئی
”اعلیٰ حضرت خود بہ نفس نفیس بہ انصرام این ہم بزرگ متوجہ شدند“ لفظ
خود بہ نفس نفیس بر سبیل تاکید است تا سامع را گمان آن نہ رود کہ انصرام
ہم بردست احدے از اعیان دولت اتمام یافته ہم در مقام دفع
توہم عدم شمول۔ حافظ گوید۔

گر من آلودہ در منم چه عجب ہمہ عالم گواہ عصمت است
لفظ ہمہ تاکید است عالم را۔ و در پارسی فصیح تاکید بر موکد مقدم
آرند۔ بخلاف تازی کمالا یجفی۔

و ایراد عطف بیان بعد از ذکر مسند الیہ لغرض افادۃ الیثارح آل
باسم مختص مطرو است۔ چنانکہ گوئی۔ ”مخدوم مانیر زاعلی قلی خان دیروز
از حج بیت اللہ بوطن مراجعت فرمودند و ہمچنین درین مصرع مولف ع

شہر شرق خورشید بر زد علم

خورشید عطف بیان است شہر شرق را۔

و ایراد بدل از مسند الیہ اکثر نظریہ افادہ زیادت تقریرے کنند

چوں بدل مشتعل باشد بر نوع از ایضاح و تفصیل چنانکہ گوئی۔ "برادر شما

زید شنب پیش من آمدہ بود" و معرفت فرق میان عطف بیان و بدل خالی از

صعوبت نیست کما صحیح بہ التجاۃ

و عطف چیزے بر مسند الیہ افادہ تفصیل کند مع اختصار و عبارت

سلمان ساوجی گوید۔

عدت پیری و درو پیا و ضعف جسم و چشمے بر دور و سر من بندہ را از خدمت

ہم عرفی گوید۔

این چشمہ و این سبزہ و این لالہ و این گل

آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید

دریں ہر دو شعر مسند الیہ کہ فاعل فعل است بحرف عطف مربوط و بہ

عطف تفصیل فاعل مطلوب است نہ تفصیل فعل کہ مقصود نیست و قید مع اختصار

در عبارت از اں اختیار آمدہ تا ترکیب زید پیش من آمد و عمر و پیش من آمد۔

از ما نحن فیہ خارج ماند۔ زیرا کہ دریں ترکیب چند تفصیل مسند الیہ ملحوظ است

اما از اختصار عاری است۔ بل از قبیل عطف جملہ بر جملہ است و آنچه گفتہ اند

کہ قید مذکور برائے احتراس است از مثل ترکیب زید پیش من آمد عمرو
پیش من آمد بے حرف عطف غلط است زیرا کہ دریں ترکیب پہنچ والالت
بر تفصیل مسند الیہ نسبت - بل لمان آن است کہ کلام ثانی از کلام اول بر
سبیل اضراب واقع شدہ -

وگا ہے عطف افادہ تفصیل مسندے کند چنانکہ کوئی - زید آمد پس
عمرو - و زید آمد باز عمرو - و فرق میان پس و باز کہ ہر دو برائے عطف اند
ہمان است کہ در تازی میان فار و ثم یعنی پس برائے تعقیب بلا تہلت
است و باز برائے تراخی و دریں ہر دو جملہ ہر چند کہ تفصیل مسند الیہ ہم از
خواتے کلام مفہومے گردو - اما مقصود بالذات نسبت بل بہ تبعیت
تفصیل مسند لازم آمدہ - و تفصیل مسند بہ نحو یکہ در جملہ اولی آمدن عمر و بعد از
آمدن زید بلا تہلت وقوع یافتہ و در جملہ ثانیہ آمدن عمر و بعد از آمدن زید
بترخی مقصود بالذات متکلم است و این نکتہ شنیدنی و گرفتنی است -
و تاخیر مسند الیہ در جائے کند کہ مسند معتقنی تقدیم آں باشد چنانکہ در
بحث مسند مذکور خواهد شد -

آنچہ تا غایت سمت ذکر یافت ہی نظر بہ مقتضائے ظاہر حال بود -
وگا ہے چنان باشد کہ بسبب اقتضائے حال اخراج کلام برخلاف اقتضائے
ظاہرے کند و وضع مضمربجائے ظہر و بالعکس از ہمیں قبیل است مثال

وضع مضمربجائے منظر۔ چنانکہ میرزا رفیع قزوینی گوید

بامں اگر سپہر بود سرگراں چہ پاک

چوں پیر گشت ناز پرے تو او کشید

و مصرع ثانی ضمیر فعل ناقص راجح بسوئے پدراست وہماں ضمیر

مسند الیہ است و این خلاف مقتضائے ظاہر است چہ مقتضائے ظاہر آن

است کہ می گفت "چوں پدیر پیر گشت نازش می تو او کشید و نکتہ دریں

نقل اسلوب آن است کہ ناز پدیر ترکیب اضافی است و مفہوم اضافت

منظر مشعر است از قوت تخصیص مضاف بامضاف الیہ و این قوت در ترکیب

"نازش می تو او کشید" یعنی در صورت اضافت بسوئے اسم مضمرب متصور

نیست زیرا کہ تفاوت است میان چیزے ثابت بے واسطہ و ثابت

با واسطہ فافہم فافانہ لطیف و مثال وضع منظر مقام مضمرب چنانکہ عربی گوید

گل ہم چہ کند با و صبا خواست کہ عربی

آمد سو کشمیر و گلش بر اثر آید

اے گل بر اثرش آمد مقتضائے ظاہر آن است کہ می گفت او بر

اثرش آید یعنی اسم مضمرب مقام منظر کفایت می نمود اما نظر بہ زیادت ممکن مسند الیہ

در ذہن سامع بصورت اسم منظر مذکور شد و اگر مضمربے بود مفہوم ممکن صورت

نے بست زیرا کہ متکلم در شعر با قبل اہتمام بہ انتظار گل ذکر نمود و بعد از آنکہ

موجب توقف ظہور گل رہا یہاں ساختہ و دریں صورت ناگزیر است کہ سامع
منتظر بہ صراحت لفظ گل را استماع کند تا کلفت انتظارش مرتفع گردد۔
وا از قبیل وضع مظهر مقام مضمراست لفظ زمین در مصرع ثانی شعر فرخی سیستانی
اگرچہ از باب مسند الہیست۔

چوں تو از بہر تماشا بر زمینے بگذری ہر گیا ہے زان زمینے گرو زبان افخار
و ہم لفظ رسول اللہ در شعر سید حسن غزنوی
یا رسول اللہ سزاوار ہی کہ گویم اے خدا بر رسول اللہ درود از ہر چہ هست از نون فرست
و این تکرار متضمن معنی تبرک و استلذذ است۔

و گاہے مقصود استعطاف و استرحام باشد۔ امیر خسرو گوید
خسرو غریب است و گدا افتادہ در شہر شما
باشند کہ از بہر خدا سوئے غریباں بنگری
و نگفت کہ من غریب ہستم۔

وا از قبیل نقل اسلوب است کہ در اصطلاح علمائے بلاغت
آں را التفات مے نامند و آن بیان است کہ معنی را بطریقے از طاق
ثلاثہ یعنی تکلم و خطاب و غیبت اد کنند پس ہماں معنی را بطریقے از طاق
مذکورہ کہ خلاف متعنائے ظاہرہ و خلاف ترقیب سامع باشد تعبیر کنند و چون
نقل ہر یک ازہرق ثلاثہ بدیگیے بر دو وجہ امکان دارو۔ نقل اسلوبے

دیگر آتشش صورت تصور است اما شرط آن است کہ معبّر بہ شخص واحد
 باشد اول از تکلم بخطاب عرفی گوید ۵

قصہ مهر و وفا یا تو نیارم گفتن کایں حکایت چو نہایت نہ پذیرد اول
 عرفی افسانہ مخوار فیت دیگر شعر است گوشہ چشم نمودند کہ ننگ است محل

دوم از خطاب بہ تکلم ہم او گوید ۵

عرفی آغاز گریہ کن شاید کایں کہن خاکدان خراب شود
 شیشہ آسماں بدست تو نیست گریہم جہاں خراب شود

سوم از خطاب بہ غیبت کہے راست ۵

بدیدہ سوئے تویی آتم لے خور پر دیت کہ نقد نور علی نور
 بہ ماہ عارضش آن سبب سبب عیب لے خواستہ از عین کا نور

چہارم از غیبت بہ خطاب عرفی گوید ۵

عزم او گر باغبان دہر آرد و دور نیست

کہ شود چون آفتاب اندر جہاں سیارگان

بہ خطاب بہ اتقان نہ اند ۵

اوق کہ از اندیشہ نقل صلح اندیش تو

بر نفس بند درہ غماز تو اسرار گل

پنجم از غیبت بہ تکلم اوری گوید ۵

بندہ امشب باجمال الدین خطیب او برائے وکلک چوں خورشید و تیر
 تابا کنوں خیز و میزے داشتتم زانکہ در عشرت نباشد زوگر زیر
 ششم از تکلم بغیبت انوری راست ۵

ورنہ فردا اوست ما و دامت کالے مسلماناں ازین کافر نفیر
 انوری این خرد گہا می کند تو بزرگی کن بر و خرودہ بگیر
 و چوں مسائل مسند الیہ منجر بہ بحث خلاف مقتضائے ظاہر شد بعضے
 از موارد آن را کہ باب مسند الیہ تعلق ندارد و حوالہ رقم ۷۱ سازیم تا بموجب
 از دیار بصیرت طالبان فن معافی آید۔ ازاں جملہ یکے آن است کہ کلام
 مخاطب را بر خلاف مراد او حمل کنند حافظ گوید ۵
 گفتم کہ ماہ من شو کفتا اگر بر آید

معنی ماہ را بر خلاف مراد مخاطب حمل نمودہ۔
 و ازاں جملہ است ایراد فعلی بد و محمول کہ یکے از ہر دو حقیقتاً معمول
 آن فعل باشد و دیگرے مجازاً۔ سعدی گوید ۵
 کساں شہد نوشتند و مرغ و برہ مراروسے ناں جی نہ بیند ترہ
 شہد حقیقتاً معمول فعل نوشتند واقع شدہ و مرغ و برہ مجازاً ازیرا
 کہ مرغ و برہ و فی است نہ نوشتیدنی۔ و این را از قبیل ۵
 علفھا تبنا و ماعاً باردا۔ - باید دانست -

سند

معنی اسناد معلوم است و سند در جملہ اسمیہ خبر است و در فعلیہ فعل
و جملہ فعلیہ یا خبر یا شد یا انشاء پس بدانکہ حذف سند جائز است آن
را وجوہ مختلفہ سے باشد مثلاً قصد اختصار و احترام از از عبث خاقانی گوید

۵

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من

بر من جہانے مردوزن بخشیدہ اند الا کہ تو

یعنی من در وطن آسودہ ہستم و تو بر من نہ بخشودہ وہم در بعضے از

موارد متعلق سند را ذکر کنند و سند را حذف چنانکہ سعدی در گلستان از

زبان یکے از اہل مجلس در حق مطربے گوید "ہممہ عمرش در ہیے در کف

نبودہ است و قرائتہ دروف" و جائے دیگر گوید "ہممہ کس را دندان تیرشی

کند کرد و قاضی را بہ شیرینی" دریں ہر دو جملہ دروف و بہ شیرینی متعلق بہ

سند محذوف است یعنی دروف نبودہ است و بہ شیرینی کند کرد وہم دریں

۵

معنی است شعرا و

تار و رکف آزادگان نگیر و مال نہ صبر در دل عاشق نہ آب و غریب

یعنی نہ صبر و ردِ عاشق قرار گیر و نہ آب و درغ بال قرار گیرد۔
 و برائے حذف قرینہ سے باید مثلاً وقوع کلام در جواب سوالے چنانکہ
 سعدی در گلستان گوید ”لقمان را گفتند ادب از کہ آموختی گفت از بے
 ادباں“ یعنی من ادب از بے ادباں آموختم۔ و این مثال مشتمل است بر
 حذف مسند و مسند الیہ ہر دو واژیں واضح تر آنکہ شخصی را گوی ترا کہ زو؛ او
 در جواب گوید زید۔

و ہمچنین ذکر مسند را وجوہ مختلفہ است از انجملہ تحقیق مع التاکید است
 چنانکہ سعدی گوید۔ ”در حال اعرابی کہ شبی کے را از دوستان نزد خود برود تا
 وحشت تنہائی بہ دیدار وے منصرف گرداند۔ چون آن دوست بر درہاش
 وقوف یافت تمامی بر دو سفر کرد۔ بامداداں چون گریاں دیدند شش کے
 گفت حال چیست؟ مگر آن درہماے ترا دزد برد گفت لا واللہ بدرقمہ برد۔
 دریں مثال جملہ لا واللہ بدرقمہ برد مقام استنشاء است اگر اعرابی در جواب
 سائل کے گفت لا واللہ بدرقمہ معنی تحقیق مضمون جملہ و تاکید بدزدی رفتن
 در اہم تصور نے ہو۔

و ہم در مقام تعریض بہ غباوت سامع ذکر مسند ضروری است چنانکہ
 گوی زید برادر من است در جواب شخصی کہ از تو سوال کند برادر تو کہ ام
 است و ہم در مقام تعیین مسند کہ اسم است یا فعل تا اسم دلالت بر ثبوت

واستمرار کند و فعل بر حدوث و تجد و چنانکہ در نحو مقرر است۔ مثلاً گوئی "زید گریان
 است و زید مے گرید، زہار کہ ہر دو جملہ را متحد المفہوم گماں بری و ایراد مسند
 بہ فعل بہ غرض افادہ تفتید آن است بہ یکے از ازمینہ ثلاثہ کہ ماضی و حال و
 استقبال است بروجہ اختصار۔ زیرا کہ فعل بہ نفس صیغہ خویش دلالت بر
 یکے از ازمینہ ثلاثہ مے کند و دریں دلالت حاجت بہ قرائن ندارد۔ بخلاف اسم
 کہ بے انضمام قرینہ خارجہ دلالت بر زمان نکند چنانکہ گوئی زید امروز گریان
 است و چون وضع اسم منہی است بر ثبوت وجود چیزے فی حد ذاتہ بے آنکہ
 در تحقق وجود بہ تدرج حالے از حالے محتاج باشد چنانکہ معہود فعل است۔
 زیرا کہ تحقق وجود فعل را ناگزیر است از حصول آل شیاؤ نشیاؤ پس فرق
 است میان اسناد اسم با اسم و میان اسناد فعل با اسم چنانکہ بالا گذشت
 و برہیں اصل منہی است فرق میان ہر دو گونه اسناد۔

مخفی مباد کہ در بعضے از مواد کلام مسند را مقید بشرط میکنند و در زبان
 تازی ادوات شرط مختلف است و ہر یک از اں افادہ بمعنی غیر معنی ادوہ
 دیگر کند و در زبان پارسی ادوہ شرط ہمیں ہر دو حرف آرواگر مستعمل است و
 میان ایں ہر دو ادوہ معنی تفاوتے نیست بخلاف زبان تازی کہ ہر یک

اے و گاہے حرف چو و چون کہ شعرا از معنی ظرف است متضمن معنی شرط مے باشند۔ اما دریں
 مقام خارج از بحث است۔ ۱۲

از ادوات مثلاً ان ولو واذا وغیر ذلک افادہ معنی جداگانہ سے کند تا جملہ
ان جاءنی زید اگر مند تعلق بہ استقبال وارو و جملہ لوجاء فی زید اگر متک
بماضی و جملہ اولی بر جزم وقوع شرط والست کند و ثانیہ لالت کیند بر عدم وقوع شرط
و محپیس ادوات شرط اور زبان تازی معانی مختلفہ قرار داده اند و در زبان پارسی
شرط میں بیکے ازہر و واو اذہ مذکورہ ایراد سے کند و بس۔ چنانکہ گوئی اگر زید
پیش من اہد آمد و اگر زید پیش من سے آمد حرف شرط نسبت زبان استقبال و ماضی امتیاز سے
نیست۔ لغم و در زبان پارسی نوع تفاوت معنی از صیغہ فعل سے تو اس
شناختن مثلاً اگر بمعنی کو۔ سعدی گوید

سو دریا نیک بودے گرنہ بودے بیم موج

صحبت گل خوش بدے گرنیستے تشویش غمار

و چون بر زنی ہر روز زبان در ادوات شرط و قوف یافتی بد آنکہ تقید

مسند بشرط گاہے بغرض تہدید باشد۔ سعدی گوید

زگوشش پنبہ بروں آرد او خلق بدہ

و گر توئے ندہی و اور روز داوے ہست

فردوسی گوید۔

اگر خبر بکام من آید جواب من و گرز و میدان و افراسیاب

و بشرط تہدیدے مضمراست کہ بیش ازاں در الفاظ دیگر متصور نیست

وچند آنکہ اجمال است وقوع آن در نفس اثرے تمام وارو متا مصرع ثانی
تفصیل آن اجمال است و اسحق کہ او اسے این معنی بدیں اسلوب لطیف
احدے را بسہولت دست ندید۔

و تویخ مع انجیل ہم او گوید

اگر ماور شاہ بانوبدے مراسم وزرتا بزا نوبدے
شرط متضمن است بر معنی تبری کہ مستلزم تویخ است بہ نحویکہ افادہ
انجیل ہم مے کند۔

والزام و تکبیت - سعدی گوید

گراز عہد خردیت یاد آمدے کہ بیچارہ بودی در آغوش زین
نکردی دریں روز بر من جفا ، کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن
پیرہ زن پسرخود را بطریق الزام مے گوید و حجت اورا مے شکند کہ
جفا مے تو بر من تقضائے مروت و احسان نیست و ہم متضمن معنی انجیل است
و مثال تکبیت - حافظ گوید۔

در کوئی نیک نامی مارا گذر نداوند کہ تو نے پسندی تغیر وہ تضارا
شرط و مصرع ثانی مشتمل است بر تکبیت و میان الزام و تکبیت فرق
عام و خاص است۔

و ہم افادہ معنی تعلیق امر بے مجال عقلی با عادی کند سعدی گوید

اگر مجنون و لیلی زندہ گشتے حدیث عشق ازین دفتر نوشتے

وہم او گوید۔

اگر خود بر در پیشانی پہیل نہ مرد است آنکہ دروے مرغی نیست

وگا ہے برائے افادہ بمعنی اظہارِ غیبت در امرے کہ مقصود متکلم است

سعدی از زبان حال گریہ می گوید

اگر رستم از دست این تیر زن من دوش و ویرانہ تیر زن

وگا ہے برائے ترغیب مخاطب یا تفاعل کسے راست

جوانی چوں نسیم نو بہار است ولے بر آب و رنگ گل سوار است

اگر در یافتی برداشت بوس و گر غافل شدی افسوس! افسوس!!

در مابقی ذکر یافتہ کہ در زبان پارسی حرف شرط ہمیں آر و اگر

یافتہ شدہ و در تازی برائے شرط ماضی و مستقبل و امر مقطوع و غیر مقطوع حرف

جد اگانہ تجویز کردہ اند و ہم گفتہ ایم کہ معنی لو کہ در تازی برائے شرط ماضی

مستعمل است در زبان پارسی از صیغہ فعل ماضی تمنی یا ماضی استمرار

کہ با حرف شرط ایرادے یا بد اخذے کنند و تفصیل معنی لو آن است کہ

حرف برائے شرط در ماضی جائیکہ انتفائے شرط یقینی بود و از انتفائے

آن انتفائے جزا لازم آید مستعمل است چنانکہ کوئی لوجاء فی زید لا کرمتہ

یعنی اگر زید پیش من سے آمد ہر آئینہ لو از م اکر ام اور ابجا آوردے یا

اگر زید آمدے ہر آئینہ لو از م اکر ام اور ابجا آوردے ہر گاہ

کہ آدن زید متحقق نہ شد لوازم اکرام او ہم وقوع نیافت و علاوہ تفتانہ
 در مختصر گفتہ انہا للذات علی ان انتفاء الثانی فی الخارج الہا
 بسبب انتفاء الاول یعنی کو موضوع است برائے دلالت انتفائے
 ثانی یعنی جزا اور واقع بسبب انتفائے اول یعنی شرط۔

چوں مفہوم کو بدانتہی ہم بریں نسق قیاس کن اگر بمعنی کو را در
 زبان پارسی پس معنی شعر فروسی چہیں باشد کہ تا بودن سیم و زر مرآتاً بزانو
 بسبب آن است کہ مادر شاہ بانو (حمرہ) نیست۔ بل کنیزک بودہ است
 وہم نظامی گوید۔

۵

اگر دیدے در خود افزائشے طلب کر دے جائے آسانتے
 یعنی عدم طلب جائے آسانتے را بسبب ناویدن افزائش است
 در خود۔ بدانکہ اگر بمعنی کو را ناگزیر است از صیغہ ماضی تمنائی یا استمرار
 بہ نحو کیہ ہیچ گونہ تحول ازاں جایز نیست۔ اما در بعضے از مواضع صیغہ
 مضارع را کہ بمعنی حال و استقبال بہر دو مستعمل است نیز استعمال کنند
 و آل را بمعنی تمنی مے گیرند و غرض ازیں نوع تحول استحصاٰ مطلوب
 باشد کہ متکلم را مرغوب خاطر و مقصود بالذات است۔ حافظ گوید
 اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل را
 بخال ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

دریں شعر فعل آرد کہ صیغہ مضارع است بمعنی رفتنی ماخوذ است و
 ایں توجیہ منبئی بر بلاغت است و کسانیکہ بمعنی مستقبل گماں برودہ اند شعر
 را از مقام بلاغت منخط ساختہ اند کما لا یخفی علی من له ذوق سلیم و
 طبع مستقیم۔ و تقدیر کلام اینکہ اگر آں ترک شیرازی دل مارا بدست آورے
 بخال ہندوش سمرقند و بخارا را بخشیدے۔ و اگر احدے از مدعیان کور

باطن سر خلاف دار و مصرع حافظ ع

مدعی گر نکند فہم سخن گو سرو خشت

بجوابش بر خواں و آنچه گفتہ آمد بخاطر ہنشاں۔

اما تنکیہ مسند از برائے حصول معنی تفخیم باشد۔ چنانکہ گوئی۔ "نپید

مروے است" عرفی گوید۔

خود ستائے است کہ تا من در مدت نزوم

ایں گماں داشت کہ دورانش نیاورد بدل

یعنی عرفی خود ستائے بزرگ است۔

و گاہے برائے استخفاف۔ چنانکہ گوئی او خیلے بد بادہ است۔

گاہے تخصیص مسند بترکیب اضافی یا توصیفی کند تا دلالت بر کمال افتادہ

معنی کند۔ سعدی گوید۔

تو اصل وجود آدمی از نخست و گرہ چہ موجود شد فرع تست

یعنی تو اصل وجود ہستی۔ اگر اصل را بسوئے وجود اضافت
 نئے کر دہر آئینہ اتمام فائدہ متصور نئے بود و ترکیب تصنیفی۔ چنانکہ گوئی
 زید مروے پاکباز است۔ عزت شیرازی گوید
 گر بکار معصیت مے آمد آل ہم بد نبود
 نامہ اعمال عزت فرد باطل بودہ است
 فرد باطل ترکیب تصنیفی است کہ موجب تخصیص مسند است حاصل شعر انکہ اعمال حسنہ عزت از
 معصیت بدتر است و حصول این معنی موقوف است بر تخصیص مذکور۔

اما تعریف مسند از برائے آل بود کہ سامع را افادہ حکمے بر امر
 معلوم کنند چنانکہ گوئی زید برادر است و این در جائے گویند کہ سامع از ذات
 زید و نام او آگاہ باشد و برابر بودن اورا نداند و اورا ازین معنی آگاہ
 ساختن مقصود متکلم باشد۔ اما در جائیکہ سامع مے داند کہ متکلم را برابرے
 ہست لکن از تعیین ذات و نام او آگاہی نہ داشتہ باشد جملہ مذکورہ را
 استعمال نہ کنند۔ بل گویند۔ برابر تو زید است۔

ازینکہ گفتہ آمد دانستہ باشی کہ آنچہ علمائے نحو گفتہ اند کہ چون مبتدا و
 خبر ہر دو معرفہ باشند ہر چہ را کہ خواہی مبتدا تجویز کن و دیگرے را خبر نہ علی لاطلاق
 است زیرا کہ ہر دو جملہ مزبورہ در مفہوم متساوی الاقدام نیستند۔ بل قول
 نجاتہ مقید است بر تحریمی مقام کہ آیا مقصود متکلم تعیین ذات و نام زید

است یا اخبار از برادر بودن او پس بقاضائے ہرچہ کہ مقصود باشد
 آن در ترکیب کلام مستحق تقدیم بودہ مبتدا خواهد بود و دیگرے خبر متاخر یعنی
 ہرچہ کہ اہم باشد از مبتدا و خبر تقدیم آن را واجب دانند۔

تقدیم و تاخیر

بداں اے قاری ہوشمند کہ این باب ^{مشتمل} است بر فوائد کثیر و
 محاسن لطیفہ کہ متکلم بلوغ را از دانش آن گزیر نیست و ما بحولہ تعالیٰ طریق
 قواعد علم معانی بعضے از مسائل ضروریہ را در معرض بیان مے آریم تا پاسی
 واناں را موجب از ویاد بصیرت افتد۔

پوشیدہ نماید کہ تقدیم چیزے در جملہ بر دو نوع است۔ اول تقدیم
 علی نیتہ التاخیر و صورتش آن است کہ چیزے را مقدم آزند بر ہماں حکم و
 جنس کہ پیشتر بر آن حکم و جنس بودہ است چنانکہ در جملہ اسمیہ گوئی شاعر زید
 است و در فعلیہ گوئی زید و عمرو را زید مے بینی کہ لفظ شاعر در مثال اول
 خبریت و لفظ عمرو در مثال ثانی از مفعولیت بیرون زفتہ است۔ بل ہر یک
 از ہر دو بر ہماں قرار قائم است کہ در صورت عدم تقدیم بودہ است ثانی
 تقدیم لا علی نیتہ التاخیر و صورتش آن است کہ چیزے را مقدم آزند بہ نحویکہ

آن را از حکم حکم دیگر بل از بابے بابے دیگر نقل کنند و این در جگہ مقصود
 باشد کہ دو اسم با یکدیگر متصل آزند و ہر یک از ایشان مبتدا و خبر تواند بود۔
 گاہے این را بر دیگرے و گاہے آن دیگرے را بر این مقدم سازند۔ چنانکہ
 گوئی زید سپر عمر و است و باز گوئی سپر عمر و زید است دریں ہر دو مثال میتوان
 گفتن کہ مفہوم اول عین مفہوم ثانی است و نہ بالعکس۔ یعنی زید و سپر عمر و
 ہر یکے در ہر دو مثال بر یک قرار باقی نماندہ است و دریں باب اصلے کہ
 اعتماد را شاید غیر از عنایت و اہتمام بچیزے امرے دیگر تجویز نہ کردہ اند یعنی ہر عنایت و
 بچیز موجب ہم آں چیز باشد تفصیل این لکنہ سبا باشد کہ غرض متکلم مربوط باخبار امرے بر وجہ
 اہم باشد و اگر چہ تعیین فاعل و اظہار آں بر غیر التفاتے مقصود و اونیاست
 چنانکہ مرد و ستمگارہ کہ از ظلم و تعدی او مردم بجاں آمدہ منتظر قتل او باشند و اہتمام
 آں مذمومتہ باشد کہ فلانی اور از ہم در گذراند یا کسے و کسے اگر بر دست زید
 کشید شود و مخیر گوید کہ ظالم را زید بکشت دریں مقام مخیر نشاید کہ بگوید زید ظالم را
 بکشت چہ اور معلوم است کہ مظلومان را التفاتے بقاتل ظالم مبذول
 نیست۔ بل قاتل ظالم و مخیریں بر عکس مذکور اگر در قتل شخصے شہتہ نہ باشد
 اما بکشت و تعیین فاعل یا شد مخیر نشاید کہ بگوید فلانی را زید بکشت بل محل
 آن است کہ بگوید زید فلانی را بکشت۔ سعدی گوید
 دوست شمار آنکہ در نعمت زند لاف یاری و برادر خواندگی

دریں شعر توجہ متکلم چنانکہ مے بینی مہذول است بردوست نامشردن
 شخصے کہ در حالت فراخی عیش مدعی اخوت باشد و غرض اصلی او ہمین
 است و اگر جنیں مے گفت

آنکہ در نعمت زندمشمار دوست

ہر آئینہ شاہد معنی را بر کرسی دیگر جلوہ مے داد و اگر مے گفت

لاف یاری و برادر خواندگی آنکہ در نعمت زندمشمار دوست

عارض دل افروز معنی بہ گلگونہ دیگر آرایش مے یافت۔

بدانکہ بسیارے از غیر محققان زبان برآں رفتہ اند کہ تقدیم و تاخیر در

ہر جا موجب تعین معنی نے افتد۔ بل در بعضے از مواد پختہ است و در

بعضے از اں بطریق توسع تقدیم و تاخیر جائز است بے آنکہ در نسخ معنی تعین کے

راہ یا بد گوئی ایساں گماں بردہ اند کہ تقدیم و تاخیر در بعضے از مواد مفید معنی

باشد و در بعض دیگر نظر بہ ضرورت جمع و قافیہ تکلم و شاعر تصرف و توسع را جایزی

دارو۔ بے آنکہ قصد معنی دیگر کردہ باشد و ایں آفتے است کہ بسیارے از

مدعیان تحقیق را پیش آمد و ایساں را در باد یہ ضلالت کشید و طالب تحقیق

را نباید کہ ایں معنی را کہ وہمے پیش نیست چندان وقعتے نہ بد چہ تقدیم و تاخیر

در عموم احوال موجب تعین معنی مے باشد و اگر چہ غیر محقق را برآں اطلالت

دست نهد و تصدیق آنچہ ما گفتیم در مادہ استفہام بر وجہ اظہر و ابین مے

تو اس دریافت زیر کہ چون استفہام از فاعل کنند گویند زید ویروز آمدہ بود؛
 و اگر استفہام از وقت آمدن زید کنند گویند ویروز زید آمدہ بود؛ و اگر ازیں
 ہر دو جملہ کے راجعائے دیگرے نہند غلط فاحش کردہ باشند۔ چہ در جملہ اولی
 از وقت فعل سوال نیست بل از فاعل فعل کہ زید است یا شخصے دیگر؛ و
 در جملہ ثانیہ استفہام از وقت آمدن زید است نہ از زید یعنی ویروز آمدہ
 بود یا ویروز؛ و ازیں واضح تر آن است کہ در مقام استفہام گویند تو مرا
 از رفتن بازے داری؛ و باز گویند تو از رفتن مرا بازے داری؛ و باز
 گویند مرا بازے داری از رفتن؛ و باز گویند از رفتن بازے داری مرا؛
 پیدا است کہ محقق ہر یک ازیں چہاں جملہ را کہ متفاوت المعنی ہستند بیک
 ترازوئے سنجید بل مابین لہ الکلام را در ہر یک علی حدہ تعیین خواهد داد۔
 بدانکہ این اعتبارات مختلفہ کہ بر تقدیم و تاخیر مترتب می شود ہمیں در
 صورت استفہام محدود نیست بل در صورت نفی نیز ہمیں نسق قیاس
 باید کرد۔ مثلاً چون بگوئی نکرودہ ام نفی فعلے مقصود است کہ ہنوز کردن آن
 ثنابت نشدہ۔ نظامی گوید

نیا ورم از نمانہ چیزے نخست

تو دادی ہمہ چیز و من چیزے نخست

و چون بگوئی من نکرودہ ام نفی فعلے از خود میکنی کہ کردن آن ثنابت

است و مہنوز فاعل آن متعین نشده سعدی راست است

من نکر و م شما خذر بکنید

و بر جہن فریق و فتن مبنی است صحت جملہ نر و م لازیدرا و لغویوں جملہ
 من نر و م لازیدرا - زیرا کہ لغویوں جملہ ثانیہ مشتمل است بر دو معنی متضاد
 کما ہوا ظاہر و مجہین است حال در تعلیم و تہذیب عقل پس اگر بگوئی نر و م
 زیدرا - کلامے راست است بچہ فہوم پیش از آن نیست کہ فعل زون
 زید واقع نہ شدہ و اگر بگوئی زیدرا نہ نر و م مفہومش آن است کہ نر و م
 از تو بر انسانے واقع شدہ و مردم گمان بردند کہ آن انسان زید است تو
 بودن آن کردہ پس در صورت اول ترا جایز باشد اگر بگوئی نر و م زیدرا
 و نہ دیگرے از مردم و در صورت ثانی روانیست اگر بگوئی زیدرا نر و م و نہ دیگرے
 از مردم بل غلط فاحش کردہ باشی کما سبق فی الفاعل ازین جا ست کہ صحیح و غلط
 تو "نر و م زیدرا بل بنوا حتم" یعنی بعد از فعل منفی فعل مثبت کہ خدا و ست
 اور دو صحیح نیست گفتن تو زیدرا نر و م بل بنوا حتم زیرا کہ غرض تو بدان
 این فعل واقع شد بل فعل دیگر تو یافت بل غرض تو آن است فلاں سید
 چیز است و درین صورت بی باید کہ بگوئی زیدرا نر و م بل بنوا حتم
 و در جبار و مجبور نیز بنا برین چوں گوئی نر و م ترا در آن بقعہ مراد تو
 است در آن بقعہ و چوں گوئی در آن بقعہ ترا نر و م مراد آن است کہ

دیگر اور اویڈہ و آنچه در باب استفہام و نفی معنی تقدیم و تاخیر را بیان نمودہ ہمہماں
 معنی در خبر مثبت قیاس باید کرد و چنانچہ ہنگام اخبار چیزے از فعلے کہ مسند است
 ذکر آں چیز را مقدم آرنہ پس فعل را مذکور سازند چنانکہ گوئی زید این نامہ را
 رقم زدہ و من این کار کردہ ام و تو مراد را آنجا دیدہ بودی و این اسلوب مقتضی
 آن است کہ اہتمام نشان فاعل داشتہ باشی و این اہتمام دو صورت دارد
 یکے آنکہ در آں بر فاعل واحد نص کنی و آں را بر اسے او خاص سازی و گمان
 دیگرے را با او اہندی چنانکہ گوئی من این نامہ را نوشتم و دیگر آنکہ قصد تو ہماں
 قصد تخصیص صورت اول باشد اما بہ حیثیے کہ نزد سامع وقوع فعل را تحقیق
 کنی و اورا از تشک و انکار باز داری و اولاً بذکر فاعل از پی پس فعل اذکر کنی تا او
 مجال ظن غلط و کذب نہ ماند چنانکہ گوئی او بسیار می بخشد و نام نیک را دوست
 می دارد - دریں جملہ مراد تو نہ آن است کہ غیر او نمی بخشد و نام نیک را دوست
 ندارد بل مراد تو آں باشد کہ بر سامع واضح کردہ باشی کہ بخشدن و نام نیک
 را دوست داشتن شیوہ اوست -

تکلمہ لطیفہ مخفی مباد کہ در باب نفی نکتہ البیت کہ عامیاں از اں غافل
 ہستند و بگوارا ہنگام تکلم از مورد مخصوص ملحوظے باشند و مراد از مورد مخصوص
 دریں مقام ارسال المثل است و آں این است کہ در بعضے از مواضعی فعل
 کہ مسند الیہ آں مخصوص است و ال بر نفی آں فعل باشد کہ مسند الیہ آں

عام است و از عموم مفہوم مثل اخذ می کنند - و این در کلام اساتذہ بسیار
است - سعدی گوید

۵

ندیدم چنین دیوزیر فلک کز دے گریزند چندیں ملک
دریں شعر فعل منفی مسند است بسوئے مشکل و مراد از نفی فعل نہ مجرد نفی
از مشکل است بل از جمیع افراد انسانی و حاصل آن بطریق ارسال المثال آن
است کہ خشم دیوے است کہ ملائک از دے گریزند - ہم او گوید ۵
نہ ہرگز شنیدیم در عمر خویش کہ بد مرد را نیکی آمد بہ پیش
یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ بد مرد نیکی بنید و مؤلف راست ۵

میارا با جمل زریں خرت را

کہ شنیدیم کس اور امر جا گفت

یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ خرے مزین بجلّ را امر جا گویند - فا حفظ

فانہ لطیف -

مسئلہ در باب نفی

اصل کلمی در باب شناختن نفی کہ بچہ چیز تعلق دار و امتیاز در وجوہ
استعمال آن است کہ چیزے را کہ اہتمام نفی آن مقصود باشد متصل
بک حرف نفی آرند - چنانچہ در عموم احوال چون نفی فعل تعلق بفاعل و حرف نفی

را بقائل متصل آزند۔ سعدی گوید

نه باران بجه آید از آسماں نه بر میرود و در فسیل و خواں

و چون تعلق بمفعول دارد متصل بمفعول آزند۔ مولوی معنوی است

پے اوسپا تمہا نہ خور او داشت بد بلکه آتش در ہمہ آفاق زد

و چون تعلق بمتعلق فعل دارد نفی را ابدال اتصال دہند۔ سعدی گوید

نه در کوہ سبزی نہ در باغ شیخ

ملخ بوستان خور و مردم ملخ

پوشیدہ نماںد کہ اجیان نفی را در یک جملہ ذکر کنند و جواب آن در جملہ

دیگر بصورت نفی ایراد مے کنند و دریں اسلوب کلام ہر دو معنی مجتمع اند و در معنی

صورت اثبات پیدا مے کنند بہ نحو یکہ قوت زائد و ادا مے معنی مخصوص

پیدا آید۔ سعدی گوید

قضا نقش یوسف جامے لے کرد کہ ماہی گورنش چو یونس نہ خورد

صورت اثباتش اینکہ قضا ہر نقش یوسف جامے لے کہ بست ماہی گور

آن را چوں یونس قلم ساخت۔

مستبصر مے داند کہ اگر متکلم ہمیں معنی را ابتداءً بصورت اثبات ایراد

مے کرد معنی عموم نفی بہ خستے کہ فرسے از افراد یوسف جلالاں ازیں حکم مستثنی

نماید تصور نہ لوو۔ ہم او گوید

دریں باغ سرو کے نیامد بلند کہ باو اجل بخش ازین نہ کند
 عموم نفی دریں شعر مربوط است بہ ہر دو جملہ منفیہ کہ مجتہداً صورت ثبات
 پیدا کردہ و بغایت مطبوع افتادہ۔ و ایں اسلوب نفی در کلام بلغاریہ بیشتر از ان
 است کہ حاجت بہ ابراداً مثلاً کثیرہ افتد۔ و حال ابراد خبر در تقدیم و تاخیر
 بر حال نفی و استفہام قیاس باید کرد۔ یعنی چوں خواہند کہ از چہ خبر خبر دہند
 کہ از و فعلی صدور یافتہ آن چیز را در ذکر مقدم آرند۔ چنانکہ اگر مقصود متکلم
 تحقیق صدور فعل از قاعل باشد معنی آنکہ سامع را در صدور فعل شک شبہتہ
 باقی نماند آن را ابتداءً مذکور سازند۔ سعدی گوید

من آنکہ سر تا جور داشتتم کہ سر در کنار پدر داشتتم
 دریں شعر مقصود متکلم آن است کہ ابتداً ذکر فاعل پر دازد تا سامع را
 از شک غیر او باز دارد۔ و او را از وصفی کہ فاعل را بدان موصوف سائنہ
 آگاہ سازد۔ نہ آنکہ ذکر فاعل بخشنہ راندہ کہ از غیر او آن وصف را نفی کرد
 اورا بدان مفرد و انمودہ۔ حافظ گوید

من از آن حسن روز افزوں کہ یوسف داشت داشتتم
 کہ عشق از پرده عصمت بروں آرد ز لجنار
 دریں شعر نیز از تقدیم فاعل کہ ضمیر متکلم است تصور آن است کہ فاعل
 آن فعل را کرده است بہ نحویکہ سامع را در ان شک نہ باشد نہ آنکہ غیر او

آں فعل را نکرده است و همچنین است قیاس در تقدیم مفعول - سعدی گوید -

۵

بدے را نگاه کن که بہتر کس است گدار از شاہ الفلکے پس است

و اگر کسی اشکال نماید کہ چگونه لازم آید کہ تقدیم ذکر فاعل یا مفعول مستلزم تاکید اثبات فعل بر اے فاعل یا مفعول مے باشد جوابش آنکہ چون در ابتداء کلام ذکر اسمی بجز ذکر سامع را گمان آں مے رود کہ ہر آئینہ متکلم چیزے ابدی اسم اسناد خواهد کرد - و او منتظر آں اسناد مے باشد پس چون ذکر مسند و مریں آید ذہنش در قبول آں مستعد و باوے مانوس تر افتد و این معنی بضرورت در اثبات مسند مضبوط تر و در نفی شک و ریب بلوغ تر مے افتد - سعدی گوید -

۵ سکندر بدیوار رہوین و سنگ

بگرد از جہاں راہ با جوج تنگ

اگر متکلم دریں شعر بعد از تلفظ اسم سکندر سکوت و رز و سامع را رغبت تمام در استماع مسند پیدا شود و چون ذکر مسند بشنود ذہنش باوے انس تمام گیرد و بحسن قبول آں را تلقی نماید -

و اصل کلی دریں باب آن است کہ چیزے را کہ نانیو نشان ذکر کنند - آں قدر وقتے و تاثیرے در ولہا پیدا نمے کند کہ نخست بروجہ اجمال بر آں تینے رفتہ باشد چه این معنی در تاکید و تحقیق قائم مقام تکریر اعلام مے گردد و

ازیں جااست کہ امام عبدالقاهر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز تصریح بدان نموده - حیث قال - ان الیثی اذا اضهد ثور فسر کال ذلک
 الفحولة من ان ین کرم غیر تقدم اضهدا یر ورتازی ضمیر قصه را ہمیں
 شان است و اگر کسی بر امعان نظر در اسالیب مختلفہ کلام اساتذہ وارسد
 نیکو وریا بدواقتضائے تقدیم فاعل یا مفعول مرتالید و تحقیق خبر را در جائے بوضوح
 تمام تصدیق می تو اں کردن کہ در کلام سابق از منکرے انکار امرے رفتہ باشد
 چنانکہ شخصے گوید "از آنچه کہ گفتی خبر ندارم" بجوابش گوئی "بندگان عالی از آنچه
 کہ گفتم خودن آگاہ ہستند" وہم در مقام شک این نوع اسلوب کلام را استعمال
 مے کنند چنانکہ شخصے گوید گویا تو از فعل فلانی آگاہ ہستی - بجوابش گوئی من
 خود از آنچه کہ رفت آگاہ ہستم - اما سررشتہ رفتی و مدارات را از دست منید ہم
 وہم در مقام تکذیب مدعی چنانکہ گوئی "فلانی خود را اول اور گماں مے برد و او از
 سایہ خود مے لرزد وہم در مقام وعد و ضمان تا در دل مو خود لہ شکے حادث نگردو
 چنانکہ گوئی آغا چندیں موجب تشویش ہست من تنہا این ہم را کفایت ینیم
 و در مقام مدح نظامی گوید -

۵

تو آوردی از لطف جوہر بیدید جوہر فروشاں تو دادی کلید
 و اگر فعل کہ آن را بصورت خبر براسے مترتب مے کنند چنانکہ در مشلہ
 ذکر آن رفت قابل آن نباشد کہ در صدور آن شکے راویہ بخیر را براسے

منظہر یا منضم مرتب نکلند۔ بلکہ اسم را حذف می کنند۔ چنانکہ اگر خواهند کہ از خروج
 شخص خبر دهند۔ کہ عادتاً پگاہ بہ متنزہ و تفرج از خانہ بیروں مے آید بگویند۔
 ”برفت“ و نہ گویند ”زید برفت“ یا ”او برفت“ چہ مقام آن است کہ سامع را
 در آن گنجائش انکار و شک نیست تا احتیاج بہ تاکید و تحقیق افتد و همچنین است
 حال مقامی کہ در آن سامع را یقین آن باشد کہ فلانی یا بر کاب است
 و عزم مصمم بر خروج کرده۔ بگویند ”سوار شد“ یا ”بر پشت اسپ نشست“
 و نہ گویند ”زید سوار شد“ یا ”او سوار شد“ یا ”بر پشت اسپ نشست“۔ و پیش آنکہ
 درین صورت حکم جملہ متغیر مے شود و محل استعمالش آن است کہ شخصے را امکان آن
 باشد کہ قبل از رکوب باو سے ملاقات خواهد کرد و لکن بعد از رکوب اتفاق افتاد
 و ازین روسے مثال مذکور بر رفع نوعی از شک مشتکل است۔ و بسا باشد
 کہ بر عا میان این وجہ امتیاز میان ہر دو اسلوب منفی مے ماند۔ اما بر ماہر لیبیب
 خود واضح ہست کہ در مقام رنگ کردن شخصے اگر گویند ”از در آمد و آفتاب
 طلوع کردہ بود“ باز گویند از در آمد و طلوع کردہ بود آفتاب“ اول زمانی طبع تراست
 و میان ہر دو تفاوتی است کہ یکے را در محل دیگر سے نتوان گفتن۔
 و ہم برین نسبت کہ در مثبت گفتہ آمد حال منفی قیاس باید کرد۔ چنانکہ اگر
 شخصے را کہ بر خوبی صفت خویش مغرور باشد۔ گویند تو نتوانی کردن این کار
 ہر آئینہ بلوغ تر باشد از جملہ ”نتوانی کردن این کار“ راویکے از موارد

ضروریہ تقدیم اسم آن است کہ در آن مسند الیہ لفظ دیگر و چمن و چوں تو و
چوں من و مثل وغیرہ بیارند۔ و این در کلام بلغاہ مطروا است در ہر زمانے و
ہر زمانے تا بحدیکہ حال این الفاظ در تقدیم بر فعل بمنزلہ ما لوفات طبیعیہ قرار یافتہ
حافظ گوید۔

فیض روح القدس اربا زد و فرماید دیگران نیز کنند آنچه مسیحاے کرد
سعدی گوید۔

چمنے خردمند فرخ نہاد ندار و جہاں تا جہاں است باد
و بہ ہمیں معنی است لفظ و گرویں شعر سالک اصفہانی۔ اگر چہ از باب
مسند الیہ نیست۔

جستجوئے و گری داشت چمن پر سیدم
منفعل گشت و بمن گفت تراے جویم

و دیگرے گوید۔

چوں توئے رازنید این گفتار

نظامی گوید۔

چمن زنگی آنکہ کہ خنداں شود سیاہ شیر الماس و نداں بود
اے مثل من۔

و دیگرے راست اگر چہ از باب اضافت است

بقصد جان چوں ناتوانے ز روم و ہند و چین لشکر کشیدی
اے لشکرِ عارض و زلف و خال۔

خبر

علمائے معانی گفتہ اند کہ خبر بر دو گونہ مے آزند۔ یکے آنکہ بصورت
جزو جملہ باشد۔ چنانکہ اگر خواہند کہ اثبات خبر بطریق استمرار و استمرار کنند۔
لابد است کہ بصورت جملہ اسمیہ ایراد کنند و اگر ایراد خبر با معنی حدوث و
تجدد مطلوب باشد بطریق جملہ فعلیہ آزند۔ چنانکہ گوئی زید وانا است معنی
آن است کہ صفت دانستن بطریق ثبوت و دوام با ذات زید قائم است
و اگر گویند زید مے داند۔ معنی آن است کہ فعل دانستن بطریق حدوث
و تجدد از زید عدد و ریافتہ۔

بدانکہ این ہر دو صورت خبر کہ مذکور شد داخل جملہ مے باشد یعنی آن
جزو جملہ مے گویند کہ معنی جملہ بدون آن اتمام نہ پذیرد و صورت ثانی آن
است کہ در بعضی از جملات چیزے مذکور سازند کہ جزو جملہ مے باشد
اما بطریق زیادت خبر کہ جزو جملہ باشد آن را با خبر منضم کنند۔ گوئی خبر مطلق را
بداں زیادت مقید مے سازند چنانکہ گوئی زید سوارہ در معرکہ جنگ حاضر آمد

دریں جملہ مقصود از خبر نہ ہمیں مطلق حضور زید در معرکہ جنگ است بل حضور
 کہ مقتدرن بارکوب است و این قید را در اصطلاح نحاة حال گویند و حال
 از روئے معنی خبر است کہ اثباتش برائے خبر مطلوب ہے باشد۔
 برہماں طریق کہ اثبات خبر برائے مبتدا و اثبات فعل برائے فاعل کنند۔
 ایراد حال خواہ بصورت جملہ باشد یا مفرد در معنی جملہ زیادتے پیدا
 مے کند کہ در موارد مختلفہ موجب افادہ معانی مختلفہ مے کرود۔ اما پارسیاں
 بر تقدیم و تاخیر حال بر ذوالحال تفاوتے نہ نہادہ اند۔ بخلاف اہل عربیت کہ
 در صورت معرفہ و نکرہ بودن ذوالحال در تقدیم و تاخیر حال بر ذوالحال فرق
 مے کنند۔ وہمچنین در جملہ و مفرد بودن حال پارسیاں در اکثر موارد شرط
 تجویز نکرہ اند۔ شاعرے گفتہ است۔

سخن خورشید لرزاں بر سر کونے تو مے آید

دل آئینہ را ناما زم کہ بر روئے تو مے آید

دریں شعر ذوالحال را بر حال مقدم آورده و این ترتیب شعر است

از نیائے کلام بر اصل طبعی بخلاف مصرع

دواں آمدش گلہ بانے پیش

کہ حال را بر ذوالحال مقدم آورده۔ اما در تقدیم ذوالحال بر حال در

مثال اول و تقدیم حال بر ذوالحال مثال ثانی نکتہ ایست کہ بر ادیب بسبب مخفی

تواند بدون تیرا کہ در شعر اول اہتمام مزید ذات ذوالحال است و در مثال ثانی بالعکس
یعنی کیفیت پیش آمدن گلہ بانے کہ موجب بیم سلطان افتادہ کہ دشمنے بارادہ
کشتن بروے هجوم آوردہ ہنتم بالسان است تا عذر سلطان باب بیم کردن از
گلہ بانے درست افتد و در صورت جملہ بون حال جملہ ابا ذوال بحرف اور لبط و ہند سعدی کہ
شنیدم کہ میگفت باران در مع . بعارض فروری و ویدیش چو شمع

میرزا بیدل گوید
چہ مقدار خون در عدم خوردہ باشم کہ بر خاکم آئی و من مروہ باشم
باید دانست کہ در حال و نعت فرق لطیف است - ہر چند کہ حال با اعتبار

اتصاف ذوالحال با حال معنی و صفت پیدا مے کند - اما اتصاف ذوالحال
بصفت در زمان ظہور فعل ضروری است - تا بر کیفیت صدور فعل از فاعل
و کیفیت وقوع آل بر مفعول اگر فعل متعدی باشد ولالت کند - و در نعت زمان

اتصاف عام است ازینکہ مستمر باشد یا غیر مستمر اما این فرق در صورت حال
منتقلہ درست است - چنانکہ گوئی "زید خداں پیش من آمدنہ در حال موکہ کہ

صفت در آل بطریق استمرار ثابت است - سعدی گوید
اگر من نا جو امردم بگردار تو بر من چوں جو امرداں گذر کن
چوں جو امرداں حال است از ضمیر خطاب - و جو امردی صفتی است
مناہت و نفس جو امرد بطریق استمرار -

از مابقی معلوم شد کہ حال زیادتے است در خبر و زیادت در خبر

صور دیگر ہم ہست۔ چنانکہ کوئی "زید دانا است" والبتہ زید دانا است "زید
 دانائے است کہ کار ہا را بروی مصلحت از پیش مے برد" ہر سہ جملہ مفہوم
 جداگانہ باشد در جملہ اولیٰ خبر با خود زیادتے ندارد و محل استعمالش جائے است
 کہ مخاطب از دانا بودن زید مطلق آگاہ نبود و ابتداءً اورا آگاہیدن مطلوب
 متکلم است و جملہ ثانیہ در جائے استعمال کنند کہ مخاطب از دانا بودن زید
 آگاہ بودہ باشد اما اورا امتیاز این آگاہی میان زید و عمرو نہ باشد و متکلم
 اورا ازین جملہ آگاہ مے کند کہ مفہوم خبر از زید بدیکرے تجاوز نکرده است و
 جملہ ثالثہ در محلے ایراد کنند کہ از مخبر عنہ بروجہ استخبار رود کہ متضمن علت اثبات
 خبر برائے مخبر عنہ باشد۔ و بچنین میان جملہ زید شاعر است و جملہ شاعر زید است
 تفاوتے است نمایاں کہ اگر یکے را در جائے دیگرے استعمال کنند غلط فاحش
 کردہ باشند چه وزان جملہ زید شاعر است ہماں وزان زید دانا است باشد
 کہ پیشتر گفتہ آمد و معنی جملہ "شاعر زید است" آن است کہ غیر از زید کے شاعر
 نیست و یا اینکه زید شاعرے است کہ در برابر او دیگران را شاعر شمر دن نیست
 است اگر چه دیگران ہم شاعر باشند۔ کوئی نفی کمال شاعریت از دیگران مطالب
 است۔ و این معنی را بعبارت دیگر ہم او اے تو اں کردن
 بدانکہ چون خبر اسم جنس باشد کہ متضمن نوع از معنی غلبت و فاوہ معنی تخصیص
 کند و این در صورتے باشد کہ جنس معنی را بقصد مبالغہ بر مخبر عنہ تصور وارند۔

۱۔ وہم در مقام شک دانا بودن زید آزند ۱۲ منہ

چنانکہ گویند زید مردے است و عمر و شاعرے است مراد آن است کہ زید و مروی کامل است و عمر و در شاعری کامل است گوئی کلام بر سبیل نفی مروی و شاعری از غیر زید و عمر و اجرا یافتہ زیرا کہ دیگران در وصف مروی و شاعری بہ مبلغ کمال زید و عمر و نرسیدہ اند و ازین جاست کہ دریں صورت عطف بر مبتدا اجازتہ باشد چنانکہ نتوان گفتن کہ زید مردے است و عمر و نیز یعنی عمر و نیز مردے است زیرا کہ مفہوم جملہ "زید مردے است" بر طریق مبالغہ نفی مروی از غیر زید مے کند پس ثبوت آن برائے عمر و چگونہ صحیح خواہد بود۔

بدانکہ در تحقیق مسئلہ جنسیت خبر امرے دیگر است کہ وقوف آن اہم مقام این باب است و آن این است کہ مفہوم جنسیت خبر غیر مفہوم جنسیت مبتداست زیرا کہ چون ہم خبر و مند کو کار است نکو کاری برائے ہر شخصے کہ با صفت خود مندی متصف باشد ثابت می کنیم گوئی وزان این جملہ وزان جملہ "ہمہ خود منداں نکو کارند" است و زہار کہ گماں بری کہ مفہوم این جملہ آن است خود منداں ہمہ خود منداں است بل مفہوم صحیح این جملہ آن است کہ نکو کاری مستغرق جنس خود منداں مل آن است اما جملہ "خود مند ہستی" بے از استغراق ندارد زیرا کہ نتوان گفتن "تو ہمہ خود منداں ہستی" البتہ اگر ادعا کنیم کہ وزان این جملہ وزان جملہ "تو تنہا تنہا ہستی" است کما قبل

أَنْ يَشْمَعَ الْعَالَمُونَ وَأَجِدَ

لَيْسَ مِنَ اللَّهِ بِمُسْتَنْكَرٍ

صحیح باشد۔

وجہ "خرو مندی" را معنی دیگر ہم ہست و آن این است کہ از مفہوم غنیت ارادہ معنی مصدری کنند و آن را بر مفہوم کمال محدود سازند پس معنی مثال مذکور آن باشد کہ تو در وصف خرو مندی کامل ہستی گوئی ماسوا خرو مندی مخاطب خرو مندی دیگران حقیقتہً ندارد۔

و در اینجا نکتہ ایست کہ بہیچ حال تحول ازاں جایز نیست آن این است کہ مبتدا را ازاں مبتدا نگویند کہ در آغاز جملہ بدان لفظ کنند و نہ خبر را ازاں خبر خوانند کہ بعد از مبتدا منطوق باشد بل مبتدا را ازاں مبتدا م نامند کہ آن مسند الیہ و مثبت لہ و خبر را ازاں خبر کہ آن مسند و مثبت بہ مے باشد و از ہمیں جہت یعنی جہت اسناد و اثبات آن را لفظاً واجب التقدیم لفظہ اند و اگر از جہت منطوقیت آن در اول جملہ آن را مبتدا لفظہ باشیم شکے نیست کہ در جملہ "شاعر زید است" زید را مبتدا لفظن صحیح نہ باشد و نہ خبر را خبر مقدم لفظن درست آید و چون چنین است ہر گاہ یکے از دو اسم معرفہ را مبتدا و دیگرے را خبر قرار دہند ناگزیر باشد کہ با دیگرے برائے اول معنی ثابت کنند چنانکہ گوئی "زید برادر تست" دریں جملہ بالفظ برادر تست برائے زید معنی ثابت کردہ و ہر گاہ ترکیب را قلب کنی و گوئی "برادر تو زید است" بطریق مسطور ناگزیر است کہ با کلمہ زید برائے برادر تو

معنی ثابت کنی و اگر ایں اعتبار را سا قوط کنی ہر دو اسم را مبتدا و خبر قرار
 داؤن معنی نذار و پیش ازین نخواہد بود کہ یکے بر دیگرے بے آنکہ ہر یکے متصف
 باشد در تلفظ مقدم افتادہ و بس ایں نکتہ ایست کہ جز بہر بلوغ معنی رس سر
 نذارو۔

حذف

بدانکہ بحث حذف عمدہ ابجاث علم معانی است و دقیق المسکت و
 لطیف الماخذ۔ زیر کہ ترک ذکر چیزے از ذکر آں ابلغ مے نماید و سکوت
 ازاں از لفظ بداں احسن۔ و حذف اکثر در جملہ خبریہ باشد کہ مبتدا را اورا
 محذوف آرند۔ چنانکہ انوری گفته است۔

اگر باور نمیداری بیایا راست بنمائیم عزیز الدین طغرانی عزیز الدین طغرانی
 یعنی آنکس عزیز الدین طغرانی است و بس۔ عربی گوید

آستینے ز وفا بر مژہ ام کش تا چند پوشم این چشم ترا ز حدس خداوند اجل
 میر بوالفتح کہ در سینہ دولت مہرش آفتابے است کہ تحول نذار و رحل
 یعنی آں خداوند اجل میر بوالفتح است و احتمال بدل از خداوند اجل

تجویزے است مرجوح و ایں نوع حذف در مقام مدح و ہجاکثیر الوقور
 است ہم انوری گوید۔

محمد انکہ باقتبال او دہد سو گند
روان پاک محمد باریز و متعال

یعنی آنکس محمد است و این اسلوب حذف را در تحقیق معنی بلاغت
داخل تمام است بہ نحویکہ اگر حذف نہ نمایند کلام : از پایہ بلاغت فرو نگذرد
باشند و این معنی مخصوص بحذف مبتدائیست بل ہر اسمی و فعلی کہ حذف
آں در جائے مستحسن باشد آں را واجب الحذف و در نفس خود مستحسن
از ذکر آں اولی دانند۔ چنانچہ دریں شعر ملا غنیمت
مرا خود عرصہ لغزشہ تنگ است ترا اگر بافضایا لے جنگ است
دریں شعر خبرائے شرط محذوف است یعنی جنگ با بیغۃ امر ہے یعنی
کہ ذکر جزا دریں مقام ہے قدر زشتی مے نماید۔ واضمار آں در نفس ہے
قدر مستحسن۔

و آنچه در باب حذف از دانستن آں ناگزیر است آن است کہ
حذف را اعم ازینکہ حذف فعل باشد یا حذف اسم یعنی فاعل یا مفعول محل
مناسب در کار است۔ چه حذف ہر یک را مقامے است کہ در خواہ
حذف صحیح نباشد۔ و اگر مقصود از ذکر فعل مطلقاً اخبار از وقوع آں است
عاجت بذکر فاعل یا مفعول نے افتد۔ بل اخبار بیغۃ مصدر کفایت میکند
چنانکہ گویند کشتن و زدن در آں روز عام بود۔ و دریں جملہ مقصود اخبار

از مطلق وقوع فعل کشتن و زودن است نہ اخبار از فاعل کہ فلانی بکشت و زود
یا مفعول کہ فلانی را بکشت و بزود۔ اما چون مقصود اخبار از فاعل باشد
گویند زید بکشت و اگر مقصود اخبار از مفعول باشد گویند عمرو را بکشت اگر
مقصود اخبار از هر دو باشد گویند زید عمرو را بکشت۔ چہ ہنچانکہ تعلق فاعل
بہ فعل اڑاں بہت است کہ فعل اڑوے صدور یافت با مفعول اڑاں
بہت است کہ فعل پروے وقوع یافت و حکم بلوغ را اصل اقتضائے
مقام در ذکر و حذف ہر یکہ نظر باید کرد۔ چہ بساے باشند کہ ذکر فعل متعدی
مے کنند و مراد مطلق اثبات معنی مصدری باشند۔ نہ وقوع آل بر چیزے
”عین کہ آل را مفعول تو اں گفت۔ سعدی گوید۔

”یکے را پر سید زینک بخت کیست و بد بخت چیت، گفت
نیک بخت آنکہ خورد و کشت و بد بخت آنکہ مرد و ہشت“ مراد شیخ از ہر دو
فعل خورد و کشت نہ آن است کہ وقوع ہر دو بر چیزے معین اتفاق افتاد
بل مقصود آن است کہ از نیک بخت فعل خوردن کشتن صدور مے یابد
و از بد بخت مردن و ہشتن۔ فردوسی گوید

پہ شورت پلس آراستند نشستند و گفتند و بر خاستند
درین شعر مفعول فعل گفتن مقصود حکم نہ بودہ است۔ اگر ذکرے
یافتہ بہت شعر راے شاست۔ داز ہمیں قبیل است این شعر سعدی

نگفتہ مدار و کسے با تو کار و لے چوں بگفتی و بدستش پیار
فعل گفتی و مصرع ثانی حاجت بذر مفعول نداشتت حذف شد و ہم

۵

این شعر مشہور۔

و انکس کہ نداند و بداند کہ بداند در جہل مرکب ابدال ہر بنامد
ہر دو فعل یعنی نداند و بداند ثانی احتیاج بذر مفعول مدار و نظامی گوید

پدید آور خلق و عالم توئی

تو میرانی و زندہ کن ہم توئی

یعنی فعل میراندن و زندہ کردن مخصوص بذات نسبت عزت و جلالت

و بالجملہ ذکر مفعول در امثال این مواضع کہ مذکور شد منافی غرض متکلم و موجب تفسیر
معنی میگردد۔ چہ غرض متکلم ہیں اثبات فعل برائے فاعل است کہ از نشان

اوست صدور این جنین فعل از وسعہ یا عدم صدور آن۔ ولہذا تعدیہ فعل

بذر مفعول مانع مقصود متکلم مے باشد و علی کل حال آنچه از التزام آن متکلم

راگزیر نسبت آن است کہ چیزے را کہ اظہار آن داخل غرض اوست

از چیزیکہ غرض اصلی اوست امتیاز و ہد۔ زیرا کہ در باب ضرورت ذکر

مفعول مے توان گفتن کہ اگر مجرد اثبات فعل برائے فاعل مقصود باشد

گویند "فلانی بسیار مے بخشد" و اگر اثبات بخشیدن جنس خاص و وان غیر

مقصود باشد گویند فلانی بسیار زر و سیم مے بخشد و این در محک گویند کہ

بخشیدن زروسیم را منکر باشد و غیر از زروسیم را مُسَلَّم دارد۔ و اما اگر مخاطب
مطلق فعل بخشیدن را انکار آرد۔ جملہ اولی استعمال کنند۔ تقدیر فائدہ عظیم النفع
بدانکہ مقامے است کہ در آل مفعول را لفظاً حذف مے کنند بسبب
آنکہ ذکرش بمبیاں آمدہ باشد یا قرینہ حال بروے وال باشد و با آنکہ مقصود
متکلم است اضممار و اخفائے آن در نفس اولی دانند۔ با یہاں آنکہ مجرد
اثبات معنی مقصود است نہ تعدیہ فعل بسوئے چیزے۔ چنانکہ سعدی گفتہ

گر نہ بنید بروز شپہ چشم
چشمہ آفتاب را چہ گناہ

مفعول فعل منفی در مصرع اول با آنکہ مقصود متکلم است مخدوف است۔
چہ تقدیر آن است کہ اگر شپہ چشم در روز روشن چیزے را دیدن نتواند۔
و این نوع حذف را حذف جلی مے گوئیم۔ چہ مقامے باشد کہ حذف
در آن جا خفی باشد۔ نظامی گوید

دگر بارہ خون در جگر جوش زد قضا را قدر بر بنا گوش زد

یعنی متنہ ساخت تقدیرش اینکہ قضا انگشت بر بنا گوش قدر زد

چنانکہ معمول است کہ چون خواهند کہ شخصے را با اشارہ آگاہ سازند سر انگشت
سبابہ را با ابہام پیوستہ سبابہ را بر بنا گوش مے زند و مقامے باشد کہ
مفعول در آن جا معلوم و مقصود متکلم باشد بدلیل تعیین کہ غیر آن دیگرے نتواند

اما حذف مے کند تا سامع را بعنائیت تمام و اہتمام مالا کلام بدان متوجہ سازند۔ سعدی گوید۔

در یاب کنوں کہ نعمت ہست بہت بہت کاین دولت ملک میر و دوست بہت
صیغہ امر کہ صدر شعر است محذوف المفعول است یعنی فرصت
کامرانی و الکتاب حسنات را در یاب وہم ازین قبیل است شعر اوس

خور و پوش و بخشائے و راحت ساں

نگاہ مے چہ داری ز بہر کساں

ہر سہ فعل را مفعول محذوف است و ظاہر است کہ بقرینہ حال ہر سہ

متعین است۔ چہ خوردن و پوشیدن و بخشیدن را مفعول غیر از خوردنی

و پوشیدنی و بخشیدنی چیزے دیگر نتواند بود۔ اما لازم است بطریق وجوب

کہ لفظاً منطوق نباشد۔ زیرا کہ ذکر مفعول منطنہ آں بود کہ مخاطب خوردنی و

پوشیدنی و بخشیدنی برو جہے کہ مے باید نے خورد و نے پوشد و نے بخشد ایں

معنی مقصود متکلم نیست بل مقصود آں است کہ چون مخاطب ازین ہر سہ

گونہ عمل عاری است و از انتفاع و تمتع بمال غافل است اورا بر عمل بد

برانگیزد و از غفلت باز آرد۔

و از مقامات لطیفہ حذف مفعول مقامے ست کہ فعل را ذکر کنند۔

و مفعولش بہ اعمتاً و ذکر آں در نتیجہ آں فعل مذکور سازند۔ چنانکہ گویند بفرمودتا

اورا بزوند یعنی فرمود کہ اورا بزیند تا ملازمان اورا بزوند۔ سعدی گوید

بفرمود بفر و خندش بسیم

کہ رحم آیدش بر عزیزتیم

یعنی خلیفہ فرمود کہ لیکن انگشترش بفر و شید ملازمان بارگاہ آں ا

بفر و خند۔ جملہ بفر و خندش بسیم کہ بطریق نتیجہ بر فعل مفعول مترتب گشتہ

وال است بر تعیین مفعول کہ متکلم بر اعتماد آں بذکرش نہ پرداخت و

اگر لفظاً ذکر آں جایزے داشت کلام باستعمال نوعی از تکرار مضمرات

از چیز بلاغت بیرون ہے افتاد و از ہمیں قبیل است حذف فعل مکن در

س

شعر سعدی -

مکن بر کف دست نہ ہر چہ ہست

کہ فردا بدنداں گزی پشت دست

دریں شعر تقدیر کلام پر دو گونہ سے تو اند لو۔ اول اینکہ چنان مکن

کہ فردا حسرت خوری۔ باز بطریق استیفاء سے گوید کہ ہر چہ ہست بر کف

دست سالکلاں بنہ۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی معنی بیان کلمہ چنان را کہ

مخدوف است افادہ سے کند۔ دیگر اینکہ چنان مکن کہ بر کف دست سالکلاں

چیزے نہ ہائی۔ بل ہر چہ ہست بر کف دست ایشاں بنہ۔ زیرا کہ فردا

روز قیامت حسرت بری۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی افادہ بمعنی غایت

مے کند۔ وہم الزیں وادی ست۔ مصرع
 مکن مکن کہ نگو گوہراں چنین نکلند
 تکرار فعل مبنی بر تاکید است۔ تقدیرش اینکہ زہا چنین مکن۔ زیرا
 کہ نگو گوہراں چنین نکلند۔

بدانکہ مقامے ست کہ حذف مفعول و در آل بعبت ایرا و نفی بر اسم مظهر
 و مضمون مستحسن بل لازمے مکررند۔ در محاورہ گویند ہر چند کہ جستم زید را نیانم
 و ہیں جبہ متکلم اگر مفعول فعل جستم را لفظا ذکر مے کرد و مفعول نیانم را مخدوش
 و سبقت ہر چند کہ زید را جستم نیانم معنی بر کرسی و گد جلوه ظہور مے یافت
 کہ مقصود متکلم نبود چه مقصود آن است کہ اسناد و ثانیان شدن بسبب اسم
 مظهر کنندہ اثبات بسبب شدن زید نعم اگر لیں اثبات مقصود متکلم مے بود
 جملہ ثانیہ بجائے خود درست مے افتاد وہم ازیں قبیل است کہ شریف

خورد روزے زمین پر سید گفتم تنان لے ناول
 کہ مثل او دیریں عالم نبود است و نگو ابد بود
 دیریں شعر مفعول فعل پر سید متعارف است تقدیرش اینکہ زید
 من روزے پر سید آیا مثل مروت مودہ است چنین مصرع تالی
 دلالت بر سوال مے کند حاجت بکراں بود۔ ومع ہذا نفی و بود و مثل
 بصراحت تمام باسم مظهر و مثل این ترسے نماید از نفی بر اسم مضمون

زیرا کہ اگر در سوال مفعول بصراحت مذکور می بود ہر آئینہ در جواب ضمیر
 راجع بسوئے مفعول می بائست و نفی بر ضمیر مفعول یعنی مثل ورودی
 یافت و این اسلوب مقصد متکلم را منافی می افتاد۔ سعدی گوید
 بغرید بر من کہ عقلت کجاست چو دانی و پرسی سوالت خطاست
 مفعول ہر دو فعل مخدوف است۔ تقدیرش اینکہ چون حقیقت
 حال را می دانی و حقیقت حال را می پرسی ہر آئینہ بر غلط ہستی۔
 بدانکہ حذف مفعول را مقامات متعددہ بیان نمودہ ایم۔ قاری
 را باید کہ ہر جا حذف مفعول در یاد آں را وجہ وجہ حساب اقتضائے
 مقام تجویز نماید۔

انشاء

بدانکہ مراد از انشاء کلامی است کہ نسبت مذکورہ اش خارجے اندیشہ
 باشد کہ بدال مطابقت یا عدم مطابقت آن تجویز نماییم و مراد از خارج امر
 است واقع کہ از ان حکایت کند و گاہے مراد از ان فعل متکلم یعنی ایراد
 کلام مذکور باشد پس چنانکہ در اخبار ہمیں دو معنی را اعتبار کردہ اند۔ و انشاء
 نیز معتبر و مشتق اند و درین مقام بحث از معنی ثانی است۔

اما انشاء کہ مشتمل بر معنی طلب است مستدعی مطلوبے باشد کہ ہنوز در
 معرض حصول نیامدہ - زیرا کہ طلب حاصل ممتنع است و اگر صیغہ طلب را
 برائے مطلوب حاصل استعمال کنند محمول بر معنی حقیقی نخواہد بود - بل بر طبق
 قرآن معنی مناسب آن مقام تجویز کنند و انواع طلب بر چند نوع است - از
 انجمله یکے تمنی است و آن عبارت است از طلب حصول چیزے بر سبیل
 محبت و پارسیمان بہ اظہار این معنی کلمہ کاشش 'کاج' 'اے کاش' کاشکے
 استعمال مے کنند و در تمنی امکان حصول مطلوب شرط نیست بل با امر ممکن و ممتنع
 ہر دو تعلق مے پذیرد بخلاف تمنی کہ جز بر امر ممکن وارد مے شود - چنانکہ روزے پیرے
 خرف در بازی گاہ طفلان محسرت در ایشاں مے نگرست و مے گفت
 اے کاش من طفل بودے تا خود را یکے از ایشاں یافتے - و ہر گاہ چیزے
 کہ تمنی بد اں تعلق دارد ممکن الحصول باشد لابد است کہ امید حصولش بجائی
 منقطع بودہ باشد - نظامی گوید

مرا کاشکے بودے آن دسترس کہ نگذارے حاجت کس کس
 و گاہے لفظ آیا کہ برائے استفہام است معنی تمنی را متضمن باشد
 حافظ گوید -

آنانکہ خاک را بنظر کمیہا کنند آیا بود کہ گوشہ چشمے بیا کنند
 دریں شعر لفظ بود کہ افادہ معنی امکان مے کند ہر چند کہ برائے تمنی

است و لفظ آیا دریں مقام بر حقیقت استفہام محمول بودہ قطعاً متضمن
 معنی حسرت است و مفہوم ہر دو لفظ مجموعاً افادہ معنی تریجی و حسرت میکند یعنی
 اے آہ گوشہ چشمیہ با کند۔ و احتمال مجرد تریجی اگرچہ مرجوح ہست۔ ہم
 وارو۔ و مفہوم متنی گاہے بحرف تریجی اخذ کردن نزو ائمہ بلا غت مقرر است
 و برائے تریجی کلمات بود کہ 'باشد کہ' مگر شاید استعمال سے کند
 و کلمہ درینا محض برائے اظہار معنی حسرت است۔ سعدی گوید
 درینا کہ بے مایہ روزگار بروید گل و بشکند لاله زار
 و احیاناً کلمہ کاشش کہ مخصوص بہ تمنی است بدان منضم کند
 مقصود ازاں اظہار حسرت و تمنی باشد۔ نظامی گوید
 درینا کاشش گر ما در نزاوے و گرز اوے بخورد سگ بدوے
 و مفہوم کلمہ باشد کہ قریب مفہوم بود کہ ہست۔ حافظ گوید
 کشتی شکستگانیم اے باد شرطہ بر خیز
 باشد کہ باز بینم آل یار آشنا را
 و ہمیں لفظ شاید مگر قریب المفہوم اند۔ سعدی گوید
 ہریشہ گمان میر کہ غالی است شاید کہ پلنگ خفتہ باشد
 ہم او گوید۔
 مگر روزگاریے ہوس راندے ز خود گوئی محنت بر افشاندے

ویکے از انواع طلب استفہام است و آن عبارت است از طلب
 حصول چیزے در ذہن و کلماتش این است - چہ، چہا، چوں، چگونہ، چرا،
 ہیاں، چند، کہ، کدام، کداین، کجا، کے، آیا، فرق میان چہ و چہا آن
 است کہ چہ عام است و چہا خاص - زیرا کہ استعمال چہا چیز پر امر بے بزرگی
 نمے کند - حافظ گوید

۵

سحر بلبلی حکایت با صبا کرد کہ عشق گل بما دیدی چہا کرد
 یعنی عشق گل از آنچہ کہ بر من رفت از جور ایام ہجران و جفاے باغزا
 مرے صعب و بزرگ است کہ قیاس آن تعلق بدین دارد - و کلمہ چہ
 فادہ معانی مختلفہ مے کند - از اجملہ معنی عظمت است - عربی گوید
 چہ بلا عیب ترا شتم کہ حسد کم باوا مشغول عیب دیدہ ہی از سیم دخل
 یعنی بزرگتر عیب جو ہستم -
 و بمعنی تحقیر - سعدی گوید -

چہ مروی کند و صف کارزار چو دستش تہی باشد و کارزار
 و بمعنی استعجاب کہے راست

ندام چہ گفتی چہ اینگفتی کہ گفتی و از دیدہ غول بگفتی
 و بمعنی کثرت - سعدی گوید
 بے گفت در روزنہاے حمید کز آل خاں برزن چہ فلہا و مید

و بمعنی زجر - سعدی گوید - ۵

زہجران طفلے کہ در خاک رفت چہ نالی کہ پاک آمد و پاک رفت

و بمعنی استحسان چیزے - سعدی گوید ۵

چہ خوش گفت یکتاش با خلیتاش چہ دشمن خراشیدی امین مباحث

و این احتمال معنی کثرت نیز دارد -

و بمعنی سوال از تعیین چیزے - چنانکہ گوئی "در قتی چہ باشد" و بمعنی

سوال از اسناد و جملہ کہ وقوع و لا وقوع عبارت از آن است چنانکہ گوئی

"امروز زید در مجلس شوری چہ گفت؟ و چون در جملہ تکرار آید افادہ معنی

مساوات کند - سعدی گوید - ۵

چو آہنگ رفتن کند جان پاک چہ بر تخت مردن چہ بر لوتے خاک

و ہم او گوید - ۵

چو مردانگی آید از رہزناں چہ مرداں لشکر چہ خیل زناں

و چون و چگونه و چہاں متعارف المفہوم اند و برائے دریافت کیفیت

چیزے استعمال مے کند - سعدی گوید ۵

منید انم حدیث نامہ چون است ہے بمنیم کہ عنوانش بخون است

نظائی گوید - ۵

بتدبیر انم کہ سرچوں نہم چگونہ سر از کار بیروں نہم

ظہوری گوید۔

وہد بجائے سفقور بخت بد کا نور چساں بجلدہ دل آورم عروسں جا
چکونہ و چساں ہر دو از گونہ و سان کہ از کلمات تشبیہ شمرده اند با عرف
استفہام انضمام یافتہ و مرکب بمعنی چہ طور مستعمل است۔

و چند برائے دریافت مقدار چیزے۔ چنانچہ دریں شعر مولوی معنوی

۵

چند چند از حکمت یونانیاں حکمت میانیاں اہم بخواں
و اگر مقدار عدد چیزے مطلوب باشد در بعضی از موارد کلمہ تا بفرماند
چنانچہ گوئی "چند تا نان پیش تست"

و کلمہ چند محض برائے استفہام مقدار چیزے مستعمل نیست بل مطلق برائے
اظہار مقدار در مقام خبر آرد و اکثر در مقام اظہار معنی مبالغہ مستعمل است
سلمان ساوجی گوید۔

۵

چنداں گریستیم کہ من بعد گر کسے آید بکوتے ما نتواند ز ما گذشت
و بمعنی اظہار غایت مقدار حافظ گوید

۵

چنداں بود کہ شمره و ناز سہی قداں کا یاد بجلوہ سرو صنوبر خرام ما
و کہ و کدام ہر دو مطرد است برائے تعیین فردے از ذوی العقول۔
و ہر دو متقارب المفہوم کسے راست۔

۵

عاشق کہ شد کہ یار بجالش نظر نہ کرو
لے خواجہ درونیت و گرنہ طیب بہت

و کلام عام است برائے مذکور و نیز برائے غیر ذوی العقول اہل
زباں و محاورہ گویند ”کلام محلہ“ منشی، کلام کتاب سے خوانی“ و
کہ اہیں معنی کلام است۔ اما فرق میان ہر دو از بس لطیف است کہ
اور اک آں تعلق بذوق صحیح دارد و یہیں از مولفان نحو لغت پارسی ال
تصریح نموده۔ و چون سلم است کہ زیادت لفظ وال بر زیادت معنی باشد
لا محالہ میان ہر دو فرقے باید و ال این است کہ محل کلام عام است و
محل کلام خاص۔ چہ مفہوم کلامین شائبہ از معنی حیرت و استعجاب
با خود دارد۔ میرزا اصائب گوید

ندانم سنگ از دست کلامین طفل بستانم
کہ دارد در جنوں آدینہ باز اسے کہ من دانم
ناصر سہندی راست

کہ اہیں مست را امشب سر جنک است باز اہد
کہ مینا ہم ز جوش مے زرہ زیر قبا دارد

و فقیر مولف راست

کہ اہیں شمع خساے بالینیم شست
کہ از ہر ذرہ خالم صدر پروانہ مے خیزد

کجا بمعنی سوال از مکان انوری گوید ۵
 کند اعدائے ملک از ننگِ عصیاں بدل گو یا کجا شد بے گناہی
 میرزا بیدل گوید - ۵

اے حیرت و اماندہ کجا میروی امروز
 نقش قدمے داشتی اکنون ہمہ گامی
 وہم استعمال کجا بمعنی چگونہ و چساں مطرو است - عربی گوید ۵
 کجا بحسن بود با تو ہم عنان نرگس
 تو چشم عالمی و چشم بوستان نرگس
 شاہ آفرین گوید - ۵

کجا از اہل صورت شبوہ تجریدے آید کہ نتواند از خود تصویر پیراہن جدا کر د
 و گاہے بہ تکرار برائے معنی تباعد میاں دو چیز مستعمل شود - حافظ
 گوید - ۵

صلاح کار کجا و من خراب کجا بین تفاوتہ از کجاست تا بہ کجا
 وہم عربی گوید - ۵

طرز کلام غیر کجا ویں روش کجا سناس را کہے شناسد از نوع ناس
 و فردوسی در شاہنامہ اکثر کلمہ کجا را بمعنی کاف بیان آورده -
 و کلمہ کے برائے سوال از وقت موضوع است ماضی باشد یا مستقبل

چنانکہ گوئی ”کے آمدی و کے میروی“ و آیا موضوع است برائے استفہام
 اما بیشتر استعمال او در مقام تر و در وہ اند و تر و دگلے متعلق بوقوع فعل
 باشد چنانکہ گوئی ”آیا خور و یانہ؟“ یا بفاعل چنانکہ ”آیا زید آمدہ ہو یا
 عمرو“ یا مفعول چنانکہ ”آیا زید عمرو را زویا بکرا“ و اگر بر صیغہ مضارع آرد
 افادہ معنی استقبال کند۔ چنانکہ ”آیا زید را میزنی و او بر اور تست“ و
 اغلب کہ این کلمہ در کلام منظوم استعمال مے کند۔

و چہ ابرائے طلب سبب امرے استعمال کند۔ سعدی گوید
 چہ راستانی از ہر یک جو سیم کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے
 بر ما ہر لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنی استفہام بدون انضمام کلمہ
 استفہام از فحوائے کلام مفہوم مے گرد و وسامع از طرز تلفظ تکلم معنی استفہام
 اخذ مے کند۔ چنانکہ گوئی ”خانہ روم؟“ این کتاب زید است؟“ پد زید
 شب آمدہ ہو؟ وغیر ذلک“ و کلام استفہام در مواضع مختلفہ افادہ معنی
 مختلفہ مے کند و بہ قرائن مناسبہ تعیین معنی مے تو اں کردن۔ اعم ازینکہ
 حرف استفہام مذکور باشد یا نہ۔ چنانکہ در مقام استبطار یعنی چیزے را
 در معرض توقف یافتن۔ گوئی ”چہ حیلہا کہ بکار نہیوم؟“ و در مقام تعجب گوئی
 از چیست کہ زید ہنوز از خانہ بیرون نیامدہ؟ و در مقام تہنید مخاطب چوں
 بر غلط کار بند باشد گوئی ”چہ میکنی؟“ یا کجا میروی؟ مقصود آں است

کہ بر غلط ہستی۔ و در مقام تہکم و استہزار و تنذیم چنانکہ شخصی را کہ در برابر دشمن بددلی نماید بگوئی "توئی کہ ترا رستم زمان گویند" و چنانکہ با دوستی کہ در دوستی و غل رواداشنتہ باشد بگوئی "آیا تقاضائے مصاحبت قلمیہ ہمیں دو" و در مقام تحقیر کہے گوی "ایں کیست؟ یا آنکہ تو میدانی کہ ایں فلاں س است و در مقام استبعاد گوی ایں بد اں کے ماند؟

و از انواع طلب صیغہ امر است و آن عبارت است از طلب فعلی کہ غیر منع باشد بر طریق استعلاء و علماء و اصول را دریں باب اختلاف بسیار است کہ صیغہ امر دلالت بر وجوب مے کند یا بر اباحت و ندب و پوں و لائل ہر طائفہ خارج از بحث ماست بتقریم معانی مختلفہ آن کفایت مستحسن مے نماید و شکے نیست کہ چون بصیغہ غائب باشد خالی از استعلاء نباشد و افادہ معنی وجوب کند۔ سعدی گوید

چوں بندہ خدائے خویش خواند باید کہ بجز خدا نداند
یعنی واجب است کہ بجز خدا دیگرے را نداند۔ و بصیغہ مخاطب گاہے
فادہ معنی اباحت کند۔ اہل زبان در محاورہ مے گویند "اگر فردا سے
تئی پیش من بیایا پیش جناب آغا انشاء اللہ کارت سرانجام مے یابد"

۱۔ صیغہ امر متکلم نیز در پارسی با لفظ باید نظر استعمال است اہل زبان در محاورہ گویند
"امروز باید برویم زیارت جناب صدر اعظم ۱۲ منہ"

یعنی پیش کیے ازہر دو یا پیش ہر دو یا نہ پیش کیے ازہر دو۔

وگا ہے متضمن معنی تعجیر مے باشد چنانکہ گوئی "اگر از دست انبائے روزگار بالائے آسمان تو انی رفتن برو" وگا ہے اہانت چنانکہ در مثل گویند سگ باش برادر خورد مباحث "وہم گویند گم شوید رسوختہ و گاہے تسویہ چنانکہ گوئی "صبر کن با فریاد آنچه از دست تو رفت رفت" وگا ہے دعا سعدی گوید -

کر میا بختشائے بر حال ما کہ ہستیم اسیر کمند ہوا
پوشیدہ نما ند کہ پارسیاں در نظم اشعار صیغہ بیا کہ امر حاضر است
بالعموم در ابتدائے شعر مے آرد و مقصود ازاں ہیچ معنی از معانی
بالا نئے باشد بل مجرد برائے استلفات مخاطب بامرے کہ بعد ازاں
مذکور باشد مے آرد۔ عربی گوید

بیا کہ با دلم آں مے کند پریشانی کہ غمزہ تو نکر دست با مسلمان
وگا ہے متضمن معنی تنبیہ باشد و اساتذہ در غزل و مثنوی ساقی
بدیں اسلوب خطاب کردہ اند نظامی گوید

بیا ساقی از مے نشان ہ مرا ازاں اروئے بہ نشان ہ مرا
طغرا گوید -

بیا ساقی کہ عید نو بہار است گلستان جلوہ گاہ آن نگار است

حافظ گوید -

بیاساتی بدہ رطل گرانم کہ در دست شب پیراں اسیرم
 و از انواع طلب صیغہ نہی است و آن عبارت است از
 طلب امتناع از چیزے بطریق استعلاء و ہم افادہ معانی دیگر کند از انجمله
 تہدید است چنانکہ شخصی را کہ از قبول نصیحت تو سر باز زند گونی حرف
 مرا نے شنوی مشنوروز کے چند صبر کن "دریں جملہ مقصود از صیغہ نہی
 حقیقت نہی نیست بل بواسطہ تہدید معنی امر مقصود است -

بدانکہ بعد ایں ہر چہا یعنی تمہنی و استفہام و امر و نہی تقدیر شرط جائزہ
 است چنانکہ در تمہنی نظامی گوید

مرا کاشکے بودے آن شترس کہ نگذارے حاجت کس کس
 یعنی اگر مراد شترس بودے حاجت کس کس نگذارے و استفہام

سعدی گوید -

چرا گفتم بشہر اندر نیائی کہ بارے بندے از دل برکشائی
 تقدیر کلام این است بدو گفتم کہ چرا بشہر اندر نیائی تا بندے از
 دل غمزہ خود برکشائی - یعنی اگر بشہر اندر آئی دل خود را از غم برمانی و
 در امر سعدی گوید -

خواہی کہ خدائے بر تو بخشد با خلق خدائے کن نکوئی

یعنی اگر با خلق نگوئی کنی خدا بر تو بخشد و در نہی سعدی گوید **س**
 گواندہ خویش با دشمنان کہ لاجول گویند شادی کنان
 یعنی اگر اندوہ خویش با دشمنان بگوئی لاجول گویند۔

و تقدیر شرط در غیر مواضع مذکورہ ہم جایزہ است و از انواع طلب صیغہ
 نداست و آل عبارت است از طلب اقبال مخاطب بحرف قائم مقام
 مے خوائم لفظاً یا تقدیراً و گاہے حرف ندا در غیر این معنی استعمال یابد از انجملہ
 اغراض است۔ یعنی برائے نجاتن مخاطب را بر چیزے چنانکہ شخصے را کہ بتظلم
 پیش آید گوئی "اے ستم دیدہ از حسیت کہ گریہ میکنی؟ دریں جملہ مراد از صیغہ ندا
 طلب اقبال آن شخص نیست چه اقبال حاصل است۔ بل مراد کلمہ برائے نجاتن
 است آن شخص را بر مبالغہ و اظہار تظلم تا دیگران بر مظلومیت او توجہ
 زیادے مبذول دارند۔ و اختصاص چنانکہ گوئی "ہاں اے رفیق!
 چندیں موجب ترو حسیت من تنہا این ہمہ راسے تو ائم از پیش بردن
 مثال منکلم مناد علی را از امثال او بہ ندا مختص ساخت۔ و تعجب چنانکہ
 گوئی "اے عجب این چه حرف است کہ بر زباں آوردہ" و اظہار حسرت
 و اندوہ چنانکہ دریں شعر **س**

اے واسے برائے سیرے کز یاد رفتہ باشد
 در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

منحنی مباد کہ گاہے در کلام بلغار انشا بصورت شرطی آید و این
در جائے است کہ نظریہ پاس اوب مخاطب بہ صیغہ امر خطاب مستحسن
نہ شمرند چنانکہ کوئی اگر جناب ایشان توجہ گرامی مبذول فرماید مشکلی کہ در ام
اساں مے گیرم مقصود آن است کہ ہر شکل من متوجہ باش -

اسم موصول

اسم موصول را چنانکہ در جوہرین شدہ جملہ مے باید کہ آن را
صلہ مے نامند۔ اما در علم معانی آنچه از دانستن آن گزیر نیست آن
است کہ لابد است مرا اسم موصول را از حیثیت مخصوصہ کہ موجب اجتناب
وصف معرفہ بجلہ مے کرد۔ چنانکہ النوری گفتہ است

محمد انکہ باقبال او دہد سوگند   روان پاک محمد بہ ایزد متعال
اسم محمد خبر مبتدأ مخدوف است کما مر۔ و جملہ انکہ روان پاک
محمد باقبال او سوگند و ہد صد با اسم موصول نعت است از اسم معرفہ

پس مے گوئیم کہ

اگر متکلم نعت اسم معرفہ بجلہ بمصدرہ با اسم موصول نے کر و مخدوع را از
انبار امتیازیکہ بدیں نعت مر اورا حاصل آمدہ تصور نے بود و ورا

وزان اسمے است کہ آن را با اسمے موصوف سازند کہ با علامت قاعلیت
 منضم باشد۔ چنانکہ کوئی "مرد دانشور یا خردمند و غیر ذلک۔ آیامے تو ان گفتن
 کہ مرد دانش یا مرد خرد بہ ترکیب تصنیفی معنی وارو؛ الا کہ از واوی "زید عدل
 است" تجویز نمایند۔ اما خالی از تکلف نیست۔ پس چنانکہ بے انضمام علامت
 قاعلیت بلفظ دانش و خرد نعت اسمے نتوان کرد۔ نعت معرفہ با جملہ بدون
 اسم موصول متصور نیست اما درین مقام نکتہ ایست کہ کشف آن از بہات علم معانی
 است و آن این است کہ از چہ روئے گویند کہ نعت معرفہ با جملہ ممتنع است
 بخلاف نکرہ کہ با جملہ اش وصف مے توان کرد۔

در سببش گفتہ اند کہ ہنگی جملات در حکم نکرہ مے باشد بدلائل اینکہ جملہ
 مستفاد است و استفاد امرے مجہولی مے باشد نہ امرے معلوم و از ہمیں بہت
 در نوعیت جملہ گونہ تنکیہ حادث مے گردد۔ و با اسم نکرہ موافق افتد۔ بخلاف
 معرفہ کہ درین معنی جملہ را بجا موافقت نبود۔

و تبیین این مقال آن است کہ معرفہ را وقتے با جملہ وصف توان
 کردن کہ اسم موصول میان معرفہ و جملہ واسطہ گردد۔ و مخاطب از مضمون جملہ
 بیشتر آگاہ باشد یا مضمون جملہ امرے باشد کہ بیشتر در حضرت مخاطبے توقع
 یافتہ باشد۔ چنانکہ اگر زید را روزے دیدہ باشی کہ پیش منکلم شعرے مے
 خواند۔ باز در وقت دیگر از منکلم استفسار کنی زید کہ آن روز پیش شما شعر

مے خواند باز کے مے آید؟ حرف کاف دریں مثال مفید معنی اسم موصول
 است و افادہ کہ دریں اسلوب کلام مضمّن است آن است کہ ذکر چیزے
 بصفات معلومہ مخاطب از ذکر چیزے کہ خلاف آن است تفاوتے عظیم وارد
 زیرا کہ عاقل مے داند کہ وزانِ جملہ ”این آنکس است کہ برسم سفارت
 دریں ملک وارد شدہ“ وزانِ جملہ ”این کس برسم سفارت دریں ملک وارد
 شدہ“ نیست۔ و چوں این معنی را کہا ہو علیہ بدانتی علت بودن جملہ موصولہ
 در وصف معرفہ بہ نیکوتریں وجہ برتوروشن گردد۔

قصر

در لغت بمعنی باز داشتن است و در اصطلاح معانی عبارت است
 از تخصیص چیزے بچیزے بر طریق مخصوص کہ معہود اہل زبان است۔ و
 آل بر دو نوع است۔ اول حقیقی۔ دوم غیر حقیقی۔ و ہر یک ازیں بر دو
 قسم است۔ اول قصر موصوف علی الصفتہ۔ دوم قصر صفت علی الصفتہ
 و مراد از صفت دریں مقام نہ اصطلاح اہل نحو است بل مراد از معنی است
 عارض کہ قائم بغیر باشد۔ چوں کہ ثابت کہ با ذات زید قائم است مثال قسم
 اول از قصر حقیقی چنانکہ کوئی ”زید نویسندہ بیش نیست“ مفہوم این جملہ آن

است کہ زید غیر از وصف نویسدگی وصف دیگر با خود ندارد و و این قسم
 قصر و نفس الامر یا قہ نے شو و کجہیت آنکہ صہ صفات چیزے امر نسبت
 متغذربل مجال پس اثبات صفتے نفی ماسوائے آن چگونہ صورت بندو۔
 و مثال قسم ثانی یعنی قصر صفت علی الموصوف و آن کثیر الوقوع است
 چنانکہ گوئی ”دریں شہر غیر از مردم خواندہ کسے دیگر نہ بینی“ مفہوم این
 جملہ آن است کہ وصف بودن دریں شہر خبر مردم خواندہ دیگرے را دست
 ندادہ یعنی ناخواندہ را دریں شہر بودن حاصل نیست و گاہے ازیں قسم ثانی
 مبالغہ مقصودے باشد۔ چون افراد غیر مذکور را بازائے افراد مذکور بمنزلہ
 معدوم قرار دہند چنانکہ در مثال مذکور اگر در شہر بعضے از افراد مردم
 ناخواندہ باشند و در برابر خواندگان ایشان را قدر و منزلتے نہ ہی و
 وجود ایشان بمنزلہ عدم قرار دہی۔

و قصر موصوف علی الصفتہ غیر حقیقی عبارت است از تخصیص امرے
 بصفئہ غیر صفت دیگر۔ یا تخصیص امرے بصفئہ بجائے صفت دیگر و قصر
 صفت علی الموصوف غیر حقیقی تخصیص صفتے یا امرے غیر امرے دیگر یا تخصیص
 صفتے یا امرے بجائے امر دیگر۔ و معنی غیر صفت دیگر آن است کہ مخاطب
 اشتراک آن امر و دو صفت اعتقاد داشته باشد و متکلم آن را از ہر
 دو صفت بہ یک صفت تخصیص دہد از انچہ کہ گنہیم معلوم شد کہ ہر یک از

قصر موصوف علی الصفتہ وقصر صفت علی الموصوف بر دو قسم است۔ اول
تخصیص بجزئیے کہ غیر چیزے دیگر باشد۔ دوم تخصیص بجزئیے بجائے چیزے
دیگر۔

چوں این قدر دانستی بدانکہ خطاب با قسم اول از ہر دو قصر یعنی
قصر موصوف علی الصفتہ وقصر صفت علی الموصوف شخصے را کند کہ معتقد اشخاص
دو صفت در یک موصوف باشد وقصر موصوف علی الصفتہ۔ و معتقد اشخاص
دو موصوف در یک صفت باشد وقصر صفت علی الموصوف۔

پس باجملہ ”زید نویندہ پیش نیست“ شخصے را خطاب کند کہ معتقد
اقصاف زید باشد با کتابت و شعر و باجملہ نویندہ ہمیں زید است و پس
شخصے را خطاب کند کہ معتقد اقصاف زید و عمر و باشد با کتابت و این قسم
قصر اور اعطلاح قصر افراد خوانند۔ و خطاب با قسم ثانی از ہر دو قصر یعنی
قصر موصوف علی الصفتہ وقصر صفت علی الموصوف شخصے را کند کہ بر عکس حکم
متکلم معتقد باشد۔

پس باجملہ ”زید ہمیں ایستادہ است و پس“ شخصے را خطاب کند کہ
معتقد شستن زید است نہ معتقد ایستادن و باجملہ شاعر بجز زید کے دیگر

۱۵ اے تخصیص بجزئیے کہ غیر چیزے دیگر باشد ۱۲

۱۵ اے تخصیص بجزئیے بجائے چیزے دیگر ۱۲۔

نہیں شخصے را خطاب کنند کہ معتقد شاعریت عمر و باشند شاعریت زید
 و در اصطلاح این قسم قصر را قصر قلب خوانند و ہم بدین قسم ثانی شخصے را خطاب
 کنند کہ ہر دو امر یعنی اتصاف امر بے صفت و صفت دیگر در قصر موصوف و اتصاف
 امر بے صفت و امر دیگر بدان قصر صفت بہ اعتقاد او مساوی باشند پس بدین
 تعہد باجملہ زید ہمیں ایستادہ است و بس شخصے را خطاب کنند کہ اتصاف
 زید بہ ایستادہ نشستن ہر دو گماں بردو بہ تعیین نداند و باجملہ شاعر
 بجز زید کسے دیگر نیست شخصے را کہ اعتقاد شاعریت زید و عمر و داشته
 باشند بے تعیین یکے از ہر دو و این قسم قصر را قصر تعیین خوانند۔

بدانکہ شرط قصر موصوف در قصر افراد آن است کہ میان ہر دو
 صفت منافات نہ باشد۔ تا اعتقاد مخاطب در باب اجتماع ہر دو در یک
 موصوف صحیح تواند بود و شرط قصر موصوف در قصر قلب آن است کہ میان
 ہر دو صفت منافات باشد و شرط قصر تعیین معین نیست بل عام است
 کہ میان ہر دو صفت منافات باشد یا نہ۔ فلہذا امثالہ کہ برائے قصر
 افراد و قصر قلب، درست باشد برائے قصر تعیین ہم درست خواهد بود۔
 مخفی مانا کہ قصر را طرق مختلفہ است و ما بعضے را حوالہ قلم مے کنیم
 از آنجملہ کسے عطف است چنانکہ از باب قصر موصوف در قصر افراد گوی
 زید شاعر است نہ کاتب۔ و زید کاتب نیست بل شاعر است و قصر

قلب کوئی زید بیدار است نہ خفته و زید بیدار نیست بل خفته است و
 اگر کوئی کہ در مثال اخیر چون لفظ بیدار نیست دلالت می کند بر خفته بودن
 زید پس ذکر لفظ بل خفته است مستلزم تکرار باشد۔ گوئیم حال زبان چنان
 است کہ گمان برود۔ زیرا کہ ہر چند لفظ بیدار نیست بر خفته بودن دلالت
 می کند اما از ہمیں قدر فائدہ تبنیہ بر روی خطائے مخاطب حاصل نمی
 شود۔ چه مخاطب معتقد جانب خلاف است یعنی زید را بیدار گمان برود
 است و از باب قصر صفت در قصر از قلب کوئی زید شاعر است نہ عمرو و عمرو
 شاعر نیست بل زید است و از انجمله یکے نفی و استثناء چنانکہ
 از باب قصر موصوف در قصر از او کوئی زید شاعر نیست و در قصر قلب
 کوئی زید را ہر سحر گاہ بز در خواب نیابی و از باب قصر صفت و قصر از او
 قلب ہر دو بحسب اعتقاد مخاطب کوئی شاعر مجوز زید کہے دیگر نیست۔
 باید دانست کہ اعطلاح نفی و استثناء چنانکہ وضع الفاظ بر آن دال
 است قاضی آں دارد کہ حرف نفی را بر حرف استثناء مقدم آرد چنانکہ
 در زبان عربی مہود است اما نظر بہ محاورہ پارسیاں چنین نیست۔ چنانکہ
 امثلہ مے بنی و با این اختلاف اسلوب در معنی تفاوتی روسکے نہیں۔
 و از انجمله ہم تقدیم است و آن عبارت است از مقدم آوردن چیز
 کہ مستحق تاخیر است چون تقدیم خبر بر مہند او تقدیم معمولات فعل بر فعل نظامی

۵

گوید -

توئی گوہر آمائے چار ایشیج مسلسل کن گوہراں در مزہج
گوہر آمائے مبتدا موخر و توئی خبر مقدم است زیرا کہ مقصود متکلم نہ آن است کہ تو
گوہر آمائے چار ایشیج ہستی بل مقصودش آنکہ گوہر آمائے چار ایشیج ہیں
ذات اقدس تست و بس۔ پس اس شعر مثال قصر صفت باشد و وزانش
آن است کہ کوئی من ہستم کہ باز و شتم ترا از دشمن تو۔ و زلالی خوانساری

۵

در مناجات گوید -

الہی من ترا دائم و گزایہج ولم چوں جزا تر سامے خوردیج
مقصود متکلم آن است کہ مجھ تو دیگرے راندانم و اس معنی از تقدیم
ضمیر منصوب منفصل مخاطب بر فعل دعوت دادہ -

برقاری لبیب پوشیدہ نیست کہ از تقدیم و تاخیر کلمات در معنی مقصود
تغیر عظیم راہ مے یابد و بسا باشد کہ معنی قصر از فحوائے کلام بقرائن احوال
متکلم و مخاطب حاصل مے گردد۔ و اگر خواہی اس معنی را بر وجہ بصیرت
تصدیق کنی دریں شعر شیخ نیکو تامل کن ۵

نہ من کردم از دست جور ت نفیر کہ خلقے ز خلقے یکے گشتہ گیر
مقصود متکلم آن است کہ نہ ہمیں من از دست جور تو مے نالم بل ہمہ
عالمیاں نالان اند۔ مے دانی اس معنی از چہ روے صورت حصول بستہ

استقامت طبع حکمے کند کہ تحقیق این معنی بر انفصال حرف تفرقی از فعل و
تقدیم ضمیر مرفوع تکلم بر آن مترتب گشته و اگر در ترکیب کلمات این ہر دو
موجب را بمعرض تغیر و تبدل در آری از معنی جسر دیگر در کلام نشانے نخواہی
یافت ۔

مخفی نماںد کہ طاق قصر علاوہ بریں کہ ذکر یافت دیگر ہم ہست کہ بعضی ازل
مخصوص بزبان تازی است ۔ و ما آنچه را کہ در زبان پارسی مستعمل است
حوالہ قلم ساختیم ۔ والعلم عند اللہ تعالیٰ ۔

فصل و وصل

مسائل این باب از علم معانی را ادق و اعمض گفتہ اند و پیشے بر آئند
کہ بلاغت شناختن حقیقت فصل و وصل است یعنی کہیے کہ از اورا کہ متعلق
و وصل خطے نہ ارد ۔ اورا بلوغ نتوان گفت و غیر از زیرک لطیف الطبع کہ
بلاغت در فطرت او و ولایت نہادہ باشند احدے رائے رسد کہ وہاں
مہارت فصل و وصل گردن بر افراز و چون دولت این سادات کہے را
بتوفیق از لوازمیہ آید ۔ ہر آئینہ اورا اعزاز فضیلت علم معانی بر وجہ اصوب
دائم دست دہد ۔

در نحو قرار یافته که عطف بر دو گونه است - اول عطف مفرد بر مفرد و ثانی عطف جمله بر جمله و ما اولاً بقائده عطف مفرد بر مفرد سے پروا ازیم پس قائده عطف جمله بر جمله را شرح دہیم -

بدانکہ قائده عطف مفرد بر مفرد آن است کہ ثانی را با اول در سلسلہ حرکت فراہم آرند یعنی ثانی و اول را با فعل ہم نسبت سازند - تا اگر اول در حکم فاعل باشد ثانی نیز فاعل آن فعل - و اگر اول در حکم مفعول است ثانی نیز مفعول آن فعل باشد - و همچنین اگر یکے در حکم مبتدایا خبر یا مضاف یا مضاف الیہ و غیر ذلک باشد بر دیگر نیز ہماں حکم عائد کردو - و بالجملہ اول و ثانی ہر دو بے ہیچ تفاوت در یک حکم شریک باشند - سعدی گوید

یارب زیاد وقتہ نگہمد ار خاک پارس

چندانکہ خاک را بود و باد را بقا

یعنی چندانکہ خاک و باد را بقا بود -

و عطف جمله بر جمله را دو صورت است اول آنکہ جملہ معطوف علیہ حیثیتہ داشتہ باشد کہ بطریق فاعل یا مفعول یا چیزے دیگر با فعلے یا اسمے تعلق دارد - و ہماں حیثیت جملہ ثانیہ را بروے عطف کنند ہر دو بحیثیت واحدہ در یک حکم جمع آیند - بنا بریں این عطف از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد چنانکہ سعدی گوید " حکما گفتہ اند تو انگری بدل است نہ بال " دریں مثال کہ بر دو جملہ اسمیہ

متضمن است جملہ ثانیہ معطوف است بر جملہ اولی و ہر دو جدا گانہ مفعول فعل
گفتہ اند واقع شدہ۔ و چنانکہ گوئی ”از خانہ بیرون آمدم و باوے حرف نوم
موجب ملال جناب آقا افتاد“ ہر دو جملہ معطوف و معطوف علیہ فاعل فعل
افتاد واقع شدہ۔

”در معرکہ کارزار آئی و مردانہ جاں وہی بہ از آنکہ چون زماں بر بستر
ہر دو جملہ اولین معطوف علیہ با معطوف مبتدا واقع شدہ۔

اما صورت ثانی از عطف جملہ بر جملہ آن است کہ ہر دو جملہ را در سلک
حکم منتظم نتوان کرد۔ زیرا کہ حیثیت آن یکے غیر حیثیت دیگرے باشد۔ چنانکہ
گوئی۔ ”زید آمد و عمر و بگر بخت“ درین مثال نتوان گفت کہ حرف عطف ہر دو جملہ
را از روئے قواعد نحو در سلک حیثیت واحدہ منتظم ساختہ۔ بل ہر دو جملہ در جائے
خود حیثیہ جدا گانہ پیدا کردہ و ہمیں عطف است کہ اکابر علمائے آرا از معرفت ضرورت
و عدم ضرورت و تخییر ساختہ زیرا کہ مے توان گفت کہ چہ فرق است میان
ایرا و ہر دو جملہ با عطف و میان ہر دو بے عطف۔ یعنی قائل را میرسد کہ بگوید
میان معنی زید آمد و عمر و بگر بخت بے حرف عطف فرقے نیست و طالب
رانا گزیر است کہ درین مسئلہ بغور و ارسد تا بداند کہ مطلوب این نوع عطف
چیست و مقصد آن چہ؟

سوال۔ پیدا است کہ غرض عطف مفرد بر مفرد افتادہ فراہم آوردن

دو چیز باشد در حکمے چنانکہ مذکور شد و ہمچنین است فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ
 کہ در مابقی ذکر یافت۔ اما فائدہ عطفِ جملہ بر جملہ در مثال زید آمد و عمر و بکرت
 ظاہر نیست زیرا کہ واو عطف و دو چیز اور یک حکم فراہم آرد۔ و دریں صورت
 حکم معلوم نیست کہ در آں ہر دو را فراہم آرند۔ پس فائدہ عطف چہ باشد؟
 جواب آن است کہ ہر چند حکمے بظاہر معلوم نیست کہ بواسطہ حرف عطف ہر دو
 را در آں فراہم آرند۔ اما دریں نوع عطف امرے موجود است کہ ہر دو جملہ
 را در آں جمع مے آریم و آں این است کہ کلام ”زید آمد و عمر و بکرت“
 بر زبان مے آریم تا زید و عمر و را بمنزلہ نظر یک دیگر و شریک امرے باو
 نکنیم و ضروری است کہ زید را حقیقتے حاصل شدہ باشد کہ سامع بعد از استماع
 حال زید منتظر آں باشد کہ حالت عمر و را بداند و حالت زید سبب حالت عمر و
 باشد۔ چہ تا این معنی در ہر دو مستحق نگردد و عطف را بیچ معنی متصور نیست و
 ہمچنان باشد کہ گوئی ”امروز از خانہ بیرون آمدم و زید را مدت وہ سال
 است کہ ندیدہ ام“ خوب میدانی کہ میان ہر دو جملہ ربطے معلوم نیست و لہذا
 کلام بے معنی است و از ہمیں قبیل است این شعرے
 زمانہ تنغ بدست است و آب دریا را
 بکیل مشت کر شد مجال بیہودن
 چگونہ مے بینی بے رابطی میان بودن زمانہ تنغ بدست عدم امکان

بہیودن آب دریا بکسیل مشقت - چہ بظاہر میان ہر دو امر مناسبت نیست تا تجویز
عطف ثانی بر اول درست آید -

پوشیدہ نماںد کہ چنانکہ مسند الیہ دریں نوع عطف در جملہ اولی واجب است
کہ با مسند الیہ جملہ ثانیہ تعلق نظیر و شبہ یا تقیض بودن داشته باشد ہمچنین واجب
است کہ مسند در جملہ ثانیہ نظیر و شبہ یا تقیض مسند جملہ اولی باشد - چنانکہ اگر گویند
”زید بلند بالا است و عمر و شاعر“ - کلامے باشد کہ مستمعان قائلش را بر شیخند
گیرند زیرا کہ میان بلند بالا بودن و شعر گفتن ربطے نیست نعم اگر گویند ”زید کا تب
است و عمر و شاعر“ یا زید بلند بالا است و عمر و کوتاہ قامت“ ہر آئینہ کلامے
بلوغ باشد -

و بالجملہ ضروری است کہ معنی جملہ اولی با معنی جملہ ثانیہ مشابہت و مشاکلت
داشته باشد تا یکے را الفق و دیگرے تو ان گفتن یعنی میان ہر دو مسند الیہ نوع
از تشابہ احوال باشد کہ حال یکے از ہر دو بحال دیگرے در نفس سامع مضموماً
و مجتمماً استقرار یابد - چنانکہ گویند - ”علم نور است و جہل ظلمت“

سعدی گوید -

نام افزو و آبرویم کاست بے نوائی بہ از مذلت خواست

و این معنی را بوضوح تمام تو ان در یافتن در جائیکہ ہر دو جملہ را مسند الیہ
مشتی واحد بود - چنانکہ گویند ”زید مے دہد مے ستاند“ - مے خرد مے فرو
شد

وے بند و وے کشاید و غیر ذلک - فائدہ عطف وریں امثلہ بقوت
تمام ظاہر مے شود زیرا کہ بواو عطف و فعل را بسوئے یک مسند الیہ اسناد
مے کنند یعنی محدث عنہ باد و وصف متصف است و اگر حرف عطف را
حذف کنی و بگوئی "زید مے و ہد مے ستاند" احتمال است کہ سامع مسند ثانی
را مطلق مسند اول گمان برد کہ مقصود مستکلم نیست و باواو اگرچہ بظاہر دو فعل
است اما ہر دو را بمنزلہ فعل واحد باید دانست چنانکہ درین شعر
ازاں نقش نوی با گہنگی بست کہ ہم جان بخش و میرانندہ او ہست
میراندن و زندہ کردن ہر دو را بمنزلہ فعل واحد قرار دادہ اسناد آن بسوئے
ضمیمہ ثابت نمود۔ ہو عجیبی و نمیت ہر چند احیا و امامت و فعل است
اما در نفوس بالعموم استقرار یافتہ کہ نسبت بفاعل حقیقی بمنزلہ فعل واحد است
در باب فصل و عمل قضیہ شرط و جزا مقتضی تحقیق اصل عظیم است و تشریح
آن است کہ چون دو جملہ را کہ یکے بر دیگرے معطوف باشند مجتہما شرط قرار
دہند معنی شرط نہ در ہر یک از ہر دو منفرداً متحقق است و نہ در یکے از ہر دو منفرداً
بے تعلق و یکے بل معنی شرط در ہر دو مجتہما ثابت است چنانکہ گوئی اگر دیگر
این کار گروی و در ادائے لوازم منصب تھاون جائز و اشتی ترازیر چوب
شلاق مے کشم وریں مثال ہر دو جملہ کہ یکے بر دیگرے معطوف است یک شرط
قرار یافتہ کہ یک جزا مینواید۔ و اگر ہر یک از معطوف علیہ معطوف منفرداً بط

استقلال شرط قرار دہند دو شرط باشند دو شرط را دو جزاے باید۔ اما چنانکہ فی
 مبنی در مثال مذکور ہیں یک جزا واقع شدہ واگر گویند کہ شرط منفرد اور یک جملہ
 ازہر دو قرار یافتہ و دیگرے را در شرط دخلے نیست لازم آید شریک بودن
 چیزے در جزم بالشرط کہ شرط نیست فساد آن ہر است و ماچوں در معنی مثال
 مذکور بہ تامل می نگریم چنان بوضوح مے پیوند کہ جزا بہ شرط امرے است کہ
 وجوب آن بہ مجموع مفہوم جملتین تعلق دارد نہ با مفہوم یکے ازہر دو جملہ۔
 لکہا ہوا الظاہر۔

و باید کہ قاری آگاہ باشد ازیں کہ سبیل این نوع دو جملہ کہ ہر دو را بمنزلہ
 جملہ واحدہ قرار مے دہند سبیل آن دو جزا است کہ با اجتماع ہر دو جملہ منقذ
 شود و مجموع جملہ بمنزلہ خبر یا صفت یا حال وقوع یابد۔ چنانکہ گوئی زید پدرش
 در گذشت زید پدرش مردے خود مند است و امر وز با مردے کہ پدرش
 کریم الطبع است بر خوروم زید سوارہ پیش من آمد و غلامش در پے او دو اں بود
 پس ہمچنانکہ خبر و صفت و حال لا محالہ از اجتماع ہر دو جزا حاصل مے آید۔
 شرط را نیز ہمیں حال است کہ از اجتماع ہر دو جملہ حاصل مے آید نہ از
 یکے ازہر دو۔

در باب ایراد ضرورت رابطہ چنانکہ در بعضے از مفردات معہود است
 کہ صفتے را با اسے رابطے دہند و بحرف عطف احتیاج سے آتے سعدی

خداوند بختہ دستگیر کرے خطا بخش پوزش پذیر
 ہمچنین در ترکیب جملہ با جملہ در بعضی از مواد کہ بیشتر از قبیل صفت و تاکید
 نے باشد حاجت بایرا و حرف عطف نے افتد۔ سعدی گوید ۵

مہتری در قبول فرمان است ترک فرمان دلیل حرمان است

مصرع ثانی بمنزلہ تاکید مصرع اول است حاجت بایرا و عطف ندارد
 زیرا کہ مفہوم مصرع ثانی آن است کہ ترک فرمان موجب حرمان است و بر
 طریق اعتبار مفہوم مخالف می توان گفتن کہ قبول فرمان موجب سعادت است
 و این مفہوم بعینہ مفہوم مصرع اول است۔ گویا تکلم بر طریق تاکید گوید ۵

مہتری در قبول فرمان است، مہتری در قبول فرمان است

پس مصرع ثانی بمنزلہ تاکید و تحقیق مصرع اول است و ہم ازین قبیل است

قطعه

این قطعه شیخ

اسے کرے کہ از خزانہ غیب گہر و ترسا و ظیفہ خورداری

دوستان را کجا کنی محروم تو کہ باد شمنان نظر داری

شکے نیست کہ شعر ثانی تاکید و تحقیق شعر اول سے کند چہ مفہوم شعر اول آزاد

است کہ دشمنان خورد را از رحمت عامہ خویش محروم نگذاشتہ بطریق لزوم

سے توان گفتن کہ دوستان تو بروج اولی از خزانہ رحمت تو بہرہ ور ہستند

پیدا است کہ مفہوم شعر ثانی غیر ازین مفہوم چیز ہے یا خود دار و پس شعر ثانی تا کید شعر اول است
 بدانکہ بسیاری از ناواقفان اصول معانی کہ از فہم و قائلین کلام، بلخ
 قاصر ہستند بے مقصود و متکلم نہر وہ درین نوع اسلوب کلام جملہ ثانیہ را بر استیفاء
 حمل مے کنند و آن را از ما قبل منقطع گماں برند و لغوی انھو قد ضلوا و اضلوا
 و استیفاء را محلی است کہ اگر متکلم در آن عطف کند معنی کلام فاسد گردد۔
 اما فرق میان آن دو جملہ کہ یکے بعد دیگرے بر ربط صفت و موصوف یا
 تا کید مودک یا بیان و مبتدیان مربوط باشند و میان آن دو جملہ کہ ازین نوع تعلق
 عاری باشند بر ادیب لیب از ضروریات علم معانی است زیرا کہ بسا
 باشد کہ اس فرق نظر بدقت غرض معرفت فصل و وصل بر بسیاری از اولیاء
 مخفی مے ماند۔ تا بہ انبیا چہ رسد و استیفاء فی الحقیقت قطع کلام است از ما قبل
 بہ نحویکہ ما بعد آن را با ما قبل ربطے و تعلقے از روئے قواعد نحو تجویز نتوان کرد
 بل ما بعد کلامے باشد کہ بعد از اتمام ما قبل آن مجدداً آغاز و ہند بسبب آنکہ
 غالباً جملہ اولی متضمن سوائے باشد کہ از نحو اسے کلام مفہوم مے گرد و جملہ ثانیہ
 کہ آن را مستانفہ نامند بمنزلہ جواب مے آرد۔ چنانکہ کوئی سخن اور استیفاء
 ندارم حکم آنکہ آنچه نظر بہ حالات متوقع باشد در انصرام آن باید کوشید ہیئت
 در پیش است و خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش درین کلام جملہ ہیئت ترک و پیش
 است معطوف علیہ ہیئت جملہ خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش معطوف و ہر دو جملہ

مجموعاً کلامے است کہ از ما قبل منقطع است حاجت بہ ایراد حرف عطف
 ندارد زیرا کہ عطف بر جملہ آنچه نظر بہ حالات الخ منجر مے گرد و بفساد معنی۔ چہ
 لازم مے آید عطف بر جملہ کہ سبب فعل منفی سابق الذکر است۔ وجملہ ثانیہ
 یعنی مہے سترگ الخ نہ سبب است و نہ داخل سبب بل جواب سوالے است
 مقدر۔ تقدیرش اینکہ حالاً نظر بہ حالات چہ چیز متوقع است۔ بجوابش
 گفت مہے سترگ الخ۔ سعدی گوید ۵

بحسرت در زمین رفت آن گل نو
 صبا بر استخوانش گل و مانا د

مصرع ثنائی بر طریقی استنیاف است چہ توجیہ کلام آن است کہ چوں
 آن گل نو کہ مراد از شاہزادہ جوانمرد است بحسرت از دار دنیا رحلت نمود
 سزاوار چہ اجر باشد۔ بجوابش گفت کہ صبا بر استخوانش گل و مانا د و مؤلف
 راست۔ ۵

بہر سیدش کہ چونی گفت رنجور غم جانگاہ دردت چشم بد دور
 دریں شعر چنانکہ مے بینی دو استنیاف واقع شدہ بدیں تقدیر کہ عادت مالوہ
 مردم بر آن رفتہ کہ چوں از کسے بہر سندی کہ حال تو چسیت و او مے گوید کہ ہمایا
 ہستم بار دیگر ازو مے بہر سندی کہ علت تو چسیت او بجوابش علت خود را اظہار
 مے کند ہچنین دریں شعر در جواب سوال اول گفت کہ رنجور ہستم و بجواب

سوال ثانی کہ مقدر است گفت غم جانگاہ درد تو مرا بیماریا رساختہ و این سوال از جواب کلام مفہوم می گرد و چون بیماریا محبت علت خود را دوست می دارد و نمی خواهد کہ بشود بار دیگر استینافا می گوید کہ چشم بد دور یعنی خدا این علت مرا چشم بد مرسا و کہ بشود۔ زیرا کہ این علت عین صحت من است و جملہ چشم بد دور جواب سوالی است مقدر کہ جملہ اولی یعنی رنجور مستم بعلمت غم جانگاہ درد تو بر آں دلالت می کند۔ تقدیرش اینکہ میخواہی خدا علت ترا دفع کند؛ گفت چشم بد دور یعنی نمی خواہم۔

و اگر درین نوع اسلوب کلام کہ آں را با استیناف یاد کردیم و اسی معلوم تو کرد کہ سوالی مقدر بیش از سہ قسم نبود۔ یکے آنکہ سوال از مطلق سبب بود۔ چنانچہ درین شعر سابق یعنی حسیت سبب علت تو۔ زیرا کہ در عرفا متقرر است کہ چون گویند کہ فلانی علیل است سبب علت او سوال کنند و نمی گویند کہ سبب علت او چنین است و چنان است۔ دوم آنکہ از سبب خاص سوال کنند چنانکہ مؤلف راست ۵

زبیر چرخ نتوانم گریزم زبیر چرخ جزو این کار ناید
تقدیر سوال اینکہ آیا زبیر چرخ را ہمیں کار است؛ بجوابش گفت بل
ازبیر چرخ جزو این کار چیزے دیگر متصور نیست سوم اینکہ سوال از غیر این
ہر دو صورت مذکورہ باشد۔ چنانکہ مؤلف راست ۵

مرا گویند و روا و ندارم غلط گفتند از دروش نزارم
تقدیر سوال این است کہ آیا مردم راست مے گویند یا غلط بجوابش
گفت غلط مے گویند۔

بدانکہ استیناف گا ہے بہ اعادۂ اسمے متانف عنہ وگا ہے بہ ایراد
صفتے مے آرنہ۔ مثال اعادۂ اسم مؤلف راست ۵
مروت کردہ بارے بیالے بیالے غمگسکے جاں نثارے
و مثال ایراد صفتے بہ تغیر مصرع ثانی ۵

مروت کردہ بارے بیالے وفادائے رہ محنت سپارے
و این نوع استیناف موثر تر افتد چہ ذکر صفتے متانف عنہ منظوم بر علت
مسند است یعنی مروت کردن۔ وگا ہے استیناف بتامہ حذف کند و چیز
دیگر بجائش آرنہ۔ چنانکہ سعدی گوید ۵

پنداشتتستمکہ کہ ستم بر ما کرد برگردن او بماند و بر ما بگذشت
تقدیرش اینکہ ستمگد و رگمان ستم کردن بر صواب است یا بر خطا ؟
جوابش آنکہ بر خطا است و مصرع ثانی کہ متضمن معنی جواب است قائم مقام
این جواب است۔

مخفی نماند کہ بسا باشد کہ خبر را بصورت انتشار مے آرنہ و این نوع
اسلوب کلام را در نفوس تاثیر عظیم باشد۔ چنانکہ سعدی گوید ۵

سگ آخر کہ باشد کہ خوانش نهند

بفرمائے تا استخوانش دهند

مصرع اول مشکل است بر معنی استفہام کہ مشعر از انشاء است اما در

معنی خبر است۔ چہ مراد آن است کہ سگ فرومایہ ترین حیوانات است و

این جملہ خبر است نہ انشاء و گاہے بالعکس یعنی انشاء را بصورت خبر می آرند

و این ہم موجب تقویت معنی مراد می افتد۔ چنانکہ درین شعر

درین دیر خرابات آنکہ بد کرد نہ با جان کسے با جان خود کرد

یعنی بد کن و این جملہ انشاء است

چوں ازین معنی آگاہ شدی بدانکہ ہر گاہ دو جملہ در پہلے ہم در کلام وقوع

یابند یا ہر دو لفظاً و معناً خبر باشند یا انشاء یا ہر دو لفظاً خبر باشند و معناً انشاء یا

بالعکس یا اول انشاء باشد و ثانی خبر یا بالعکس یا اول لفظاً خبر باشد و معناً

انشاء یا بالعکس۔ پس در جمیع این صور مذکورہ نظر باید کرد و بضرورت امرے

جامع کہ میان ہر دو متحقق باشد و لابد است کہ جامع باعتبار مسند الیہ و مسند اعم

ازینکہ ہر دو اسمیہ باشند یا فعلیہ یا یکے اسمیہ باشند و دیگرے فعلیہ بوضاحت تمام

ثابت باشد چہ معرفت فصل و وصل موقوف بر عدم وجود جامع است۔

و جامع میان دو جملہ گاہے عقلی باشد و آن امرے است کہ بسبب آن

عقل مقتضی باشد جمع ہر دو را در وقت عاقلہ بنا بر آن کہ ہر دو متحد التصور باشند یا

متماثل یا متضائف۔ زیرا کہ قوت عاقلہ مثلین را از تشخص خارجی مجرد و ختم
ازاں استزاع معنی کلی نموده ادراک آل می کند۔ چوں ادراک معنی انسان
کہ مشترک است میان زید و عمرو و غیر ہما۔ و آل مفہوم کلی انسان است و مراد
از تماثل درین مقام آن است کہ ہر دو در صفتی کہ باہر دونوعی از اختصاص
داشتہ باشد شریک باشند و تضایف بودن ہر دو است بحثبتیکہ تعقل یکے بے
تعقل و یکے امکان ندارد۔ چوں تعقل علت نسبت تعقل معلول و بالعکس
و تعقل اکثر نسبت بہ تعقل اقل و غیر ذلک و گاہی وہمی و آل امرے است
کہ بسبب آل وہم ہر دو را در قوت منفکہ فراہم آرد۔ چنانکہ میان تصور ہر دو
شبیہہ تماثل باشد۔ چنانکہ میان تصور بیاض و حمرت دو جامہ۔ چہ قوت عاقلہ
را باہلکے درین نوع تماثل کہ از جزئیات است تعلقے نیست۔ چنانکہ میان
تصور متضادیں چوں سواد و بیاض و کفر و ایمان و غیر ذلک۔ و گاہی خیالی و
آل امرے است کہ خیال ہر دو را در قوت متحدہ فراہم آرد و اسباب فراہم
آوردن مختلف است و ازیں جااست کہ صورت ثابتہ در خیال ہر یک از افراد
انسانی ہر یک ہدیت نہ باشند چہ مے تواند کہ بعضے از صور در خیال زید بر آل
ہدیت نہ باشند کہ در خیال عمر و ثابت است و بعضے از صور کہ از خیال زید
گاہی غائب نہ شود۔ در خیال عمر و گاہی وقوع نیابد۔

ازینکہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوند کہ حال میان دو جملہ گاہی بر غایت

انقطاع یکے از دیگرے منہی باشد۔ بنا بر اختلاف ہر دو در خبر و انشاء۔ و ایس
 اختلاف اعم است از نیکہ لفظاً باشد یا معنایاً۔ و گاہے باشد کہ حال میان ہر دو
 منہی بر غایت اتصال باشد۔ بنا بر برون ہر دو بر ربط موصوف صہفت یا موجد و کید
 و گاہے باشد کہ حال ہر دو میان غایت انقطاع و غایت اتصال متوسط
 باشد۔ بصورت اولی و ثانیہ ترک عطف واجب است و بصورت ثانیہ عطف
 ضروری است۔

ایجاز و اطناب

علماء بلاغت ایجاز و اطناب را از قبیل امور اضافیہ قرار دادہ اند
 و گفتہ اند کہ تو انیم تعیین مقدار کلامے کردن کہ آن را معیار کلی قرار دادہ فراد
 مختلفہ کلام را بدان موازنہ کنیم۔ زیرا کہ کلامے نسبت بہ کلام دیگر کہ از آن
 است موجز مے تواند بود۔ و همچنین کلامے نسبت بہ کلام دیگر کہ از آن
 است مطمئن۔ بل کلامے را کہ متعارف اوساط الناس است معیار قرار
 گرفت۔ چہ کلام ایشاں در اولے معنی مقصود نہ قابل مدح سے باشد نہ قابل
 مذمت نظر بدیں معنی مے تو ان گفتن کہ ایجاز اولے معنی مقصود را گویند
 بعبارتے اقل از متعارف عامیہ ناسس بہ نحویکہ مختل معنی نباشد۔ و اطناب ضد

آن است یعنی ادائے معنی عبارتے اکثر ازاں کہ خالی از فائدہ نباشد و اگر
 الفاظ عبارت و ادائے مقصود نہ اقل باشند اکثر ازاں مساوات گویند۔
 و صاحب کتاب المعجم فی معایر اشعار العجم گفته کہ معنی بلاغت آن است
 کہ آنچه در ضمیر باشد بلفظ اندک بے آنکہ تمام معنی آن احتلال را پیدا بد بیان کند
 و در آنچه بے بسط سخن احتیاج افتد از قدر حاجت و رنگد راند و بحد ملال ترساند و
 اہل نقد گفته اند کہ بلاغت لفظ نیکو است باصحت معنی و فصاحت پاکیزگی سخن است
 از دشواری و بلاغت در سہ نوع سخن پیدا شود۔ ایجاز و مساوات بسط و اطناب
 اما ایجاز آن است کہ لفظ اندک بود و معنی آن بسیار چنانکہ سنانی گفته است

۵

تا بحشر اے دل ارشاد گفتی ، ہمہ گفتی چو مصطفیٰ گفتی

و مساوات آن بود کہ لفظ با معنی برابر بود۔ شاعرے گفته است ۵

سوال رفتے پیش عطا ہمیشہ کنوں

ہمے عطائے تو آید پذیرہ پیش سوال

و بسط آن است کہ معنی را بہ الفاظ بسیار شرح کند و بچند وجہ آن را

مولد گرداند۔ چنانکہ اگر لفظ مشترک المعنی باشد بیان مراد خویش ازاں بکند و اگر

تفسیرے احتیاج افتد در رفع التباس اشیا بجاء آورد۔ پس تشبیہات و

استعارات جملہ از باب ایجاز است و ایغال و لف و نشر و تقسیم و ہرچیز

صناعات اور برائے زیادت بیلے یا رفع اشتباہ استعمال کنند ہمہ از قبیل بسط سخن است و چنانکہ گفتیم در ایجاز و مساوات باید کہ از اختلال معنی محترز باشد و بسط نیز باید کہ از اطناب بے فائدہ و استعمال الفاظ غیر محتاج الیہ اجتناب واجب داند۔

و بالجملہ کلام را از ہرزہ و فضول پاک ساختن و وسعتِ لطیف معنی الطوط و داشتن ایجاز است و ازیں جا ست کہ علی ابن ابی طالب کہ در فن بلاغت تالی صاحب جوامع الکلم است صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند ما را بیت بلیغاً قسط الاولی فی العول ایجاز و المعانی اطالہ و کلام را بر وجه تبیین معانی بسط دادن بہ نحو یکہ مشتمل بر فوائد و مصالح باشد و از حشو و زوائدے کہ در معنی و خط ندارد پاک نمودن اطناب است و اگر الفاظ بقدر معانی و معانی بقدر الفاظ باشند بے آنکہ در نقصان و زیادت تفاوتی داشته باشند آن را مساوات خوانند و این متوسط است میان ایجاز و اطناب۔

باید دانست کہ ایجاز از بلغاء است و ہم اطناب حدیثاں اما مساوات متعارف عامہ نامس است کہ نہ بلاغت دارند و نہ نہایت و آنچه بے اطناب او بارگفتہ اند کہ اطناب مشتمل است میان خواص و عوام محل نظر است بر اطناب نہ آن است کہ کلام را با حشو بے ضرورت کہ معنی بصلت نباشد بسط و ہندیل نظر بہ مقتضائے حال کلام را تطویل دہند۔ و اوراک مقتضائے حال کار بلغاء است

نہ شیوہ بہار۔ محققین فن بلاغت گفتہ اند کہ ہر ایک از ایجاز و اطناب محلے
 است و خور آن تالی کے را در جائے دیگرے نتوان نهادن و ادیب بلوغ آن
 است کہ ضرورت محل را موازنہ کند تا چیزیکہ مناسب آن محل است بعمل آرد۔
 زیرا کہ حاجت ایجاز در محل خود بر نسبت حاجت اطناب است در محل خود۔
 آورده اند کہ کجی ابن خالد بر کجی و کس از کتاب را فرماں داد تا بر مجموع
 معین انشاء کتابے نمایند ہر دو بر طبق اشارت و سے در انشاء کتابے سعی
 بلوغ کردند کجی چون مسودہ ہر دو را بمطالعہ در آور و دید کہ یکے بہ تنگنائے ایجاز
 راہ پیوہ و دیگرے بفرخانائے اطناب قدم سوہ۔ آن را گفت نتوانم بفرمائے
 و این را گفت نتوانم بجاہم۔ و الحق آنچہ گفت بر آستی نزدیک تر است چہ
 ہر متکلم بلوغ نظر بہ قرآن و احوال سررشتہ ایجاز و اطناب را حسب اقتضائے حال
 نگاہ دارد و چون اوراک قرآن و احوال ہر شخصے را بر یک وزان است ندہ
 ایجاز و اطناب را ہم معیارے متعین نتوان کردن۔

اما مساوات چنانکہ سعدی گوید

دشمن چہ کند چو مہربان باشد دوست

عبارت این مصرع در ادوائے معنی مقصود نہ کم است نہ زیادہ بل متوسط

است میان ایجاز و اطناب۔

و اما ایجاز بر دو نوع گفتہ اندیکے ایجاز قصر و دیگر ایجاز حذف ایجاز

قصرت الفاظ و کثرت معانی را گویند و این نوع ایجاز در زبان پارسی مخصوص به
 شیخ شیراز است و کتاب گلشنش شاہد این مقال در تباہی حال نظامی کہ آتش
 در انبار ہیز مش افتاد و جملہ اطلاقش پاک بسوخت مے گوید۔ از بستر زمش بر خاست
 گزمش نشانہ، در توصیف جملہ کہ بر حد اعجاز رسیدہ ہوں پس است کہ شیخ ابو الفاضل
 با آن فصاحت و بلاغت کہ داشت مے گوید۔

”ہمہ شب سرنجیب تفکر فردم تا جملہ ہم معنی این جملہ شیخ بدین سلاست
 و غدوبت الفاظ و جامعیت و وسعت معنی انشاکنم تو انستم و دم از عجز زوم“
 وہم در واقعہ جوان مشت زن کہ بانا خداے کشتی دست و نیخہ شدہ بود میگوند
 ”چندانکہ دست جوان بریش دگر بیان ملاح رسید اورا بخود در کشید و
 بے محابا فرو کوفت یا ریش از کشتی بدر آمد کہ کشتی کند ہچنان ہشتی ویدشت
 بگردانید۔ بہ ہوں تاچہ اختصار است کہ بلاغت را ازاں آبلے بر روئے
 کار است و با این ایجاز کہ ان من الیدان لبحرا و نشان اوست خللے
 در ادائے معنی مقصود را نہ نیافتہ۔

و در واقعہ پیر مردیکہ دخترے نازنین بری روسے را بجالا نکاح و آواز
 وہ بخندان رنگین و دل آویز مے خواست تا دل اورا بدست آرد و خود را
 بوسے سپار و دختر باوسے سراسیمہ نہ داشت و تخم بے مہر می او در زمین دل
 مے کاشت مے گوید ”زن جوان را اگر تیرے در پہلو نشیند بہ کی پرے۔“

والحق کہ حقیقت بحر حلال بہین است :-

اما ایجازِ حذفِ آن است کہ جزوِ جملہ یا جملہ را حذف کند جائیکہ ذکرِ آن ضروری نیست بہ اعتمادِ اینکه سامع بقرائن و احوال از آن آگاہ تواند بود
اگرچہ در بابِ حذفِ ازین نوع امثلہ ذکر یافتہ درین مقام بعضی را نظر بہ توضیح مقام
اعاودہ می‌کنیم مثالِ حذفِ فاعلِ سعدی گوید ۵

بشہرے دراز شام غوغا فناو گرفتہ پیرے مبارک نہاد
فاعل گرفتہ محذوف است یعنی اہل شہر نیز درین شعر ۵
باب زمزم و کوثر سفید نتواں کرد
گلیم نجات کسے را کہ بافتند سیاہ
فاعل بافتند محذوف است یعنی عاملان قضا و قدر -

مثالِ حذفِ مفعولِ فردوسی گوید ۵
پے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند
مفعول گفتند درین شعر محذوف است یعنی سخنان کنگالش وہم سعدی

۵

گوید -

نہ گفتہ نذارو کسے با تو کار ولے چوں گفتی دلہش بیار
در مصرع ثانی مفعول گفتی محذوف است یعنی سخن وہم او گوید ۵
بفرمود بفر و خندش بسیم کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

تقدیر کلام چنین است بفرمودتا آن نگین گراں بہارا بفروشد
ایشان آن نگین را بفروختند یعنی مفعول فرمود محذوف است مثال حذف
شرط سعدی گوید

۵

مگر ملائکہ بر آسماں و گرنہ بشر بحسن صورت او زمین نخواہد بود
تقدیر کلام چنین است - مگر ملائکہ بر آسماں بحسن صورت او پامشند و
اگر ملائکہ بر آسماں بحسن صورت او نہ باشند بشر بحسن صورت او در زمین نخواہد
بود - این شعر خیالکہ مثال حذف شرط است مثال حذف غیر شرط ہم معنی تواند
بودن - مثال حذف جزا سعدی گوید

۵

شب چو عقد نماز بر بندم چه خور و یاد او فرزندم
جزا محذوف است و تقدیر کلام این است کہ چون شب عقد نماز بر بندم
این خطرہ بدلم خطورے کند و گاہے جزا را حذف کند و چیزے دیگر بجائش
نہند - سعدی گوید -

۵

ناسزائے را چو بینی بختیار عافلاں تسلیم کروند اختیار
تقدیر کلام این است چوں ناسزائے را بختیار یعنی تسلیم شو
جزا در صرع ثانی قائم مقام جزا ساخته و این قبیل است شعر بلاغت

۵

مرا خود عرصہ اندیشہ ننگ است ترا گر بافتابارے بنگ است

تقدیر کلام این است اگر ترا باقتضای آرائے جنگ است برو باقتضا
جنگ کن و مصرع اول قائم مقام جزا است مفہوش اینکہ من باقتضای آرائے
جنگ ندارم گاہے جزو جزا را حذف کنند۔ سعدی گوید ۵

تنے چند بر گفت او مجتمع چو عالم نباشی کم از مستمع

یعنی کم از مستمع مباش مثال حذف مسند الیہ انوری گوید ۵

گر دل دوست بحر و کال باشد دل دوست خدا نکال باشد

شاه سنجر کہ کمترین خدش در جہاں پادشاہ نشاں باشد

یعنی آن خدا نکال شاه سنجر است۔ مثال حذف مسند سعدی گوید ۵

اے دل عشاق بدام تو صید مابہ مشغول تو با عمر و وزید

تقدیرش اینکہ مابہ مشغول ہستیم و تو با عمر و وزید مشغول ہستی۔ اما جزو مسند کہ

جاء و مجرور است مذکور است و مثال حذف مسند تمام چنانکہ در جواب شخصے کہ

از تو پرسد "ترا کہ زو" گوئی "زید" یعنی زید و مثال حذف موصوف سعدی

۵

دل آرائے کہ داری دل درو بند و گریہم از ہمہ عالم فرو بند

یعنی معشوق دل آرام وہم او گوید ۵

یکے پرسید ز اں گم کردہ فرزند کہ اے روشن گہر پیر خرمند

یعنی از اں پیرے گم کردہ فرزند۔

۵

وہم عطار گوید -

یکے پسید زان شوریدہ ایام کہ توچہ دوست داری گفت و شنام
ہر آن چیزے کہ دیگرے و ہندم بجز و شنام منت سے ہندم
یعنی از آن شخص شوریدہ ایام و حکیم ناصر خسرو گوید ۵

کنارہ کند زوحد مند ہر دم
نگیرد بجز جاہل اندر کنارش

یعنی مرد خرد مند و مرد جاہل مثال حذف صفت سعدی در گلستاں گوید
"شہیدہ ام کہ شتران را بسخرہ بگیرند" اے شتران قوی و توانا را چہ مقرر است
کہ بجز شتران قوی الجبہ را بسخرہ نے گیرد و ہم در محاورہ گویند "مردے بایدا میں
ہم را از پیش برد" یعنی مرد بلند ہمت مثال حذف مضاف سعدی گوید ۵
چو پاکان شیراز خالی نہاد ندیدم کہ رحمت بر آں خاک باد
یعنی اہل خاک - اما مثال حذف جملہ و این بالعموم میان دو جملہ برائے
رابطہ واقع سے شوو - قدسی گوید ۵

بگفت یار کہ در عشق من گواہم کیست

خبر اشک سرخ و رخ زرد من گواہم نیست

جملہ بگفتہ یا جواب و اوم محذوف است -

و اظناب را غرضے ملحوظ سے باشد و آن ایضاح بعد الا بہام است

چنانکہ مؤلف گوید در مناجات ۵

منور کن حریم سینہ ام را مجالی کن ز زنگ آئینہ ام را
 ظاہر است کہ تجلیہ از زنگ مخصوص بچیزے زنگ آلود است پس
 ذکر آئینہ بمنزلہ تفسیر چیز زنگ آلود واقع شدہ و از قبیل ایضاح بعد الاہام است
 ذکر دو چیز در عجز کلام و تفسیر آن ہر دو بدو اسم کہ یکے برویکے معطوف باشد
 النور می گوید - ۵

جہاندارے کہ خورشید است سایہ یکے شاہنشہی و یکے الہی
 خورشید و سایہ دو اسم است مبہم - و در مصرع ثانی تفسیر ہر دو ایراد
 کردہ یعنی مکروح خورشید شاہنشہی و سایہ الہی است و این را در اصطلاح
 توشیح خوانند -

و از قبیل ایضاح بعد الاہام است تخصیص بعد تعمیم تا مخاطب را از
 مرتبت خاص بر عام آگاہ سازند - سعدی گوید ۵
 جو افرود کرد راست پرسی ولی است کرم پیشہ شاہ مرواں علی است
 جو افرود بمنزلہ اسم جنس است کہ امیرالمومنین علی رضی اللہ عنہ ازہ جملہ

لے در عربی بجائے دو اسم اسم منثنی آوردہ اند اما در زبان پارسی تشبیہ نے باشد دو اسم منثنی در عربی
 دو فرد از یک نوع مے باشد بنا بریں ما بجائے این نوع اسم دو اسم مختلف الشرع ذکر کر ویم - ۱۲ منہ

افراد آں فروے است - اما چون اوج پروازش حد بند پر وازان فضائے
کرم دیگران نسبت مجدداً ذکرش اہتمام نمود و گاہے بگاہے پر و جہ تا کید معنی
اطناب حاصل آید -

چنانکہ دریں رباعی

باز آے باز آے ہر چہ ہستی باز آے

گر کافر و گبر و بت پرستی باز آے

ایں در گہ ماور گہ نومیدی نیست

صد بار اگر توبہ شکستی باز آے

و گاہے بہ ایغال و آن ختم کردن بیت است بر چیزیکہ مفید نکتہ باشد
اگرچہ معنی بیت بدون آن اتمام یابد و آن نکتہ گاہے تحقیق تشبیہ باشد
نظامی گوید -

۵

مذروان رومی و زانغان رنگ شدہ سینہ باز یعنی دو رنگ

لفظ یعنی دو رنگ تحقیق مفہوم تشبیہ سے کند و اگرچہ در اتمام معنی بیت
و غلے نثار و گاہے زیادت مبالغہ - سعدی گوید

۵

آنکہ نبات غرضش آب حیات میخورد و در شکرش نگاہ کند ہر کہ نبات میخورد

لب نازنین را با شکر تشبیہ دادہ و چہ شبہ میل خاطر است کہ لازم علاوت
است مرغوب خاطر بدون علاوت برائے آنکس کہ نبات میخورد و علاوت لب

ثانیں را بروجر کمال ثابت مے کند و بعضے گویند کہ ایصال مختص بہ شعر نیست
بل عام است در شہم استعمال مے کند۔ چنانکہ گوئی "پند پر را گوش
وار پدرت در صحت تو بجاں مے کوشد" پند را بر سپر شفقت طبعی است
عجز کلام مشتعل بر تحریف سپر است تا پند پر را بسمع قبول اضغانماید۔ وہ
تذیل و آن ایراد جملہ ایست بعد جملہ کہ متضمن معنی جملہ اولی باشد و گاہے جملہ

ثانیہ را بطریق ضرب المثل با جملہ اولی ضم کند۔ یعنی گوید

گفتم صنما بزل ف مشکیں دل بروی علی گواہست
گفتا دل خویش را نگاہ دارو دزوے نگر فتمہ پادشاہست

مصرع چہارم چنانکہ مے بینی بر سبیل ارسال المثل ایراد یافتہ و گاہے
اظناب بہ تکمیل دست و ہدو این در کلامے تجویز کنند کہ موہم خلاف مقصود باشد

و دفع ایہام چیزے با کلام انضمام یا بدخبری گوید

آمد آشفتمہ بخواہم شبے آن مایہ ناز

بروش مہر فزاو بہ نگہ صبر گداز

لفظ آشفتمہ در ترکیب نحوئی حال است از فاعل آمد و چوں گمان آ

بود کہ سامع را از آشفتمگی نازنین وہے ناشی کرد کہ با عاشق سرگرائی خواہ

نمود در مصرع ثانی این وہم را مرتفع ساخت و گفت کہ با آن آشفتمگی و

معتوقانہ اول از دست عاشق مے ربود و اورا بے خود مے ساخت

وگا ہے بہ تمیم و آل عبارت است از ایراد فضلہ در کلامی کہ موہم
خلاف مقصود باشد۔

و غرض از ان نکتہ باشد۔ سعدی گوید

شکم تا بہ نانش دریند مشک

ترکیب جملہ چنین است کہ شکم مشک تا بہ نانش دریند ضمیر شن فضلہ
است و غرض از ان مبالغہ است۔

وگا ہے بہ اعتراض و آل عبارت است از ایراد چیزے در نشانے کلام

یا میان دو کلام متصل کہ جزیء جملہ نتواند بود و غرض از ان سوائے رفع ایہام
نکتہ دیگر باشد۔ حافظ گوید

بدم گفتی و خرمندم عفاک لہ گو گفتی

جواب تلخ سے زید لب لعل شکر خارا

جملہ عفاک اللہ جملہ معترضہ است و نکتہ مقصودہ و عا پر وجہ کہ موجب

انجذاب خاطر نازنین افتد ہم انوری گوید

آسمان درستی عمر کم کن و الیم دو کار

گاہ نشاوی باو بانی گاہ اندو و لنگری

کہ بخندم و آل پس از عمریت گوید ز ہر خند

و رگیم و آل بہر شے است گوید و آل
جملہ آن پس از عمرے است و جملہ آن بہر روزے است بہر دو برسیل
اعتراض واقع شد کہ موجب از یاد بدانت کلام است و تفسیرش علم بریت

پہرہ سہمیں

علم بیان

وآں علمے است مشتمل بر قواعد معلومہ کہ بدان معرفت ایراد معنی واحد بطریق مختلفہ در وضوح دلالت حاصل آید - بہ نحویکہ بعض از بعض دیگر واضح و از بعض دیگر اوضح باشد و دلالت بر سہ قسم است -

اول آنکہ مراد از لفظ دلالت بر تمام معنی موضوع لہ باشد چون دلالت انسان بر حیوان ناطق و این را دلالت وضعی گویند -

دوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر جزو معنی موضوع لہ باشد چون دلالت انسان بر حیوان کہ جزو سہ است از حقیقت انسان و این را دلالت تضمنی خوانند -

سوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر امرے باشد کہ خارج از حقیقت معنی موضوع لہ و لازم آن است - چون دلالت انسان بر ضاحک کہ خارج از

حقیقت انسان و لازم آن است۔ قسم اول را دلالت مطابقی و دوم و سوم را دلالت عقلی خوانند۔

و چون این قدر بدانستی بدانکہ ایراد معنی واحد بطریق مختلفہ بدلالت عقلی متصور است نہ بدلالت مطابقی۔ چہ مطابقی در وضوح و خفا مدارج متعدده ندارد۔ بل آن را ہمیں یک طریق پیش نیست۔ زیرا کہ سامع اگر از معنی شیر کہ درندہ مخصوص است آگاہ باشد وضوح و خفائے وحدت معنی ندارد و اگر آگاہ نیست نیز ہمیں صورت دارد۔ نعم این وضوح و خفا در صورت دلالت عقلی بلاریب متصور است۔ چہ میتواند کہ شئی واحد لوازم معدودہ داشته باشد و دلالت او بر بعضی از آنها واضح و بر بعضی دیگر خفی باشد و مینائے علم بیان ہمیں دلالت عقلی است و بس۔

و چون از لفظ لازم معنی آن مراد باشد۔ دریں صورت دو امر متصور است یکے آنکہ اگر قرینہ بر عدم ارادہ موضوع لہ در آن جا قائم باشد۔ آن مجاز گویند۔ چنانکہ گوئی "شیرے دیدم کہ تیرے انداخت دریں جا تیرا انداختن قرینہ ایست کہ مسکلم از لفظ شیر مراد شجاع ارادہ کرد۔ و اگر قرینہ مذکور نہ باشد و ارادہ ہر دو معنی یعنی لازم و ملزوم در آن جا جایز باشد آن را کنایہ خوانند چنانکہ گویند آتش دیکلارن فلاں کس نے میرو یعنی بسیار مہاں نواز است نسبت مجاز یا کنایہ۔

نسبت مفرد است بامرکب و در مجاز ناگزیر است کہ در معنی مجموع لہ
یعنی معنی حقیقی و معنی مجازی علاقہ یافتہ شود۔ پس اگر علاقہ تشبیہ است آل
استعادہ خوانند چنانکہ در مثال مجاز گذشت۔ و اگر ما سوائے تشبیہ علاقہ
دیگر است چنانکہ در جائے خود شرح داوہ خواهد شد انشاء اللہ تعالیٰ آل
مجاز مرسل نامند چنانکہ گویند فلاں را بر تو دوستے نیست و فلاں در دوستی
تو پائے ندارد۔

ازیں جا دانستہ باشی کہ مسائل علم بیان در چار چیز انحصار وار و یعنی
تشبیہ و استعارہ و مجاز مرسل و کنایہ۔

تشبیہ

و آل صفت چیز است بہ چیزے کہ مقارب و مشاکل آل باشد ازیک
جہت مخصوصہ یا از جہات متعددہ نہ از جمیع جہات اول را مشبہ گویند و ثانی
را مشبہ بہ و این ہر دو را طرفین تشبیہ گویند و جہت یا جہات متعددہ را کہ ہر
در آل مشارک باشند وجہ شبہ گویند و حرف تشبیہ را کہ واسطہ اظہار ^{مثبتہ} _{مثبتہ}
آل یکے یا دیگرے باشد اداتہ تشبیہ گویند ازیں کہ گفتیم معلوم شد کہ برائے
تحقق تشبیہ چار چیز ضروری است۔ مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و اداتہ تشبیہ

و این چهار را ارکان تشبیه گویند و این مقام داعی است به بیان چند چیز
و ما هر یک را بحواله تعالی شرح میدهیم -

مشبه و مشبه به

باید دانست که طرفین تشبیه یا مدرک به یکدیگر از حواس خمس ظاهره باشد
بمدرک به عقل - اما آنچه مدرک به حواس است از مبصرات - چنانکه اسدی
لوسی گوید

عذارے چو گل خاطر افروز دید / فروز ند چہیں صبح نوروز دید

و از مسموعات چنانکه خاقانی گوید

گاہ چو حال عاشقان صبح کند تلوتنی / گاہ چو حلی دلبران مرغ کند نو آگری

و از مسمومات چنانکه همو گوید

ناں منے گلگون کہ بید سوختہ پرورد / بوئے گل مشک بید نام برآمد

و از مذوقات سعدی گوید

شکل امرو دو گوئی کہ بشیرینی و لطف / کوزہ چند نبات است معلق بر بار

و از مسموات چنانکه خاقانی گوید

چہیں نزدیک دیش گونہ پلاس / من بر پلاس صبر کنم از برندا و

باید دانست کہ نوع از حیات آن است کہ اجزائے آن را خیال
 ترکیب دهد و اگر چه مرکب در خارج وجود داشته باشد چنانکہ عنصری گوید
 صبح را بنگریں پرویں بدارا ندرست
 کز پس سہیں تذر وے بسدیں غمناستے
 سہیں تذر و بسدیں غمنا اگر چه در خارج وجود ندارد اما اجزائے آنش و لو تقدیر
 در خارج موجود است۔

اما طرفین عقلی آن است کہ عقل ادراک آن نماید نہ حسن چنانکہ حکیم سناہی گوید
 مروجی جہل و زندگی دین است ہر چه گفتند مغز آن ایلی است
 جہل و دین مشبہ و مروجی و زندگی مشبہ بہ واقع شدہ و اینہا ہمہ درک عقل
 مے شود نہ بہ حس و آنچه ادراک آن تعلق بوجدان دارد مثل لذت و الم و حزن
 و شمع و غیر ذلک از ہم عقلی است و آنچه را وہم صورت میدہد نیز از نوع عقلی
 شمارند و فرق میان وہی و خیالی آن است کہ خیال آنچه از حس مشترک اقتدا
 مے کند و در تخیل آن ترکیب مے دہد مثل علم یا قوت مذاہبیں کہ مذکور شد وہم از حس مشترک
 مے کند بل از پیش خود اختراع صور مے نماید و تخیل آن را ترکیب مے بخند
 مثل تصور انسانے کہ وہ سر داشته باشد و بالجمہ وہم چیز ہائے ناویدہ اکس
 صور مے پوشاند۔ و خیالی آنچه از حس مشترک اقتباس نمودہ ہماں مارد و پے
 وہم بر چیز ہائے فانیہ حاکم است بخلاف خیالی کہ آن از مدارکات حس

تجاوز نئے نماید۔

وے تو اند بود کہ یکے از طرفین حسی باشند و دیگرے عقلی مانند تشبیہ عدل بہ میزان و تشبیہ عطر بہ خلق کریم۔ و حاصل مبحث آن است کہ طرفین تشبیہ چہار صورت دارد۔ یکے آنکہ ہر دو حسی باشند۔ دوم آنکہ ہر دو عقلی باشند۔ سوم آنکہ مشبہ حسی و مشبہ بہ عقلی باشد و چہارم بالعکس۔

وجہ شبہ

وجہ شبہ چنانکہ مذکور شد عبارت است از معنی کہ طرفین تشبیہ در آل اشتراک داشته باشند و آل گاہے احد باشد یا متعدد و متعدد یا و حکم واحد است پسب آنکہ یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافتہ و یا و حکم واحد نیست۔ اما وجہ شبہ واحد حسی است یا عقلی۔ و در حسی لازم است کہ طرفین نیز حسی باشند و ما خود از عقلی غیر عقلی نخواہد بود و در وجہ شبہ عقلی لازم نیست کہ طرفین نیز عقلی باشند بچہبت آنکہ عقل ادراک محسوسات کردنے تو اند و حس ادراک معقولات عاجز است و بہ ہمیں معنی اشارت کردہ اند علما بلاغت۔

التشبیہ بالوجه العقلی اعم من التشبیہ بالوجه الحسی ۵

یعنی تشبیہ کہ در آن وجه شبہ عقلی باشد عام تر است از تشبیہ کہ وجه شبہ
در آن حسی باشد زیرا کہ وجه شبہ عقلی از طرفین حسی باشند یا عقلی اخذ نہ تواند شد
بر خلاف وجه حسی کہ جز از طرفین حسی ماخوذ نہ باشد۔

اما وجه شبہ متعدد کہ در حکم واحد باشد و آن را وجه شبہ مرکب نیز خوانند
عبارت ازینستہ است معین مرکب از چند چیز۔ و این نیز حسی باشد یا عقلی۔ و
حسی را چند اقسام است اول آنکہ طرفین حسی باشند۔ و وجه شبہ مرکب حسی چنانکہ
الْبُوَالْفَرْجُ كَوَيْدٍ۔

بارہ در زیر زان چو پیکل عریخ چتر بر برق سر چو خرمین ماه
وجه شبہ در تشبیہ اسپ با آسمان عظمت و جسامت و سرعت سیر است
و در تشبیہ چتر بہ خرمین ماه استدارت و درخشندگی۔ و این ہمہ از محسوسات است
دوم آنکہ ہر سہ مرکب حسی باشند۔ چنانکہ خاقانی گوید
کونی شتر رے کہ حبت ز انگشت زنگی بہ ہوا سنان بر انداخت
وجه شبہ درین تشبیہ سنیستہ است کہ از پریدن چیزے سرخ و درختان
کہ بہ سرعت تمام از چیزے سیاه بر آمدہ بہ ہوا حرکت نماید متخیل شود نہ آنکہ تشبیہ
شتر با سنان و تشبیہ زغال بہ زنگی جداگانہ بطریق استقلال مقصود است۔
سوم آنکہ مشبہ مفرد حسی و مشبہ بہ و وجه شبہ مرکب حسی باشند۔ عبد الواسع
گوید۔

زلفین لوفیرے است برائینجمنہ از علاج
 رخسار لوشیرے است برائینجمنہ باطل
 مقصود دریں تشبیه رخسار است با شیرے کہ با شراب آمینجمنہ باشد
 و وجه شبہ امتزاج سرخی با سپیدی است۔

چهارم آنکہ مشبہ بہ مفرد و مشبہ و وجه شبہ مرکب باشد۔ خاقانی گوید
 چل ریم آهن بزخم آهن صد چشمہ کند چشم دشمن
 مشبہ دریں جا صد چشمہ نمودن چشم دشمن بزخم سنان است و مشبہ بہ
 ریم آهن۔ و اول مرکب و ثانی مفرد است و وجه شبہ ہیئتے است کہ شکل خانہ
 زنبور باشد۔

اما وجه شبہ مرکب عقلی چنانکہ انوری گوید
 در جهانی و از جہاں بشی بچو معنی کہ در بیاں باشد
 وجه شبہ دریں شعر راجح بودن مخاط است بر محیط۔
 اما وجه شبہ متعدد و چنان است کہ چند چیز را وجه شبہ سازند و ہر یک از
 آل بنفس خود مستقل و مقصود بود۔ بخلاف مرکب کہ در آل جا از مجموع یک
 ہیئت مقصود باشد و وجه شبہ متعدد از سہ قسم بیرون نیست۔ اول آنکہ ہمہ
 اجزائے وجه شبہ حسی باشد۔ چنانکہ دریں شعر حافظ
 آفتاب است ماہ بادہ و جام در میان مہ آفتاب بیار

وجہ شبہ در تشبیہ باوہ و جام با آفتاب و ماہ در خشدگی و استدارت
و گردش است -

دوم آنکہ ہمہ اجزائش عقلی باشند و قسم سوم آنکہ بعضی حسی باشند و بعضی عقلی

غرض تشبیہ

غرض تشبیہ اکثر راجع بہ مشبہ مے گرد و آں بر چند اقسام است اول آنکہ

غرض از تشبیہ بیان امکان وجود مشبہ باشد در جائیکہ اوعالی امتناعش نیز امکان

دارد - بدرالدین فارسی در وصف شمشیر گوید

مار را مانی کہ بر تو نعلہائے گوہراست
وین عجیب کہ پوست ہر ساعت بوی آئی چو باد

حافظ عمری و ہستی بے وفاماند عمر
دشمن جانی و جان آسای ہے آئی بکار

ورہائے معرکہ چوں برو برقی در صفت
گر بگرہی ابرسانی در بجندی برق دار

مقام استنشہا و شعر ثالث است کہ در آں شمشیر را با ابر و برق تشبیہ

داوہ و امکان وجود مشبہ را در مصرع ثانی بیان نموده - زیرا کہ گریہ ابر و خندہ

برق ہر دو را برائے او ادعا کرده -

دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان حال مشبہ باشد - خاقانی گوید

خیمت دولت بے نوا و آنکہ در کج دہا
چشمش بدر و تو تیار بباد نکباد اشتہ

یعنی حالِ خصم کو کہ از دولت بے بہرہ است و رجوع بہ آستانِ تونے کند
اچنان است کہ چشم او بدرد باشد و چارہ آن از دست وادہ باشد۔

سوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان مقدار حالِ مشبہ باشد۔ کمال اسمعیل گوید
مانند پنبہ دانہ کہ در پنبہ تعبیر است اجرام کو بہا است نہاں در میان برف
غرض از تشبیہ مبالغہ در کثرت برف است۔

چہارم آنکہ غرض از تشبیہ آن باشد کہ حالتِ مشبہ را خاطر نشان سامع کند
حکیم سنائی گوید۔

صورتِ ابلہاں چو دیگہ تہی است از دروں خالی و پروں سیاہ است
و این را اکثر بصورت تمثیل آرنند۔

پنجم آنکہ غرض از تشبیہ تزیین مشبہ باشد و در نظر سامع انوری گوید
بہ بین وقت سخن گفتن لب شیریں و دنداننش
کو گوئی و در عمان است در لعل بدخشاننش
غرض از تشبیہ لب و دندان معشوق بہ در لعل تزیین آن است۔
ششم آنکہ غرض از تشبیہ تصحیح باشد و در نظر سامع سنائی در جو علمائے جاہل

گوید۔
چو کیمز شتر ز با ز پساں رنجہ از ند بچو خر مگساں
ہفتم آنکہ غرض از تشبیہ ندرت حضور مشبہ باشد و در ذہن۔ انوری گوید

آتش سیال ویدیستی در آب منجمد

گرنیدیستی بجواز از ساقیانش ساغرے

حضور صورت آتش سیال در آب منجمد عاونا متمتع است۔

دریں اقسام کہ شمر ویم غرض تشبیه رابع به مشبہ باشد گاہے مشبہ به این دو نوع است

اول آنکہ چیزے را کہ در وجه مشبہ ناقص باشد مشبہ به قرار دہند تا ادعائے کمال

اور او جہے بدست افتد۔ چنانکہ حکیم ازرقی گفتہ۔ رابعی

الشمع به سنان دیوبندت ماند پیچیدین افنی به کمندت ماند

اندیشہ بر فتن سمندت ماند خورشید به ہمت بلندت ماند

دریں رابعی سنان و کمند و ہمت را مشبہ به ساختہ و غرض از

اثبات کمال این ہر چہ را امرت۔

دوم آنکہ چیزے را کہ اہتمام مزید به شان او داشتہ باشد۔ مشبہ

سازند۔ جانی گوید

بس کہ در جان نگار چشم بیدارم تویی ہر چہ بیداری شود از دور بیدارم تو

بدانکہ مشبہ به بالعموم در وجه مشبہ کامل مے باشد۔ اما چوں طرفیر

مساوی باشد آن را تشبیه خوانند بل تشابہ گویند۔

چنانکہ دریں شعر

یا شراب است اینکہ میریزم چشم یا سرنشک است اینکہ آرام در قح

تقسیم تشبیه به اعتبار طرفین

و آن بر چند قسم است۔

اول آنکه طرفین مفرد و غیر مقید باشند۔ چنانکه تشبیه رخسار با گل و تشبیه علم

به نور۔

دوم آنکه ہر دو مفرد و مقید باشند۔ چنانکه تشبیه سعی بے سوو بہ آہن سر و کوفتن

یا بہ نقش روئے آب۔

سوم آنکہ یکے مفرد و مقید و یکے مفرد و غیر مقید باشند۔ انوری گوید

رخسارہ چو گلستانِ خداں زلفین چو زنگیانِ لاعب

چہارم آنکہ ہر دو مرکب باشند و معنی مرکب بودن طرفین آن است کہ

ہر یک ہیئتے باشند از چند چیز فراہم آمدہ۔ چنانکہ خاقانی گوید

دیدہ باشی عکسِ رخسارِ آتش انگیز از بلوہ از بلوریں جامِ عکسِ مے ہمالی گنجینہ

پنجم آنکہ یکے مفرد و یکے مرکب باشند۔ چنانکہ ہمو گوید

بلبلہ چوں کبکِ خوں گزفتہ بمنقار کز دہنیش نالہ حمسام بر آید

ششم آنکہ ہر دو متعدد باشند و ایں دو صورت دارو۔ ملفوف و مفروق

ملفوف آن است کہ اول چند مشبہ را ذکر کنند و باز چند مشبہ بہ اے بعد الواع

گوید۔

۵

تناقض زلف و شگفتہ رخ و زیبا فداو مشک سار او گل سوری سر چین است
 و مفروق آن است کہ یک مشبہ با یک مشبہ بہ ذکر کنند و باز یکے دیگر در
 مقابل او کمال اسمعیل گوید ۵ رباعی

رویت دریاے حسن لعلت جان زلفت عنبر صدف مہن در دزدان
 ابرو کشتی و چین پیشانی موج گروان بلا غنغب و چہمت طوفاں
 ہنقم آنکہ یکے واحد و یکے متعدد باشد پس اگر مشبہ واحد و مشبہ بہ متعدد
 بوداں را تشبیہ جمع خوانند۔ و اگر بالعکس باشد تشبیہ تسویہ مثال اول جامی

۵

گوید۔

عارض است این باقر یا لاله کمر استاین یا شعاع شمس یا آئینہ دلہا استاین

۵

و مثال دوم

روئے قیبت حال من از زلف بار این ہر سہ تیر و چوں شب تار یک بے وقار

تقسیم تشبیہ باعتبار وجہ تشبیہ

و این بر چند نوع است نوع اول آنکہ تشبیہ بطریق تمثیل آرد و آن تشبیہ
 است کہ وجہ شبہ در آن از چند چیز منترع باشد تفصیل این در جائے دیگر مذکور

شده و آنچه دریں مقام ناگزیر است از دانستن آن آن است که صاحب سمرار
 البلاغت گفته که وجه شبه در تشبیه تمثیل باید عقلی باشد نه حسی و آنچه در آن وجه شبه
 حسی باشد آن را تشبیه متضمن تمثیل گویند و از عبارت صاحب مفتح و طول
 چنان بوضوح می پیوندد که وجه شبه در تشبیه تمثیل حسی و عقلی بر هر دو طریق
 آید۔ بنا برین بقول صاحب سمرار البلاغت درین شعر حکیم سنائی
 زان از و خصم او فزوں تر بود که غرور را امام حیدر بود
 مرد را چوں ز پس بود خورشید سایه پیشی بر و کتد جاوید
 وجه شبه ہیئت شخصی است که نور از پس و ظلمت در پیشا پیش او بود و این
 مرکب منتزعی از چند چیز و از حیات است تشبیه تمثیل نخواهد بود۔ بل تشبیه
 متضمن تمثیل است و بقول صاحب مفتح و طول تشبیه تمثیل است و درین
 دو شعر نظامی

نظر کردم ز روئے تجریت هست خوشی های بهاں چون غار نش دست
 که اول دست آغازش خوش افتد باخرد دست در دست آتش افتد
 وجه شبه امری است که آغازش مرغوب و انجامش ناگوار باشد۔ و این
 مفهوم امر عقلی است پس اطلاق تشبیه تمثیل بر آن بر هر دو قول صحیح باشد۔
 نوع دوم غیر تمثیل و آن تشبیه است که وجه شبه در آن مرکب از چند چیز
 نباشد بلکه واحد بود یا متعدد و امثالہ آن در بحث وجه شبه سابقاً مذکور شد۔

نوع سوم تشبیہ مجمل و آن تشبیہ است کہ وجہ شبہ در آن مذکور نہ بود۔ و
 دریں صورت وجہ شبہ گاہے باشد کہ ظاہر بود بر ہمہ کس چون تشبیہ شجاع با شیر
 و گاہے خفی کہ غیر از خواص آن را در نیا بند۔ خاقانی گوید ۵
 بے نصح دولت و سرسامی است عالم کز فتنہ ہرزمانش بخران تازہ بینی
 وجہ شبہ در تشبیہ عالم بہ سرسامی اختلال و برہم زدگی اوضاع است و
 ایں در بادی النظر بر ہر کس ظاہر نیست و در تشبیہ مجمل گاہے باشد کہ وصف یا بیج
 یک از طرفین مذکور نشود۔ خاقانی گوید ۵

از عارض درے و زلف داری طاؤس و بہشت و مار باہم
 و گاہے وصف طرفین را ذکر کند۔ رودکی گوید ۵
 چاکر انت بگم رزم چو خیاطانند گر چہ خیاط نینداے ملک کشور گیر
 بہ گز نیزہ تند خصم تو مے پمیانید کہ بترند بہ شمشیر و بدوزند بہ تیر
 لفظ گز و بیودن و بریدن و دوختن وصف ملائم مشبہ بہ است و نیزہ و
 شمشیر و تیر ملائم مشبہ و گاہے وصف مشبہ تنہا ذکر کند عبد الواسع جلی گوید
 خمیدہ قامت و رخ پر سرشک و دل پر نار
 ز جو رگروں بدخواہ تو چو گردوں با و
 و گاہے وصف مشبہ بہ تنہا حکیم سنائی گوید ۵
 امتنانش چو قطرہ باران کاؤل و آخرش بود چو میاں

چهارم تشبیه مفضل - و آن تشبیه است که وجه شب در آن ذکر کنند
 سلمان ساوجی گوید

لغز و خرد ز لعل تو چون از شراب یا لرز و دم ز چشم تو چون از خمار است
 وجه شب لغزیدن و لرزیدن است -

بہنجم تشبیه قریب بمبتدل و بسبب قرب و ابتدال چند چیز است آنکه
 وجه شب واحد باشد یا آنکه مشبہ بنسبت قریبہ بامشبہ داشته باشد مثلاً تشبیه
 کنار با سیب یا آنکه مشبہ بہ اکثر در ذہن حاضر شود -

مشبہ تشبیه بعید غریب - و اسباب بُعد و غرابت چند چیز باشد یکی
 آنکه وجه شب متعدد یا مرکب از چند چیز بود - دیگر آنکه مشبہ بہ را بامشبہ نسبت
 بعید باشد - چنانکہ مختاری گوید

ابریسیاہ و برف سفید زمین سبز طوطی ہے پدید شد از بیضتہ غراب
 ابر و برف را باران و بیضتہ مناسبتتہ نیست و یا آنکہ مشبہ بہ بہ ندرت در ذہن
 حاضر شود بہ سبب آنکہ از وہمیات یا از خیالیات باشد و یا آنکہ وجه شب
 مرکب عقلی باشد -

تقسیم تشبیه باعتبار غرض

و آن بر دو قسم است - مقبول و مردود - اما مقبول آن است که در افادۀ غرض کامل باشد و مشبہ به در وجه مشبہ مشهور و مسلم بود و مردود بالعکس آن -

تقسیم باعتبار اداة تشبیه

اگر اداة تشبیه مذکور باشد آن تشبیه مرسل گویند و الا تشبیه مکرر خوانند

مبصره

بدانکه قوت و ضعف تشبیه موقوف بر حذف و ذکر ارکان تشبیه است پس در تشبیه که اداة و وجه شبہ را حذف کنند قوی باشد نسبت تشبیه که در هر دو بیایه ازین هر دو مذکور باشد -

صاحب کتاب المعجم گوید که تشبیه کامل آن بود که معکوس توأا که یعنی مشبہ و مشبہ به را به یک دیگر تشبیه توأا کرد چنانکه شب را بزلف زلف را به شب و نعل را به هلال و هلال را به نعل - و ناقص تر تشبیه باز

آن است کہ وہی بود و آن را در خارج مثلے تصور نہواں کرو چنانچہ بعضے
 مستفان نثرۃ آتش را بہ دریائے پر از مشک تشبیہ کرده است و در حسین
 آتش از میان انگشت سیاہ بہ موج زر سیال مانند کرده و از شعر ارازی
 میں صنعت مزلع تر بودہ است و تشبیہات نیک و بد بسیار کردہ و بازے
 گوید کہ تشبیہ بر انواع است۔

اول تشبیہ صریح آن است کہ بعضے از کلمات تشبیہ درو مستعمل باشند چنانکہ
 گوید این بچیاں است یا بیداں مے ماند۔

دوم تشبیہ کفایت آن است کہ خالی باشد از حروف تشبیہ۔

سوم تشبیہ مشروط۔ آن است کہ حرف شرط در آن بکار بر نہ چنانکہ

بخاری گفتہ۔

اگر مورے سخن گوید و گمونی رواں دارد من آن مور سخن گویم من آن مور کہ جان دارد

چہارم تشبیہ معکوس۔ آن است کہ چیزے لے پچیزے تشبیہ کنند بعد ازاں مشبہ بہ

بالبجہ باؤل تشبیہ کنند۔ چنانکہ عنصری گفتہ۔

زہم ستوراں و گرد سیاہ زمین ماہ و روئے زمین روئے ماہ

روئے زمین را از نشان نعل ستوراں بباہ تشبیہ کردہ است باز روئے

نعل از کثرت بخار زمین تشبیہ کرد۔

پنجم تشبیہ مضمحل آن است کہ شاعر در بعضے از اوصاف خویش تشبیہ مضمحل

گرواند و ہر اواد از آن معنی تشبیہ باشد معزی گفته است۔ رباعی ۵

گر نورِ مرد و روشنی شمع تراست

پس کاش و سوزش من از ہر چراست

گر شمع توئی چرا چرا باید سوخت

و ر ماہ توئی چرا چرا باید کاست

و مقصود شاعر ازین معانی تشبیہ روئے دوست است بہ ماہ و شمع۔

ششم تشبیہ تسویہ آن است کہ چیزے را در بعضے از اوصاف با چیزے

برابر و مساوی کند۔ چنانکہ شاعرے گفته است ۵

گفتم ز دل خویش ہاں سازت لے ماہ گفتم تو اں ساخت یک نقطہ دہا

گفتم ز تن خویش میان سازت لے دوست گفتم تو اں ساخت یک موئے میا

دل و میان خویش را با موئے و نقطہ متساوی کر وہ است۔

ہفتم تشبیہ تفصیل آن است کہ بعد از تشبیہ چیزے بچیزے

مشبہ بہ بیان کند۔ فرخی سنجری گفته است ۵

ہر قدر تو گوئی سرو سے است در میان قبا

ہر سے گفتی ماہ سے بر ہوا وہ کلاہ

چو ماہ بود و چو سرو نہ ماہ بود نہ سرو

مگر نہ بند و سرو و کلاہ نثار و ماہ

و این را جمع و تفریق خوانند -

تشبیه

باید دانست که انزاع و وجه شبه از وضع خالی از دو صورت متوازن است
 اول آنکه تشبیه برائے امرے باشد که راجع بنفس و عفاست چنانکه در
 ملام و بخش با عمل - درین مثال تشبیه مستلزم تصور حالتی است که آن را
 میل طبع تعبیر می توان کرد و همین او وجه شبه قرار می دهد و هم که لازم حمل است
 دوم آنکه تشبیه برائے امرے باشد که راجع بنفس و عفاست بل
 صورت فعل بجزیره مخصوص متعدی باشد که مستلزم حکم خاص گردد چنانکه گوی
 فلان نقش بر آب می کشد و آهن سرد می کند پس است که نقش بر چیزه کشیدن
 علی است که اصل آن در آن چیز یا نادر ماند - اما این معنی در آب تشبیه
 و چون چنین است فعل فاعل مستلزم معنی مثبت خواهد بود و همین حکم خاص است
 و این معنی نه مجرد از وجود برت و نه مجرد فعل کشیدن مترتب گشته بل به اجتماع
 معنی به تعدی فعل کشیدن بسوسے آب حاصل آید چنانکه در مثال پارچه بر
 کتاب چند گذشت که فی الحقیقت ما خود است از آنچه بجز آنست
 و بر همین طور قیاس کن در مثال آهن سرد کردن که فعل متعدی

پچیز کے مخصوص یعنی آہن است۔ واجتماع ہر دو معنی فعل غیث است کہ
 است و از ہمیں قبیل است با و در مشت یا با و بدست بودن یا روغن یا مالیدن
 وغیر ذلک۔

از آنچه کہ ذکر یافت دانستہ باشی کہ وجہ شبہ و تشبیہ تمثیل یا بد عقلی باشد
 نہ حسی و از یک جملہ با پیش از آن متزاعی باشد و ہر چند کہ آن را در عقلی بودن
 رسوخ بیشتر بود احتیاج آن بجملات کثیرہ ہم بیشتر خواهد بود قطعہ شیخ کہ دریں باب
 فیصح تر افادہ بریں و عا شاہد عدل است۔ قطعہ

گلے خوشبوئے در جام روزے رسید از دست محبوبے بستم
 بدو گفتم کہ مشکلی یا عبیری کہ از بوئے دل آویز تو بستم
 بگفتا من گلے ناچیز بودم ولیکن ہوتے با گل نشستم
 جمال ہمنشین ز من اثر کرد و گرنہ من ہماں خالم کہ بستم
 این قطعہ چنانکہ ہے یعنی متضمن است بر جملات کثیرہ بہ نحویکہ از اجتماع

آہنایک کلام مر بو و مسلسل حاصل و در حصول مقصود تشبیہ ہر یک را مدعا
 است کہ اگر یکے را از آہنہا ساقط کنی مقصود تشبیہ باطل گردد۔ وہم ناگز
 است از ترتیبی کہ متکلم آن را در نظم جملات ملحوظ داشتہ۔ چہ انتزاع و
 شبہ از آن بے اعتبار ترتیب متکلم صورت نہ بند و مشبہ دریں مثال ذرا
 متکلم است کہ بہ فیض صحبت مدوح بذروہ عزت مترقی گشتہ و مشبہ بہ چیز

است حقیر و خیس یعنی گل بالکسر کہ بہ ملا بست گل بالضم بمدارج شرف ارتقا
 یافتہ و وجہ شب حصول سرمایہ سعادت است مرثی حقیر و خیس را
 بواسطہ حسن تربیت شریفی۔ و این وصف مفہوم عقلی واحد است کہ از ترکیب
 و نظم جملات متعددہ بطریق لزوم انتزاع یافتہ تو بہ پیش آنکہ متکلم مے گوید کہ گلے
 سر شوے در جام کہ محل استعمال گل مے باشد روزے از دوستے بدستم
 افتاد از بوئے خوشش مشام جان مرا چنان معطر ساخت کہ از خود برقم گفتم
 کہ مگر این مشک است یا عنبر بہ تحیر فرود شدم (حرف تردید متضمن معنی تحیر است)
 ناچار ہمدراں حالت بزبان حال ازوے پرسیدم کہ من در کشف کیفیت
 بوئے خوشت فروماندہ ام آخر تو خود بگو کہ این سرمایہ دل آویزی نکہت کہ
 مشام جان مرا معطر ساخت از کجا بدست آوردہ گفت کہ من ہماں خاک
 نرندہ ہستم کہ در پائے کس و ناکس پامال می شوم و بیچ سرمایہ خوبی با خود مدارم
 اما از فیض صحبت گل سر رشته سعادت بدست آوردہ ام تا امروز بدین مرتبہ
 فائز گشتم۔

مے بینی کہ اگر سلسلہ ربط و التیام این تقریر را از ہم بگسلند حصہ امتناع
 متکلم کہ او مرد نااہل و خامل الذکر بود امروز بحسن تربیت حضرت معراج در
 انبائے جنس سرعزت و افتخار بر آسماں مے افزا زو۔ امکان ندارد۔
 در باب تمثیل امریکہ شائستہ این اسلوب لطیف است۔ ان است

تمثیل کلامے باید کہ ازورسچہ گوش سامعین در آمدہ حلقہ اثر برورنہاں خانہ
 ولہا کو بد تا فاسقے کہ گماں بزید کہ کلام معجز نظام ان من البیان لیسرما و رقی
 تشبیہ تمثیل و روویافتہ۔ وہم باید کہ نشاہ مقصود را یہ پیرایہ رحمت و شوکت
 لفظ و معنی آراستہ و نظر سبک روحان پاکیزہ منش جلوہ دہد چہ بسا افتادہ
 کہ علمائے وقت پسندنی ارجمند را بہ تمہید قیاس منطقی و برہان عقلی بر
 مستر شدان حقیقت طلب آں قدر افادہ معانی لطیفہ نکر وہ اند کہ یک سالک ملک
 حقایق بہ اشارت تمثیلیہ بر راہ روان و ادنی تحقیق افادہ کر وہ بر اس معنی
 آن است کہ حقایق عقلیہ کہ فہم ناقص فطرتاں بہ ذوال آں متک حبتن نتواند
 بہ لباس محسوس جلوہ ادن نظر بہ تسہیل تفہیم مخاطباں اقرب الی الصواب نماید چہ محل
 تجربہ و مشاہدہ چہ محسوسات خارجہ چہ چیزہ دیکرہ نتواند بود و ازین جاست کہ محسوسات
 در طبائع عامہ ناس پیش از معقولات موثر افتادہ۔ بنا برین اسلوب تمثیل کہ در
 امرے معقول را بصورت محسوس واسے نمائند و رہر مقامے کہ استعمال یا بدو
 نفوس وقتے عظیم پیدا کند نظر بہ ضرورت مقام امثلہ چند حوالہ قلم است حکیم خاتانی

۵

گوید

خصمت ز دولت بے نوا وانگہ ورت کردہ را

چشمش بد رو تو تویا بر باد نکجا داشته

درین مثال ہمچہ شبہ بود این شخصے است بحالت احتیاج چیرے کہ اورا

ازاں گزیریت و بایں احتیاج آں رارا نگاں از دوست داوہ باشد۔ وہم
او گوید در مقام ہجو حساد پر فساد ۵

نشاند بر داندہ جز باندہ
نشاند کوفت آہن چسبہ آہن
مصرع ثمانی چنانکہ دانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل۔

وسعدی در مقام تربیت اطفال گوید ۵

ہر کہ در خریدش ادب نکلند
در بزرگی فلاح از وہر غماست
چوب تر را چنانکہ خواہی بیچ
نشود خشک خبر آتش است
و چہ شبہ ازاں ظاہر تر است کہ محتاج تفصیل باشد۔ غنی کشمیری گوید
بر تو اضعمائے دشمن تکیہ کردن ابہی است ۵

پائے بوس سیل از پانگند دیوار را

و مرزا صاحب استعظافاً از ایران زمین بہ نواب جعفر خان دستور اعظم
حضرت خلد مکان مے بوسید ۵

دور دستاں بہ احساں باو کرون ہمت ہست
ور نہ ہر نخلے بیائے خود طرے انگند

نواب ممدوح پیمزرا شرفی در وجہ صلہ این شعر بہ میرزا ارسال شد
نظامی در حسرت ایام جوانی و نکوشش پیری و ناتوانی مے گوید ۵
چو بادِ عزانی در افتد بہ باغ زمانہ وہد جائے بلبل بہ زانغ

بالجملہ درامثلہ مسطورہ بتماثل تمام باید نگرستین کہ چه طور اسلوب تمثیل
در مواضع مختلفہ معنی مقصود را از جائے بجائے میکشد۔ و عارض شاہد معنی را
بغایزہ استعجاب مے آراید و الحق کہ بدین اسلوب لطیف کہ معنی سحر حلال
ہمیں است لہائے شنوندگان را بہر جانب کہ خواہند میل وہند۔

دریں مقام نکتہ ایست شگرف کہ چہ فصاحت بلاغت شعار و دیگران را
بر آن دست رس نسبت ماور ضمن مثالے بر آن آگاہ مے سازیم۔ سعدی

۵

قرار در کف آزادگان نگیرد مال نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غربال

دریں شعر مصرع اول از وجہ و مشبہ خبر مے دہد و در مصرع ثانی برائے
یک مشبہ دو مشبہ بہ ذکر کردہ۔ توجیہ کلام آن است کہ مال در کف آزادگان

قرار نلے گیرد چنانکہ صبر در دل عاشق و آب در غربال۔ امامے بینی کہ منکر ہستی
کلام در تبلیغ معنی مقصود چگونہ اعجاز بد بیضا بکار بردہ یعنی اداء تشبیہ بہ نحو

ساقط کردہ کہ سامع را مطلقاً نشانہ از ایہام تشبیہ بخاطر خطورنے کند۔ وہ
سہ چیز یعنی مال و صبر و آب را بوصف عدم قرار بہ یک بہت متصف نمودہ

تا یکے را از دیگرے بدیں وصف امتیاز نتوان کردن و اگر در مصرع
ثانی مے گفت چو صبر در دل عاشق چو آب در غربال کلام از حیث بلاغت

مے افتاد و این اسلوب در ادائے معنی مقصود مؤثر تر افتد۔ بخلاف اسلوبے

کہ بر ذکر ادوۃ تشبیہ مشتمل باشد چه درین صورت مبالغہ را در ادوۃ معنی مقصود
داخل زائد نباشد چنانکہ ہم او گوید

ویدۃ اہل طمع بہ نعمت دنیا پر نشود ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم
دریں شعر جملہ ہمچنانکہ چاہ بہ شبنم پر نشود بر سبیل تمثیل بجائے تشبیہ ذکر
یافتہ لکن ذکر ادوۃ تشبیہ معنی مقصود را از مقام مبالغہ در وصف بازداشتہ
و ہم پوشیدنہ ماند کہ در عمل اسلوب تمثیل باید کہ میان مثل و ممثل کہ در
اکثر امور جزئیہ متعلقہ ہر دو تطابق کلی باشد و ہر چند کہ این تطابق زاید باشد
تشبیہ تمثیل را در افادہ معنی مقصود قدمے راسخ باشد چنانکہ در مثال سابق
مشبہ یعنی مثل کہ ویدۃ اہل طمع واقع شدہ لیکن نہ مجرد ویدۃ اہل طمع بل از ان
جہت کہ بہ نعمت دنیا پسنے شود و ہمچنین مشبہ بہ یعنی مثل کہ چاہ است از ان
جہت ماخوذ است کہ بہ شبنم پسنے گرد و در میان مثل و ممثل کہ ہر دو تطابق
متحقق است۔ تو جہش آنکہ گدایان طامع جبہ جبہ و قراضہ قراضہ زر و سیم
بگدیہ گردے آزند۔ و با این ناواشنی آتش حرص و طمع ایشان نے میرد۔
و این حالت مشابہ بچالت چاہے است کہ کسے خواہد آں را بقطرہ قطرہ
شبنم پر آب کند۔ و این امر عادتاً امکان ندارد۔

در بیان تشبیہ اصلے از اصول علم بیان پیشتر ازین ذکر یافتہ کہ ہر
چند و طرفین تشبیہ تباعد نوعی و تعابیر عینی متحقق باشد تشبیہ از حقیقت ابتداء برآمد

باو ح ندرت و غرابت جلوہ گئے آید و اوقع فی النفس بودہ موجب استعجاب
 سامع مے گردوزیرا کہ دریں صورت در معنی مقصود حشیتے پدید آید کہ سامع را
 گمان آں مے رود کہ چیزے از جائے ظہور یافتہ کہ اصلاً مظنہ آں نبودہ و
 ہمیں معنی باعث بر استعجاب زاید مے افتد۔ خاقانی گوید ۵

ابر از ہوا بر گل چکاں ماند بزنگی دانگاں

در کام رومی بچکاں پستان شہر انداختہ

دریں شعرا بر مشبہ و زنگی و رایہ مشبہ بہ و ہمچنین گل مشبہ و رومی بچہ مشبہ

بہ واقع شدہ و میان طرفین ہر دو تشبیہ تباعد نوعی و تغیر جنسی بدرجہ غایت

متحقق است بدرجہ چابی گوید ۵

چو درخش از سقف مینارنگ طشت زنگار افاد

فلک را کاسہائے نقرہ در دریائے قار افاد

دریں شعرا آسمان مشبہ و سقف مینارنگ مشبہ بہ ہمچنین آفتاب مشبہ

و طشت زنگار مشبہ بہ و نجوم مشبہ و کاسہائے نقرہ مشبہ بہ و تار یکی شب مشبہ

و دریائے قار مشبہ بہ واقع شدہ و تباعد و تغایر میان طرفین تشبیہ برو جہتم

ثابت است بہ نہجے کہ اتصال ہر دو از قبیل جمع بین المتغایرین است و

استنباط وجہ شبہ از ہر جہا تشبیہ چناں مے نماید کہ اصل و فرع مظنہ آں

نبودہ است و ازیں روے در امر تشبیہ نوسے از غرابت روے داوہ

س

صائب گوید -

زہر خشمش میان خندیدن ہچو بادام تلخ و رشک است
 مشکلم دریں شعر زہر خشم و شیرینی خندہ را اور یک جا جمع نموده کیفیت
 ثالثہ پیدا کرو۔ و آن را مشبہ قرار داده و بادام تلخ و رشک را اور یک جا جمع
 ساختہ کیفیت ثالثہ را مشبہ بہ تجویز نموده۔

و چو این قضیہ مہد گشت مے گویم کہ ہر گاہ اس اصل مطلق تشبیہ
 از ابتدا لغزابت مے کشد و تشبیہ تمثیل کہ منہی بر قوت تاثیر و متکفل
 توضیح مقصود تشبیہ مے باشد چہا نقشبہائے معنی دل آویز کہ بر صفحہ خاطر سالمع
 نخواہد بست شعر حکیم سنائی بہ تصدیق این مدعا شاہد عدل است س
 نکند عشق نفس زندہ قبول نکند باز موش مردہ شکار

مراد از نفس زندہ نفس امارہ است کہ علی الدوام در طلب حظوظ
 حیوانی و حصول مشتیہیات جسمانی مستغرق بودہ از لذت معانی و معارف
 محروم مے ماند و مصرع سنائی بر سبیل تشبیہ تمثیل آورده و عشق را با باز بند
 پرواز و نفس زندہ را با موش مردہ تشبیہ داده و ہر چند کہ جہات زندہ
 مردگی مختلف است اما در بادی النظر چہاں مے نماید کہ دو امر متضاد را در
 یک محل جمع نموده و این معنی خالی از لغزابت نیست و مقصود تشبیہ تمثیل و
 تحقیر نفس امارہ است بہ حیثیہ کہ قابلیت عشق ندارد و چہ ذلت حقارت

بیش ازیں خواهد بود که آن را موشش و انموده و موشش را مرده قرار داده
تا بداند که موشش مرده اہلیت آن ندارد کہ شاہ بازاویج علومہمت آن را
بعید برگیرد۔

امثال چنانکہ معلوم است در ہر قومے و در ہر زمانے مطروا و رواج
داشتہ و ترقیہ شوون مذہبیت قومے معیار لطافت و غزابت آن است و در
توضیح غرض متکلم و خاطر نشان بودن آن امثال را اولیٰ تمام است گوئی ایراد
مثل در کلام بلیغ حکم و دعویٰ دارد کہ بہ حجت و برہان آن را با ثبات سائیدہ
باشند تا زبان را امثال بسیار است و علمائے عربیت در شرح و تفسیر میخانہ
و محل استعمال آن کتب تالیف نموده اند۔

ایراد مثل را در کلام محلی است کہ تعیین آن موقوف بر رائے متکلم
بلیغ است بسا باشند کہ در آغاز کلام ذکر آن کنند و ما بین لہ امثل را بعد از
مہمہ سازند و ہم در انمائے کلام تا ما قبل را با ما بعد ربطے پیدا آید و گاہے
باشند کہ در عجز کلام ایراد نمایند و کلام را بر آن منقطع سازند۔ اما لابد است
کہ مثل را در الفاظ واضح آن ایراد کنند و در صیغ فعل جمع و مفرد و مذکر و مؤنث
آن تغیر سے جایز ندارند زیرا کہ مقصد از ایراد مثل اخذ مفہوم آن است خصوص
مورور الاعتبار سے نہ نہ بدل معنی عام را بطریق مفہوم کلی اخذ نمایند۔
واضح مثل مروسے تکلم و مستبصر باید تا مفہوم ماخوذ از ان مشعر از عبرتے

وحکمتے باشند کہ نزد کافر ناسلم باشند۔ و وضع مثل منہی بر اصول تشبیہ است
چنانکہ پیشتر ازاں در تشبیہ تمثیل شرح داده آمد۔

پیشتر در بیان تشبیہ گفتہ ایم کہ طبیعت انسانی چیزے را کہ بعد از مشقت
و تعب بسیار بدست آر و ہر آئینہ آن را قدر و منزلتے بیش مے نہند و در تمثیل
چنانکہ مقرر است وجہ شبہ عقلی مے باشد و تا میان مثل و مثل لہ تطابق در
اکثر امور جزئیہ قرین ہم سامع نگر و اترزاع وجہ شبہ صورت نہ بند و در ادراک
تطابق میان ہر دو بعد از غور عمیق و فکر دقیق بدست آند و چون ادراک تطابق
متحقق گردد ادراک وجہ شبہ بسہولت میسر آید تا موجب نشر احاطہ سامع
آند و عمل فکر و رویت نظر بہ مواد مختلفہ متفاوت و بعض نسبت بہ بعض دیگر
آسان و دشوار مے نماید۔

دریں مقام اشکالے است کہ دفع آن ضروری است۔ تقریر پیش
آنکہ عمل فکر و رویت در لغز و تعمیہ ہم بکار است باید کہ ہر دو را از باب بلاغت
شمارند با آنکہ ہر دو منافی بلاغت اند۔ زیرا کہ از قبیل تعقید معنوی بود و ذہن
سامع را مشوش و مختل مے سازند و عمل آن برین منوال است کہ
از فکر رویت دریں مقام نہ آن است کہ ذہن سامع را در تشوش اشکال
اندازد و طبیعت را پراگندہ سازد۔ بل مراد آن است کہ فکر و رویتے بیش
از ادراک بکار است کہ در ادراک معنی ساوہ معمول است و مثال سادہ

لغز و تعمیہ و احتمال مشقت و تعب کہ در عقد و حل آن روئے و ہد شمال
 عوام سے است کہ جان عزیز را در معرض خطر افکند و مشتتے از خرمہر و بدست
 آرد۔ و بر آستی کہ اگر در ادراک معانی لطیفہ و حقائق شریفہ احتیاج بہ
 مزید فکر و رویت نے افتاد فرستے میان کلام بلوغ کہ بحسن نظم ترکیب یافتہ
 و میان ہرزہ سو قیاں و اثر و ستائیاں کہ از اصوات حیوانات عجم
 اثرے پیش نداد و سنے بود مخاطب لبیب و ذکی را در سخن فہمی و قیہ سی
 کلام با مخاطب کو دن و بلید فریتے دست نے داو۔ کلام معقد را کہ وقتے
 نے ہند نہ ازان است کہ در ادراک معینش ذہن را حاجت بتامل و
 تفکر زائد و کار است بل ازان جہت کہ در راہ فہم معنی سنگ راہ
 بودہ مخاطب را از ورود بمنزل مقصود باز مے وارو۔ گوئی بیک اندیشہ
 را در خارزارے میکشد تا بے صعوبت گامے بر نداد و فصحا این کلام
 کلام را در میزان بلاغت بچیرے نہ سنجند۔ نظامی باں دسترس معنی سرہ
 کہ اورا مسلم و مشتہ اند۔ در منظومئ سکندر نامہ بعضے از اشعار را چنان
 معقد ساختہ کہ شرح را در بیجا پیچ حیرت انداختہ و ایشان در حل آن
 بتوجیہات رکیکہ و تاویلات بارودہ پرواختہ اند۔ بلے گفتہ اندا سچہ گفتہ اند
 اما بمقصد نظامی پے نبرودہ۔ و حال کلام ملخص و فصیح بر عکس کلام معقد
 است چہ ذہن سامع را بجز و شنیدن آن شاہرا ہے فراخ پیش روئے

نظر سے آید۔ و اگر جائے ہیچ و مخی در راہ افتد متکلم بہ نشان داوین منزل
 علامات امارات نصب سے کند یہ نحو یکہ ہیچ گو نہ کلفتے و صعوبتے بدو
 عاید نگر دو۔

و اکابر علمائے بیان گفتہ اند کہ کلام المحض موجب سرور و انشراح
 خاطر سے باشد و جا حظ کہ از ائمہ اصحاب عربیت است فصلے مستقل
 در باب نظر و فکر در کلام فصیح و بلیغ آورده۔ و گفتہ کہ سبع را از در بیان
 صید و بہیمہ از حصول علف آفند لذت نیست کہ ملوک را از ظفر بر
 اعداء و علماء را از انکشاف اسرار و معارف کتاب اللہ بعد از فکر در دست۔
 از سبق دانستہ باشی کہ ایتلاف میان دو چیز متغایر الجنس موجب
 غرابت تشبیہ سے باشد اما زہارگماں نبری کہ متکلم در امر تشبیہ چیزے
 را از خود بدان منضم سے سازد کہ موجب غرابت باشد و آن چیز قبل از عمل
 تشبیہ در آن موجود نبود حاشا و کلا بل عمل متکلم بیش ازین نیست کہ دو چیز
 متغایر الجنس کہ پیش از عمل تشبیہ امرے مشترک در ہر دو ثابت و قائم بود
 ایتلاف سے دہد۔ و مثال متکلم مثال آن صانع نر دست است کہ در
 ساختن حلی لوازم کمال صناعت را بکار برد و آن را در خوشنما میں
 صورتے جلوہ دہد آیا گماں سے بری کہ اگر در اجزائے آن حلیہ اعتدالی
 کہ ضروری است بیش از ترکیب و آں نہ ہونے بود آن حال ہونے

عجیب و بہت غریب بعض نظارہ مے آمد؟ ویامثالش مثال غواصے
 است کہ گوہر شاہوار از تہ بحر زخار بچنگ فرا آرد آیا غواص را بیش
 از اجرت غواصی استحقاقے زائد مے نہی جاہلے باید تا بہائے گوہر تھیر
 مشقت غواصی قرار دہد۔ خوبی گوہر در نفس گوہر است نہ در غوطہ زدن
 غواص۔ ہمچنین حسن تشبیہ بجائے خود در فرع و اصل پیش از عمل تشبیہ
 موجود مے باشد کہ پر ویدہ کو رہا طناں جلوہ نمے دہد متکلم بلوغ کہ چشم بصیرت
 بکحل معرفت حقائق روشن است آن را در مے یابد وہمیں قدر سزاوار
 تحسین و آفرین مے گرد و والا اورا بیش از ایتلاف میان فرع و اصل
 دروے تصرفے زائد نباشد۔ و مناط غرابت تشبیہ آن است کہ باشد
 اختلاف طرفین میان ہر دو شدت ایتلاف روے داوہ و پس۔

مبصرہ

در ماسبق ذکر یافت کہ در فہم وجہ شبہ گاہے احتیاج بزیادتامل
 نے افتد بل بجزو استماع در ذہن مخاطب حاضر آید و گاہے در ادراک آن
 توقفے روے دہد بنا بریں دریں مقام دو اعتبار است کہ تعہد و تحفظ آن متعلم
 بیان را خیلے سو مند مے افتدیکے آنکہ ادراک اجمالی از ادراک تفصیلی
 اسبق الی الذہن است و وجہ شبہ در نظر اول بطریق اجمالی مذکور می

شود و در نظر ثنائی بطریق تفصیل و بہ ہمیں معنی اشارت است آنچہ اصحاب
 عربیت گفتہ اند النظرۃ الاولیٰ تخمقاء و این معنی نہ ہمیں در حق حاسہ
 بصر مسلم داشتہ اند بل نسبت بجمع حواس صحیح و معتبر است۔ بنا بریں در اور کہ
 اجمالی مستمعین متساوی الاقدام باشند و در ادراک تفصیلی ہر فردے از ایشان
 حیثیتہ جداگانہ دارد و بعض را بر بعض مزیتہ باشد کہ میان ایشان تفاوت
 عظیم بود۔ و چون این تفاوت در محسوسات خارجہ بے شائبہ شہتہ مشاہدہ
 مے رود در مقولات صرفہ کہ مجال وسعتش را نہایتہ نیست بدرجہ اتم و کم
 متحقق است و ہر چند کہ در ادراک تفصیلی مبالغہ در وقت بکار آرند احتیاج
 بہ فکر و رویت بیشتر افتد و بدیں سبب موجب توقف زائد باشد مثلاً در تشبیہ
 اخگر کہ از چھماق بیرون آزند با چشم غروس کہ از رنگدہ تفصیل و خصوص احتیاج
 بتفکر مزید دارد۔ و مراد از تفصیل آن است کہ اوصاف متعدودہ چیزے را
 در یک جا ملحوظ داشتہ در کیفیت یگان یگان بتامل تام وانگردد۔ و بعض را
 را از بعض دیگر امتیاز و ہندتا تطابق میان طرفین تشبیہ وجہ کمال حاصل آید
 اما بیان اعتبار دیگر آن است کہ حضور چیزے در ذہن بہ طریق و
 موقوف است بر دوام احساس آن بجاسہ کہ متعلق بدان است۔ و اگر
 اگر آن چیز بہ طریق قدرت محسوس شود حضور آن نیز در ذہن متوقف باشد و
 بعد از تامل مستحضر گردد۔ و بہمیں معنی اشارت است آنچہ اصحاب عربیت

گفتہ اند۔ ماغتاب عن العین فقد غاب عن القلب وبالجملة مدار ابتدال
وغرابت تشبیہ برقلت وکثرت مشاہدہ چیزے است و ہمیں نسبت قلت
و کثرت مشاہدہ سرعت و بطور ادراک وجہ شبہ روئے و ہد۔ بدر چاچی

۵

گوید۔

چو روش از سقیب مینارنگ طشت زنگار افتاد

فلک اکاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد

در مصرغ ثانی کا سہائے نقرہ و دریائے قار ہر دو مشبہ بہ ستارہ

روشن و تاریکی شب مشبہ واقع شدہ۔ و وصف مشترک میان طرفین ہر دو مشبہ

ظہور چیزے مستدیر و میں المقدار و درخشندہ است در فضائے مہبط و

تاریک و چون این معنی مشتمل است بر تفصیل و خصوص محتاج مزید فکرت

در رویت است۔ مولف راست ۵

ہوا قیرگون و درخش سناں شبے بود گفتی کو اکب فناں

درخش نیزہا کہ در غبار سیاہ تابان است مشبہ و شب تاریک

کہ شہبہ ثواب در آں سے ریزد مشبہ بہ واقع شدہ اما ادراک کمال و

محتاج مزید تامل است چہ صحت ادراک و صف را ہمیں تصور و درخش

نیزہ و تصور غبار سیاہ کفایت نمے کند۔ بل انضمام بیات حرکات متفرقہ

نیزہا کہ در اطراف مختلفہ معرکہ کارزار کہ بعضے ازاں بسوئے بالا و بعضے

دیگر زیر و بعضی بسوی چپ و بعضی در جانب راست و بعضی این متعقبات
دیدہ می شود باہر و تصور مسطورہ بالا ہم ضروری است و نتیجتاً حاصلہ
مرکبہ کہ تمثیل نظارگیان باشد و جبہ شبہ خواهد بود۔

فرق میان تشبیه و تمثیل

پوشیدہ نماوند کہ مفہوم تشبیه اعم است از تمثیل تاہی کہ آواں گفتن
کہ ہر تمثیل تشبیه می باشد نہ بالعکس و تمثیل در حقیقت نوعی تشبیه است
چہ بہیت حاصلہ میان فرع و اصل یعنی طرفین تشبیه بیک خطا می باشد
اما در تشبیه طرفین حقیقتاً مفرد می باشند یا تاویلاً و وجہ شبہ گاہی مفرد باشد
و گاہی متعدد و گاہی مرکب و در تمثیل مشبہ امرے جزئی است کہ
فردے از مفہوم کلی مشبہ بہ می باشد۔ و مشبہ بہ مفہوم کلی می باشد مشتمل بر
حکمے کہ در طبقات عامہ ناس یا در جامعیت مخصوص روان یافتہ و صحت
آن ہمگنان متفق باشند تفصیل این اجمال آنکہ وجہ شبہ گاہی باشد
کہ آن را از یک چیز امتزاع کنند چنانکہ کلام و لکشم را با غسل تشبیه کردہ
وجہ شبہ دریں جا از ضعف علاوت متزاع است چہ علاوت خود وجہ شبہ
تواند بود و بل وجہ شبہ امرے است کہ لازم غسل است و آن میل

طبع است کہ بر احساس قوت ذائقہ مترتب مے گرد و وہیں یک ہیبت میان
کلام و کشت و غسل بالاشتراک موجود است و گاہے باشد کہ وجہ شبہ منزع
از امور متعددہ مے باشد کہ باہم مقترن باشند و از اقتران آہنا حالتہ علو
گرد کہ در صورت افزا و تصور نیست۔ چنانکہ سعدی گوید

محقق بود نہ دانشمند چار پائے برو کتابے چند

دریں مثال وجہ شبہ از احوال بہیمہ نزاع یافتہ تو جہش آنکہ بہیمہ
کتب علوم و فنون را کہ ذخیرہ علم و حکمت و نتیجہ عقول اصحاب دانش و
فرہنگ است پرشیت مے برد و با این او از فہم آن و از عمل بر مقتضائے
آن خلع ندارد۔ و جز از رنج و تعب زائد کہ در کشیدن بار بدو عاندی
گرد و حاصلے ندارد یعنی خست و سنگ و کتب دانش و فرہنگ در حق و
یکسان است۔ پیدا است کہ این مفہوم ہیں از امر واحد مثل بہیمہ یا کتب
منزع نیست بل از مجموع امور متعددہ کہ عبارت است از وجود کتب و
مشتمل بودن آن بذخائر علم و حکمت و وجود بہیمہ و حاصل بودن آن بار۔
کتب را کہ اجتماع و اقتران این ہمہ اشیا موجب استزاع و وجہ شبہ
گردیدہ و ازیں جا ست کہ علمائے این فن ماخذ وجہ شبہ را دریں تشبیہ
ہیئتے مخصوصہ قرار دادہ اند کہ از اقتران امور مجتمع مزبورہ حاصل آمدہ۔ اگر
این اجتماع و اقتران را از میان برداریم استزاع وجہ شبہ متصور نہ باشد

وازیہیں قبیل است شعرا و

درشتی و نرمی بہم در بہ است چو گداز کہ جراح و مرہم نہ است
 چہ اگر درشتی و نرمی ہر دو را مجتمعا نگیرند حصول وجہ شبہ متصور نیست
 اما در بعضی از مواد تشبیہ بر عکس مابقی اگرچہ وجہ شبہ از امور متعددہ منتزع
 باشد لکن برائے انتزاع بہ حصول ہیئتہ مخصوصہ احتیاج نے افتد چنانچہ

دریں شعر

بے تو چو شمع کردہ ام گریہ خندہ کار خود گریہ بحال دل کنم خندہ بوزگار خود
 وجہ شبہ از اجتماع گریہ و خندہ منتزع است لکن اگر اجتماع ہر دو
 را اعتبار نکنند و ہر یک را از دیگرے علیحدہ دارند و گویند بے تو چو شمع
 گریہ میکنم در صحت تشبیہ خلطے رہ نیابد و تشبیہ بصورت دیگر کہ غیر مقصود شاعر
 نیست حاصل آید اما بر جائے خود صحیح است۔ لکن در مثال بہمید کہ سبق
 ذکر یافت نتوان امور مجتمعه را از یک دیگر جدا کردن ورنہ مقصود تشبیہ
 باطل گردد و فافہم۔

مسائل تشبیہ

بہ آنکہ توے نیستند کہ در تجارتی مجاورات خود استعمال تشبیہ و تمثیل

مکروہ باسند و ضرورتِ این پروازان مسلم تر است کہ در صدوا اثباتِ آن
 بایراد حج و بر این اعیان اُفتد۔ و چون عملِ مثلِ بخدا فیرہ منہی بر عملِ تشبیہ است
 مناسبے نماید کہ نخست بشرح بعضی از نکاتِ تشبیہ پروازیم۔

باید دانست کہ لطافتِ عملِ تشبیہ موقوف است بر حسنِ مدنیتِ قومے۔
 زیرا کہ ہر چند مناظرِ ہیچہ نظریہ در متعلقاتِ احوالِ پیش نظر آن قوم باشد آثارِ آن
 بر صفحاتِ قوتِ تخیلِ ایشان بروحِ لطیف و سنیتِ پاکیزہ نفس سے پذیرد و اما
 کمال و نقصانِ تاثیر موقوف است بر لطافت و کثافتِ قومی طبیعتِ آن قوم
 و این امریت و از مع المدنییت یعنی ہر چند کہ لوازم ترقیہ مدنیتِ قومے بیشتر
 بود قدمِ ایشان در عرصہ عملِ بیشتر گونی کمالِ مدنیت و کمالِ قوتِ عملِ ہر دو
 متساوی الاقدام اند و از حجلہ لوازم مدنیتِ جودت او بیاتِ آن قوم است
 وراثتائے محاورات و جودتِ ادب و در لطافتِ تشبیہات و استعارات
 است اما ز ہمار گماں نبری کہ ہمیں خوبی تشبیہ و استعارہ نزد فصحاء و بلاغت
 شعار موجب کمال سے باشد ما و اسے کہ شاہد معانی نفسِ لامریہ در لباس
 الفاظ و لکش جلوہ گر نیاید زیرا کہ این خوبی امرے است مضمونِ النفس متعلقین
 عمم را شہوہ الیسٹ کہ سخنِ ایشان از رنگ و بوئے تکلف و تصنع عاری است
 و متاخرینِ ایشان در ایجاد تشبیہات و اختراع استعارات سحر سامری بکار
 بروہ اندیل آفتاب را بدیضا منوہ اما معنی نفسِ لامری را چنداں ملحوظ

نداشتم اند متقدمین را سادگی الفاظ و متنانت معانی ہر دو حاصل است و ہر دو
متاخرین برنگینی عبارات و شوخی تشبیہات و لطافت استعارات مقصور عمل ہر دو
بدان مانند کہ یکے شاہدے را کہ حسن و جمال فطری و ارفع حسرت بر دل خوبان
یعنائی ہند بوضع سادہ عالی از پیرایہ آب و رنگ جلوہ و ہر دو و گیسو پیرہ زن
زشت روئے را کہ باطلعت مہقوت و مہیت مسوخ سوان روح نظارگان
باشد ہفت کردہ بمنصہ ناز بنشان سلطان الشعراء در آغاز نامہ بہ تجمید باری
عز اسمہ گوید

۵

شنا با ہمہ ایزد پاک را کہ دانا و بنیا کند خاک را
و ملاظہوری تر شیزی کہ از متاخرین است در فاتحہ ساقی نامہ ہم دریں
معنی متبع حکیم مذکورے کند

۵

شنا میکنم ایزد پاک را خریدار وہ طارم تاک را
فرق میان ہر دو اسلوب از ان روشن تر است کہ حاجت بہ بیان اند
مصرع ثنائی ملاظہوری ہمیں تجلیے بیش ندیت کہ حقیقتہ نداد و حکیم گوہر معنی از فقر
بفطرت بچنگ آورده کہ حقیقتہ وارو عندلیب بنیان شیراز در وصف قادیون
قول ارسلان کہ در بنے بنا ہا وہ بود بہ نشر نوائے دلکش خون اندک
مے چکاند

۵

قول ارسلان قلعہ بخت داشت کہ گردن بہ لوند برے داشت

چنان ناودر افتاد و در روضہ کہ در لاجوردی طبق بیضہ
 و الحق کہ این نوع سحر حلال خاصہ آن است جامع کمالات است کہ
 کلام معجز نظامش از تار و پود فصاحت و بلاغت ترکیب یافته و علیٰ از
 شکر آفرینی معش در ورطہ حیرت افتادہ - عربی شیرازی در ہوائے وصف
 روضہ نجف شرف پروازے کند

این بارگاہ کیست کہ گویند بے ہر آن کائے اوج چرخ سطح حنیض تراحماس
 و نشاط اصفہانی در وصف بارگاہ سلطانی گوید

آسمانے ویکراست این بر فراز آسمان یا بہشت جاودان است آشکارا و ہر
 یا ہذا چگونہ مے بینی بے مکنی ہر دو شعر را کہ چہ طور علو ناشائستہ را
 بر معنی بانستہ برگزیدہ اندو امے فرو گستر و ند و نتوانستند صید معنی بدست آن
 نعم گفتہ اند آنچه گفتہ اند - اما باز بچہ طفلان پیش نیست و مرا بحق کار است
 گو خواجہ راضی مباحث -

بدانکہ کمال تاثیر تشبیہ موقوف بر چند چیز است - اول حسن تطابق مشبہ
 و مشبہ بہ در وجہ مشبہ - ہر چند کہ وجہ تشبہ در تطابق اوضح و اجلی باشد تشبیہ
 برو جہ اتم و اکمل اوقع نظامی در وصف طوی نوشتاہ مجر فکر را روشن میکند
 زہر حمتی دادہ پیر مجوس سواد حبش را بتاریج روس
 وہو گوید در بیان در آدینختن رومیاں بازنگیاں

تذروان رومی و زانغان رنگ
شده سینه باز یعنی دو رنگ

دورنگی سینه باز بر عامیان واضح نہ بود و ذہن سامع بسرعت انتقال
بوجہ شبہ نمے کرد۔ بکلمہ یعنی کہ معنی تفسیر را متضمن است بوجہ شبہ بوجہ ساخت
تا و طلب آں کو تفیکہ موجب احتلال ذہن است روئے مذہب۔

دوم۔ استعجاب و آں از عکس کیفیات اعیان یا از امر خلاف معهود
کہ مشاہدہ می رود پیدا شود۔ بدر چایج از پرودہ شبہ و اج سر برے زند

مہر دو ہفتہ شود از کنار شب پیدا

شبست ز گوشہ ماہ دو ہفتہ پیدا شد

آغاز سبزہ عارض ابرہنجے مذکور ساختہ کہ موجب استعجاب سامع گردید۔

نظامی از افق طبع رنگین خورشید معنی را طلوع سے وہد

چو شگرف سووند بر لا جورد سمور سیاہ زاد رو باہ زرد

زادین سمور سیاہ رو باہ زرد در اختلاف معہود بل نامکن است و ملحق

بہیں قسم است تشبیہ کہ در آن بحرف است دراک در وصف شبہ بہ اہتمام

بکار برند و بحرف استفہام کہ متضمن معنی تعجب باشد عکس کیفیت

ذکر کنند۔ جامی از جام سراپائے زلیخا جوعہ بجام حرفیان بزم معنی سے ریزد

س

سُغَرِ نَشِ كَوْهٍ اَتَا سِمِ سَاوَهٍ   چہ کوہ ہے کہ کمر زیرا و فتادہ
 پارسیاں حرفِ "ا" را یعنی لاکن کہ افادہ است دراک کذا استعمال
 مے کنند۔ سَرین را در گرافی با کوہ تشبیه کرده و چون سامع را گمان آن بود کہ
 سُغَرِ نَشِ سَوَادِ وَ خَشُونَتِ وَ اَشْتِ بِاَشْدِ کہ در اکثر مواد لازم کوہ است بحرف
 است دراک آن را زائل ساخت و این از قبیل تاکید اللمح است۔

سوم۔ تَقْوِیْدِ مَشْبِہِ بِ۔ زیرا کہ تَقْوِیْدِ مَشْبِہِ بہ موجب از دیا و خصوصاً چہ شبہ
 مے باشد۔ و مزید اہتمام تَقْوِیْدِ آلِ را اَرَضِیْفِضِ اَبْتِدَالِ با و ج غرابت مے
 کشد۔ اَلْوَرِیْ وَ رَمَہِیْدِ تَقْوِیْدِہِ مے گوید ۵

با و شب گیری نسیم آور و سوئے جو تبار

ابر نوری علم بفرخت بازار کوہ سار

این جو پیکان بشارت بر شتاباں در ہوا

و آن جو پیلان جو اہر کش خراماں در قطار

دریں شعر تشبیه با و نہ بطلاق بیک مقصود است بل بپیلے کہ در رسانیدن

مژدہ جانفرا از دوستے بدوستے بسرعت تمام قطع مراحل عبیدہ مے نماید و

بچھنیں تشبیه ابر نہ ہمیں بطلاق پیل مراد است بل بپیلے کہ بآقی آبدار پر بار

بپیلے کہ در قطار و پس ہم خراماں باشند راہ مے رود و ازین قبیل است

شعر شاعر شیراز در وصف موسم ربیع ۵

زالہ بر لالہ فرود آمدہ ہنگامِ سحر راست چرخِ عارضِ گلگونِ عرقِ کر وہ بار
دریں جا عارضِ مشبہ بہ مقید است بگلگونِ و عرقِ کر وہ و فقط راست ہنزلہ
تقویت ادواتِ تشبیہ واقع شدہ۔

چہارم۔ تباینِ نوعی و طرفینِ آں عبارت است از متغایر بودنِ مشبہ
مشبہ بہ در نوع۔ زیرا کہ اگر مشبہ و مشبہ بہ متحد النوع باشند استغرابِ سامع در عرض
نقصان افتد و این معنی تشبیہ را از پایہ کمال تا ثیر بقلند۔ نہ بینی کہ اگر اسپ
خوشخام را با با اعوج نبی ہلال یا رخسارِ رستم در مقام تشبیہ ذکر کنی در غرابت ہیچ
وقعتی پیدا نکند۔ اما چون طرفین در نوعیت مختلف باشند عرض تشبیہ بروجہ کمال
حاصل آید۔ نظامی دلاور جنگی را سوارہ در عرصہ کارزار بروں مے آرد

چو کوہے رواں گشت بر پشتِ باد
عجب ہیں کہ بر باد کوہ ایستاد

وہم ازیں وادی است شجرِ لانی خوانساری در وصف شکار گاہ
زہر سو پیل مستے را کشاوند تیل خاکستری بر باد دادند
ہمچنین در وصف پیل ملک اشعرا فتح علی خان صبا کا ثانی گوید
بگاہ پو یہ گونی کر وہ پنہاں بطار مہائے نیل اندوہ صبح
اگر بجائے نیل لفظ قیر مے گفت البتہ بلوغ تر مے افتاد۔

بداں اسے قاری ہو شہند کہ بسیارے از نا اہلان این زین تشبیہ

مقید را از تشبیه مرکب باز نشناخته ہر دو را پر یک منوال یافتہ گماں مے
 برند لکن براویب لیب پوشیدہ نیست کہ وجہ شبہ مقید امرے است مفرد
 کہ با مرکب ہیچ گونہ القیاسے ندارد۔ زیرا کہ در مرکب چند چیزے باشند کہ ہر یک
 جزوے ازاں است اگر یکے را از آہا بیدازی وجہ شبہ باطل گرود و مقید
 امر مفرد است کہ با چیزے دیگر ترکیب نیافتہ۔ بل اعتبار چیزے دیگر آں را
 بوصفہ متصف ساختہ و او خود ہماں مفرد است برقرار۔ اول و بالجملہ مرکب
 آں است کہ اشیا متعددہ را در ذہن مجتمع کردہ آں را بمنزلہ واحد قرار دی
 بہ نحویکہ ذہن اہیگاہاں یگاں التفاتے نباشد۔ و مقید آنکہ حقیقت احد مفردہ
 را بچیزے خارج ازاں اعتبار کنی و آن چیز خارج در نفس مفرد دخلے ندارد
 قائل بہ تخم ابہام وجہ شبہ۔ وجہ شبہ آنکہ چیزے را کہ بعد از تامل و تطلب بد
 آید ہر آئینہ اوقع فی النفس باشد و آں را قدر و منزلتے بیش ہند و آنچہ بے محنت
 تطلب بدست آید بچشم اعتبار چیزے نیرزد۔ خاقانی شروانی در شان ہلال
 عید مے گوید۔

۵

عید ہمایوں فرنگ سیمرخ زریں رنگ
 ابروئے ژال زرنگ بالائے کُہا آمدہ
 بدانکہ خانی اداۃ تشبیہ و راہام تشبیہ تقویت دیگر پیدا کند۔
 چنانکہ در ہمیں شعر خاقانی۔

حقیقت و مجاز

بدانکہ حقیقت و مجاز ہر دو از صفات لفظ اند و لفظ دریں مقام مفرد و جملہ
 ہر دو را شامل است۔ لیکن حد حقیقت و مجاز مفرد غیر حد حقیقت و مجاز جملہ است۔
 حقیقت در مفرد کلمہ نسبت کہ از اں اودہ کند چیزے کہ بہ از اے او اں کلمہ برین وضع واضح تعیین
 یافتہ و این حد ہر گونہ وضع را شامل است۔ اچہ وضع بعضے از الفاظ سابقے باشد برین وضع بعضے دیگر را
 کہ الفاظ ملفوظہ در زبانے بشر و مدنیات مختلفہ اقوم در الضرب اوضاع و احوالہ بسکہ تازہ رواج میاید۔
 پس نتوان گفت کہ حد حقیقت در مفرد کلمات مولدہ را شامل نسبت کما تو ہم
 بعض اناس۔ و این معنی مخصوص بزبانے نسبت بل بے هیچ افادتے کہ متصور باشد
 در ہر زبان ہمہیں نسق قیاس باید کرد و لفظ شیر را چنانکہ دانی برورندہ
 مخصوص اطلاق کنند و دریں اطلاق ذہن سامع باصل مستندے شود کہ بوا
 آل شکل درندہ مخصوص در ذہن فرود آید و ہمچنین است حال ہر کلمہ کہ در
 مولدین مستحدث و اں را بر چیزے مخصوص اطلاق کنند و نیز ہمیں حال است
 مر اعلام را۔ چہ تسمیہ شخصے سپر خود را با اسم زید بعینہ ہماں صورت است
 کہ واضح لغت لفظے را با زائے چیزے وضع کردہ باشد و اگرچہ لفظ زید بجا
 غیر علمیت مصدر است۔ اما چون اطلاق بر طریق علمیت بر شخصے معین قرار

یافتہ نتوان گفتن کہ بوقت اطلاق آن بر طریق علمیت ذہن سامع بسوئے
وضع مصدری مستندے باشد بل بے واسطہ چیزے قطعاً بر علم ولالت
مے کند۔

اما مجاز و مفرد کلمہ البیت کہ از آن ارادہ کند غیر چیزے کہ بازائے
او آن کلمہ در وضع واضح تعیین یافتہ چنانچہ لفظ شیر را بر مرد شجاع کہ در
شجاعت و طیش مشابہ شیر است اطلاق کنند بیقین مے دانی کہ این اطلاق
قرین صحت نتواند بود تا معنی ثانی (مرد شجاع) را بسوئے معنی اول (درندہ
مخصوص) استناد نکندی و معنی استناد آن است کہ لفظ شیر را مثلاً موضوع
برائے درندہ مخصوص مسلم داشته بر طریق تشبیہ علی حد المبالغہ و ایہام حصول
معنی شیر در مرد شجاع بر و اطلاق کردہ باشی و بے استناد این اطلاق جائز
نبود گوئی معنی اول اصل است و معنی ثانی فرع و بیہج فرع بے اصل
متصور نہ۔

کتابہ و مجاز

کتابہ کہ مراد از کتابہ آن است کہ متکلم ارادہ معنی از معانی کند و
و آن را بلفظے کہ در لغت برائے آن موضوع است ذکر نکند بل ذکر معنی
کند کہ در وجود ثانی معنی مراد است و معنی تالی بر معنی مراد بمنزلہ دلیل قائم

کرده بدین معنی بدان معنی اشارت کند۔ سعدی در تباہی عالمی مکتوب
از بستر زمش بر خاکستر گرمش نشانند۔ یعنی اورا از توانگری بدرویشی مبتلا
ساخت۔ توانگری را بستر زرم و درویشی را خاکستر گرم عادتاً لازم است
و این ہر دو معنی جداگانہ تائی معنی توانگری و درویشی است بعبارت مخفی
مے گوئیم کہ در کنایہ انتقال از لازم بہ ملزوم مے باشد مع جواز ارادہ ملزوم
و لزوم درین مقام عام است ازینکہ عادتاً باشد یا عقلاً و کنایہ بر سہ قسم
است اول آنکہ مقصود از کنایہ ذات موصوف باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید

آسمان کوہ زہرہ آفتاب کاں ضمیر

آفت ہر چہ آفتاب از کوہ کاں انگینتہ

آنچہ را آفتاب از کوہ و کاں انگینتہ جواہر است و سعود و سعد گوید

بخواہ آن طبع را قوت بخواہ آن کام الدت

بخواہ آن چشم را لالہ بخواہ آن مغز را عنبر

مقصود از مجموع این صفات شراب است دوم آنکہ از کنایہ مطلوب

نفس صفت باشد فقط نہ موصوف خاقانی گوید

دست کفچہ مکن پیش فلک کہ فلک کلسہ بیت خاک ہبار

دست کفچہ کردن کنایہ از خواستن چیزے است و در بعضی مواضع چنان مے

باشد کہ از لازم تا ملزوم و سائل متعددہ در میان می آفتد و آن آملوچ

گویند چنانکہ در تازی کثیرا روا کہ کنایہ از مہمان نوازا است۔ نظامی گوید
 بزرگی بایست دل در سخا پند سر کیسہ بہ برگ گندنا بند
 بستن سر کیسہ بہ برگ گندنا کنایہ از تجلیل و سخاست زیرا کہ انتقال از بستن
 بہ برگ گندنا بہ محکم نبودن سر کیسہ است ازاں بہ زودی و اشدن سر کیسہ و
 ازاں بزودی بخشیدن۔

قسم سوم آنکہ غرض از کنایہ اثبات صفتے برائے موصوفے یا نفی صفتے از
 موصوفے باشد۔ حکیم مختاری گوید

دامن ہمت سرفرازش گردن چرخ را گریباں باد
 دامن ہمت مدوح را گریباں گردن آسماں گفتن کنایہ ازاں است کہ
 ہمت او بلند تر از آسماں باد۔ حکیم اسدی گوید
 نگو گفت و انا کہ دختر مباد چو باشد بجز خاکش افسر مباد
 و تعریف را ہم از باب کنایہ شمرده اند و تعریف مشتق از عرضہ بمعنی
 جانب و طرف است معنی تعریف اشارہ کردن بجانبے و ارادہ جانب
 دیگر نمودن است چنانکہ سائلے بجائے عرض حاجت گوید۔

”بہ سلام بندگان حضرت آقا آمدہ ام“

مجاز { و در تعریف مجاز گفتہ اند کہ آن نقل لفظے است از معنی
 موضوع لہ بسوئے غیر آں بہ نحویکہ میان ہر دو نوع از علاقہ متحقق باشد

و در مجاز انتقال از ملزوم بہ لازم می باشد و چون قرینہ صارفہ از ارادہ ملزوم اول
 قائم است جائز نہ باشد کہ با ارادہ معنی لازم معنی ملزوم را ہم مراد ازند پس
 آن علاقہ اگر علاوہ تشبیہ است آن را استعارہ گویند ورنہ مجاز مرسل و مجاز
 مرسل را علاقہا بسیار است ما چند اقسام آن را دریں جا ثبت می کنیم۔
 قسم اول تسمیہ کل بہ اسم جزو آن چنانکہ سعدی گوید
 بذکرش ہر چیز بینی در خوشی است و لے دانند بریں معنی کہ گویش است
 مراد از گویش صاحب گویش است
 و چنانکہ عربی گوید

سرے در عہد ما سامان ندارد کے کو آب اردنان نہ دارو
 مراد از سر صاحب سراست و آنچه صاحب حدائق البلاغت در مثالش
 این شعر حکیم سنائی آورده

عشق را کہ بود دل آکاں شرع را دیدہ بود بریں اجاں
 و گفته کہ مراد از دیدہ پاسبان است بخیاں مولف محل تامل است زیرا کہ
 در شعر مذکور مراد از دیدہ ہمیں عضو معروف یعنی چشم است و معنی آن است کہ مدح
 چشم شریعت بودہ است کہ بواسطہ آن امتیازے در اشیا عالم ہے
 کردن و بمعنی پاسبان احتمال مرجوح است۔ قسم دوم تشبیہ جزو بہ اسم کل
 عربی گوید

گلے زیریں باغ گر چینی بیاور دستے از بندش
 کہ نقش لوح محفوظ است بر اوراق اغضالش
 مراد از دست دریں مقام انگشتمها است زیرا کہ چیدن گل کار انگشت
 است و انگشت جزوے است از دست - قسم سوم تسمیہ مسبب اسم مسبب

۵

ہم او گوید -
 منم آن سبز جہاں گشته کہ با تیغ و کفن بر در خانہ جلا و غرہ لخواں مدغم
 دریں شعر سیر شدن عبارت است از بیزار شدن و سیری سبب بیزاری

از غذا است - قسم چهارم تسمیہ مسبب اسم مسبب حکیم شانی گوید ۵
 سرد و گرم زمانہ تا خوردہ نرسی بر در سراپردہ
 مراد از سرد و گرم زمانہ انقلاب آن است انقلاب سبب گرمی و سردی است

قسم پنجم تسمیہ چیزے ہائے کہ در زمان ماضی بد اں موسوم بود - عطار گوید ۵
 چو بجد مر خدائے پاک را آنکہ ایماں او مشت خاک را
 مراد از مشت خاک انسان است کہ قبل از وجود خاک بودہ - قسم ششم تسمیہ چیزے

کہ در زمان مستقبل بد اں موسوم خواهد بود - نظامی گوید ۵
 یکے مرودہ شخصم ہر وی ز اں نہ از کار وانی نہ از کار و اں
 مرودہ در زمان مستقبل خواهد بود - قسم ہفتم تسمیہ منظر و اسم ظرف یا تسمیہ حال اسم
 صل آن چنانکہ در محاورہ گویند نمر چاری است در بار روان است از ہمیں

قبیل است لفظ جناب کہ بمعنی فلتے دار است و مراد ازاں صاحب جناب
 باشد۔ قسم ہشتم تسمیہ ظرف باسم منظوف یا محل باسم حال۔ خاقانی گوید
 در مرکز مثلث بگرفت برع مسکون فریاد اوج مریخ از تیغ مرہ صفا لش
 از اوج مریخ برج اسد را وہ کہ وہ کہ طرف آن است قسم نہم تسمیہ چیزے باسم
 آلہ آن۔ حکیم سنائی گوید

متوسط میان صورت و ہوش شدہ ان سر زبان و زان ہو گوش
 زبان آلہ سخن است و گوش آلہ استفادہ آن۔ و شعر در تعریف نفس کلی است
 کہ در عقل استفادہ میکند مجاز تسل اعلا قہا و یکہ ہم است چنانچہ بر متصفح کتب فصحا منجفی نیست

استعارہ

بدانکہ امام عبدالقادر جبر جانی رحمہ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز نے مختصراً طویل
 لہ اندہ است در باب تخطیہ کسانیکہ تعریف استعارہ بالفاظ نقل لفظی از منہی
 موضوع لہ بسوئے غیر آل بعلاقہ تشبیہ کردہ اند و گفتا کہ قاضی ابوالحسن راعی
 ستعارہ مے گوید الاستعارۃ ما اتفی فیہ بالاسم المستعار عن الی
 ونقلت الجبارة فجلت فی مقام غیرہا و این تعریف نظر بجمیعت استعار
 درست نبود۔ زیرا کہ ما اسم شیر را بر مرد شجاع اطلاق نے کنیم الا بعد از احوال

لہ کرہ آتش ۱۲ منہ

مرد و شجاع و در جنس شیر بوجہ مخصوص یعنی استعارہ نہ محض نقل لفظی است از موضوع لہ
 بسوئے غیر آں بل نقل معنی است بجائے معنی دیگر۔ و اگر مفہوم استعارہ ہمیں
 نقل لفظی بود در غیر موضوع لہ سے باہست کہ لفظ گوش را بطریق مجاز مل
 کہ دریں شعر واقع شدہ استعارہ گوئیم

در سخن با دوستان ہستہ باش تا نباشد در پس یوار گوش
 و الحق کہ استعارہ لفظ را نقل نمے کند۔ تا اولاً معنی را نقل میکنند بعبارت اخروی
 مشبہ اجزوی از جنس مشبہ بہ قرار دادہ لفظ مشبہ بہ را بر مشبہ اطلاق کند بنا برین
 معنی "شیرے دیدم" بر طبق اصطلاح مشہور نقل لفظ غیر ازین نخواہد بود کہ مروے دیدم
 کہ ہجو شیر است نہ انکہ حقیقتاً شیر است و دریں صورت این ادعا صحیح نبود کہ او شیر
 است بصورت انسان چہ نقل لفظ وقتے صورت بند کہ معنی اصل آں لفظ را
 ارادہ کر وہ باشیم۔ اما چون لفظ را با معنی اصل آں نقل کنیم محال است کہ آن را
 نقل لفظ گفتہ باشیم و با الجملہ استعارہ ادعائے معنی اسم است برائے چیزے
 نہ نقل اسم از چیزے بچیزے کما تو ہمہ بعض الناس و ازین جملہ کہ ما گفتیم مسئلہ مختلف
 فیہ بین علماء البیان کہ استعارہ از قسم مجاز لغوی است یا مجاز عقلی بصراحت
 انفصال می پرود حق بمرکز خویش قرار میگیرد یعنی استعارہ از قسم مجاز عقلی است نہ
 لغوی۔ چنانچہ شیخ جرجانی تصریح بدان مثنویہ حیث قال ان الاستعارہ کالکتابتہ
 فی انک تعرف المعنی فیہا من طریق المعقول دون طریق اللفظ

فرق میان تشبیه استعارہ

لفظی کہ اطلاق آن بر غیر موضوع لہ کند بوجہ مشابہت کہ میان ہر دو معنی متحقق
 است بر دو قسم است۔ اول آنکہ ذکر مشبہ را بکلیت ساقط کند بچونکہ از
 ظاہر احوال گمان آن نرود کہ متکلم ارادہ آن کرده است چنانکہ درین شعر
 ژالہ از زگس فرو بارید و گل آب داد
 وز تگرگ روح پرور مالش عناب داد
 درین شعر از ژالہ اشک و از زگس چشم و از گل رخسار و از تگرگ دندان
 و از عناب لب نازنین ارادہ کرده و معلوم است کہ متکلم ارادہ بمعنی موضوع لہ
 لہ نکرده بل معنی غیر موضوع لہ خواستہ کہ قرآن بر آں دلالت مے کند و اگر
 قرآن نے بود کسے پے بمقصود متکلم نے بر ویس ناگزیر است از قرینہ کہ
 دال باشد بر ارادہ معنی غیر موضوع لہ چنانکہ گوی "شیرے دیدم کہ تیرے
 انداخت" درین جملہ تیرے انداخت قرینہ آن است کہ متکلم از شیرین
 موضوع لہ یعنی درندہ مخصوص ارادہ نکرده بل مرد شجاع کہ معنی غیر موضوع لہ
 لفظ شیر است و میان ہر دو معنی علاوہ مشابہت است بوجہ امری کہ در ہر
 مشترک است و آن شجاعت و قوت باس و لطنت است دوم آنکہ ہر دو معنی

یعنی مشبہ و مشبہ بہ را مذکور ساژند چنانکہ کوئی "زید شیر است" دریں صورت
 نتوان گفتن کہ شیر را برائے زید استعارہ کردہ بل گویند کہ زید را با شیر تشبیه
 کردہ۔ قسم اول را استعارہ گویند و قسم ثانی را تشبیه و چون بنائے استعارہ
 ہم بر تشبیه مینند اگر بر قسم اول اطلاق اسم تشبیه کنند ہر آئینہ غلط نکرودہ باشد
 زیرا کہ اصل غرض مکمل تشبیه است بر طریق مبالغہ۔

از آنچه گفتہ ایم احتمال آن میرود کہ بظاہر میان ہر دو قسم فرق نیاست
 چہ در ہر دو صورت زید را شیر قرار دادن دلیل آن است کہ مشبہ آوردن
 از جنس مشبہ بہ تجویز مینماید۔ جواب آن است کہ میان ہر دو صورت فرق
 بسیار است زیرا کہ در قسم اول اسم اصلی اورا طرح دادہ اسم دیگر را بل
 اطلاق مے کنند بچینی کہ عمل تشبیه و نفس مکمل مضمومے باشد کوئی اسم دیگر
 کہ بر آن اطلاق یافتہ در اصل لغت برائے او وضع کردہ اند و در قسم ثانی حال
 دیگرگون است۔ چہ ذکر مشبہ کہ مراد از آن اسم اصلی است در آن بالتصریح
 مذکور شدہ و صراحت ذکرش آن از جنس مشبہ بہ قرار دادن ابامے کند
 و سامع را ہنگام شنیدن گمان آن نھے رود کہ مکمل در مثال مذکور از لفظ شیر
 و زندہ مخصوص ارادہ کردہ بنا بریں قسم اول را استعارہ و قسم ثانی را تشبیه
 گفتہ آمد۔

و اگر خواہی کہ فرقے میان تشبیه و استعارہ بر طریق عادت مالوف

بدانی و مثال آئینہ تامل کن کہ مثال اسم مثال بیٹھے است کہ بدان استدلال
 بر حسبے از اجناس تو اوں کردن - مثلاً وضع ملوکہ از وضع سوتیاں چنانکہ مرسوم
 است متمیزے باشد اگر سوتیے را از وضع سوتیاں عاری کنی و نشانی از
 نشانہائے سوتیاں برتن او نگذاری و او را بخلعت ملوکانہ و لوازم پادشاهانہ
 بازار آوری تا مردمان او را بدانند کہ ملوکہ از ملوک است بہ نحویکہ در ظاہر
 حال برسوتی بودن او پہنچ وجه استدلال تو اوں کردن الا باخبار و استخبارت
 مے تو اوں گفتن کہ توئی اخصیقت بیٹھے ملوکانہ اورا بطریق عاریت ازانی و شتی
 و اگر بعضے از لوازم وضع سوتیاں پہنچیاں برتن او نگذاری و بعضے از لوازم
 ملوکانہ با و ازانی داری تو اوں گفتن کہ ہیئت ملوکانہ اورانی اخصیقت داده
 باشی چه عرض از ہیئت ملوکانہ حصول مہابت و عظمت است کہ در دل مردم
 پیدا آید - و این امر با وجود لوازم سوتیاں متصور نیست و چون بیٹھے مخصوصہ سے
 را از اجناس خصوصیت و امتیاز سے بخشند ہمیں حال اسم است کہ چون سامع
 از شنیدن حکہ "زید شیر است" گمان آں نے کند کہ متکلم و تحقیقت از شیر
 درندہ مخصوص ارادہ کردہ اطلاق اسم شیر ہم بر زید تحقیقتاً نخواہد بود - و ہر گاہ
 تحقیقت استعارہ را در میزان لغت و عبادت و وزن مے کنیم وزن ہر یک
 و استعارہ بوضاحت تمام معلوم مے گردد - چه شرط شتی مستعار آں است
 کہ مستدیر بمنافع آں ہمچو مالک انتفاع کردہ - و ہر گاہ کہ مستعار آں

شئی بنیدگان فرقی میان معیر و مستعیر معلوم نکلند ہم بریں لائق قیاس کن لفظ شیر را در مثال شیرے دیدم کہ تیرے انداخت و مراد تو مرد شجاع بود۔ چہ اطلاق لفظ شیر بر مرد شجاع بہ ہماں نہج مستعار است کہ زید جامہ مستعار در کند و بنیدگان را گمان آن نباشد کہ جامہ از غیر است الا بدلایکے کہ علاج از ظاہر حال زید است و در مثال زید شیر است خود ظاہر است کہ ذکر زید مانع اطلاق لفظ شیر است بر زید بطریق حقیقت۔ بل و زانش جامہ ایست کہ طرفے از آن دیگرے را پوستانی و طرف دیگرین خود را۔ دریں صورت نتوان گفتن کہ تو جامہ خود را بدگیرے عاریت داوہ۔

و آنچه واجبے کند فرق میان تشبیہ و استعارہ ترکیب مبتدا و خبر است تقریش آنکہ در جملہ زید شیر است شیر کہ مشبہ بہ است خبر واقع شدہ و مقرر است کہ خبر مبتدایا برائے اثبات وصفے باشد کہ خبر مشتق از ان است مرید اراچوں زید و اناست یا برائے اثبات جنسیت کہ خبر موضوع برائے آن است چنانکہ گوئی او مرد است۔ و ہر گاہ در جملہ زید شیر است اثبات وصف کہ مشتق از خبر باشد نتواند بود۔ لامحالہ اثبات جنسیت مقصود خواهد بود و از اینجا کہ اثبات جنسیت شیر برائے زید بطریق حقیقت نتوان کردن شک جنسیت کہ کہ اثبات مشبہ جنس خواهد بود و چون اثبات مشبہ جنس مقصود ما باشد ہر آئینہ استے را بغرض اعدا ث تشبیہ استعمال کروہ باشیم و از ہمیں ہیت

گوئیم کہ جملہ زید شیر است داخل تشبیہ است نہ استعارہ۔
 وہ ہمیں دستور در مثال شیر کے پیش من آمد مقصود اثبات آمدن است
 مر شیرانہ اثبات معنی شیر بل اثبات معنی شیر بر جائے خود متحقق است و از
 ہمیں قبیل است شعر بدر چاچی

سیاہ پیل است خنجر زن جہندہ آتش از کاش
 قد از چشمہ اشکش در داز نعر با غامش
 از الفاظ سیاہ پیل و خنجر و آتش و اشک و خام اثبات شبہ با برو برقی
 و درخش و قطرات باران و جرم از تصور نیست و چگونه اثبات شبہ تصور تواند
 بودن جائیکہ ہیچ از ذکر چیزے کہ بدل شبہ مقصود است میان بنا و نعم اثبات شبہ
 وقتے تصور است کہ باصل ارادہ متکلم کہ در نفس او ضمیر است رجوع کردہ از
 مافی الضمیر او بحث و تفتیش کنیم تا بدیں بحث و تفتیش رجوع نکرده باشیم از ظاہر
 حال متکلم اثبات شبہ چیزے بچیزے در شعر مذکور تصور نہ باشد۔

ازیں جملہ کہ گفتہ آمد فرقے میان تشبیہ و استعارہ کما ہو حقہ بوضوح نے

پیوندو۔

بدانکہ قضیہ فرق میان تشبیہ و استعارہ در بعضے از مواد و کلام خاصہ در
 اشعار بر اکثرے از تحقیق نارسیدگان محفی مے ماند سبب آن است کہ در کلام
 محول شعرا کہ اسانذہ فن شعر بہ مانند نظر ببالغہ، صف اکثر اداۃ تشبیہ را حذف

سیند و ازیں روئے عامیاں در غلطی افند مسعود سعد سلمان گوید

چرخ است پرستاره و ابرست پرستار شک
آب است بے ترک و نارست بے خال

دریں شعر چنانکہ نے بنی بصراحت ذکر مشبہ زرقہ و نہ از ادوات تشبیه
چرخ سے ذکر شدہ و تا شعر کے سابق راہیں شعر متصل نہ خوانی بسہولت توانی
گفتن کہ اشعار مذکورہ را بر اسلوب تشبیه ساؤن ذکر کردہ بل اقرب آنکہ
برائے شمشیر مدوح استعارہ کردہ - نعم اگر بہ تقدیر کلام نظم و ترکیب لفاظرا
متبدل کنی مفہوم تشبیه بصراحت واضح گردد - چنانکہ گوی شمشیر مدوح مثل
چرخ است کہ در شب پرستارہ سے باشد و در روز روشن نہ - اما شمشیر او
ہموار و چرخ پرستارہ است (جو ہر شمشیر مراد است) و مثل ابر است و
ایرگاہے سے بار و و گاہے نہ اما شمشیر او ہموارہ ابر بارندہ است (خون
شمال سے ریزد) و مثل آب است و آب گاہے راکد سے باشد و گاہے
نہ - اما شمشیر او ہموارہ راکد است (و اجزائے او حرکت نیست) و آتش
است و آتش راکد سے و خال سے باشد و گاہے نہ اما شمشیر او آتش بے و خال
است و بے تقدیر مذکور اگر ادوات تشبیه بر مشبہ بہ داخل کنی و بگوئی کہ شمشیر او
مثل چرخ پرستارہ و ابر پرستار شک و آب بے ترک و آتش بے خال است
ہر آئینہ مخصوص و تکمیل را نوت کردہ باشی چہ اثبات صحت برائے ہر یک از

مشبہ بہ دلیل آن است کہ متکلم برائے مشبہ مزیتے بر مشبہ بہ ثابت کند و چون
 صفات مذکورہ جداگانہ در ہر یک از مشبہ بہ بروجہ کمال و دوام ثابت نیست
 الا بطریق اطلاق عام چنانکہ مذکور شد بر خلاف مشبہ کہ این صفات او عاثر و
 بروجہ کمال و دوام ثابت است مزیت مشبہ بہ متحقق گشت و اگر کسی
 را غبار شک بر آئینہ خاطر روئے دهد و بگوید کہ مفہوم اثبات مزیتے کہ ثابت
 کردہ از الفاظ شعر مستنظ نے شود۔ جوابش آن است کہ درین صورت کہ کوئی
 کوئی ایراد صفتے برائے ہر یک از مشبہ بہ معنی ندارد و این از متکلم ہمو مسعود
 سعد کہ اکابر اہل زبان بادستادیش سرفروہ آور وہ اند متصور نیست فاعل
 و چون این مقام از وقت و غموض قابل فہم ہر کور باطنی نہ بود بہ اظہار
 کلام نوبت افتاد تا موجب بصیرت خوانندگان آید وہم بریں نسق قیاس کن
 این رباعی مجیر بلیفانی۔ رباعی

ساتی کہ زمینکے گلگوں مے رخت مطرب کے ز زخمہ در یکنوں مے رخت
 فضا و وطیب گشتہ بود ندبسم آن منض ہے گرفت آن خوش مے رخت

ساتی و مطرب را دریں رباعی مشبہ و فضا و وطیب را جداگانہ مشبہ بہ

قرار دادہ۔ اما چون ادوۃ تشبیہی را حذف کردہ در شعر ثانی احتمال آن کہ
 ذکر فضا و وطیب را بطریق استعارہ آور وہ۔ اما بر ماہر فن پوشیدہ نیست کہ
 تشبیہ سافج است و حذف ادوۃ تشبیہی نظر بہ مبالغہ در وصف بودہ است

واگر ذکر اداتہ میگردوے گفت کہ ساتی چون فضا و مطرب چون طیب نبض
میگرفت و خون مے ریخت قوتے در اثبات وصف بطریق مبالغہ دست نے

واو۔

وبالجملة حذف اداتہ در اکثر مواد منظر التباس تشبیه باستعاره میگردوے هر چند
کہ بنائے استعاره بر تشبیه نهادہ اند اما شمه از ذکر مشبه را در ان گنجائش نبود
و مثل شعر بد پر حاجی مقتضی مزید تامل است

مہ دو ہفتہ شود از کنار شب پیدا
دریں شعر چنانکہ مے بینی شب مشبه بہ خط و ماہ دو ہفتہ مشبه بہ روئے

نا زین واقع شدہ اما مطلقاً ذکرے از ہر دو مشبه نہ راندہ لکن در مصرع
ثانی حرف تاء کہ مضاف الیہ ماہ دو ہفتہ است خود مشبه نیست بل مشبه یعنی
روئے باو کے تعلق دارد و تقدیرش اینکہ شب از گوشہ ماہ دو ہفتہ کو پیدا
شد و ہم احتمال دارد کہ تاء مضاف الیہ شب باشد اما مال واحد است بنا برین
نتوان گفتن کہ فی الجملہ ذکر مشبه در میان آمدہ اسلوبش نہ از قبیل تشبیه سازج
خواہد بود بل از قبیل استعاره و ہذا ہوا الحق۔

وباید دانست کہ در بعضے از مواد تشبیه ذکر اداتہ موجب قوت مقصود
تشبیه میگردوے و کلام را از پایہ حسن تاثیر فرو مے آرد و تامل کن در امثلہ "زید
شیر است و زید چون شیر است" کہ ہر دو جملہ از قبیل تشبیه سازج است اما میان

ہر دو بون بین است و در اشلہ سابق این معنی بوضاحت تمام تمہید ذکر یافتہ
و ہم دریں شعر سعدی -

ماری تو ہر کجا کہ بہ بینی بزنی یا بوم کہ ہر کجا نشینی مکنی
اگر اداۃ را ذکر مے کرد و میگفت کہ تو ہچو مار ہستی یا ہچو بوم ہستی
ہر آئینہ بر غلط نمے بود - اما مقصود تشبیہ را مختل مے نمود - و اگر خواہی کہ اس
معنی را بزیاد وضاحت و کمال صراحت بیقین کلی استوار داری دریں اشعار
شیخ نیک تامل کن

شنیدم گو سپندے را بزرگے رہانید از دہان و دست گرگے
شبانگاہ کار و بر حلقش بمالید روان گو سپند از وسے بمالید
کہ از چنگال گرگم در رہ بودی چو دیدم عاقبت خود گرگ بودی
مقصود ما ازیں استشہا و مصرع ثانی شعر اخیر است کہ اگر اداۃ را مذکور می
ساخت و میگفت کہ تو خود ہچو گرگ بودی مقصود شیخ از تشبیہ باطل میگردد چہ
مقصود تشبیہ آن است کہ غرض از دست و دہان گرگ رہانیدن آن بود کہ جان
نا توان گو سپند از صدمت ہلاک محفوظ ماند و چون آن بزرگوار خود در طعمہ ساختن
آن بیچارہ دندان آرد را ز کرد و او را از راہ جفا کیشی و سنگدلی عذر مشی
ہلاک ساخت و بر جاننش ہماں بلائے چنگال گرگ فرود آورد - شکی
نیست کہ آن بزرگوار در پیکر آدم خود گرگے بود و اگر میگفت کہ تو ہچو گرگ

بودی احتمال آن مے رفت کہ ضررے کہ بگو سپند از گرگ متصور بود ازاں
 بزرگوار کتر بدور رسید چه شبہ جنس یا تشبیه چیزے مستلزم آن نیست کہ حکم
 کہ برائے احد المتکلمین مثبت گشتہ برائے دیگرے ہم مثبت گردو۔ و در صورت
 عنایت جنس الابد است کہ ہر دو فرد متحد الجنس در حکم متساوی الاقدام آیند
 و در مثال مذکور بخلاف اداۃ تشبیه بزرگ را با گرگ جنس قرار دادہ۔ و ہمیں
 سبب حسن تشبیه مستلزم قوت تاثیر افتادہ۔

و ہمچنین حال است در باب استعارہ صحیحہ در بعضی از مواد کہ مشبہ الاز
 غایت اتحاد با مشبہ بہ در وصف استقرارے و نفوس بودہ باشد کہ تحول زان
 امکان ندارد۔ و دخول اداۃ تشبیه متکررے میناید۔ چنانکہ نور را برائے علم
 و ایمان ظلمت را برائے جہل و کفر استعارہ کنند۔ زیرا کہ این نوع اسلوب
 بوجہ قوت شبہ و متانیت سبب و ملکن در اذمان بمنزلہ حقیقت استقرار یافتہ
 چنانکہ گویند در مثال مذکور کہ علم ہچو نور است و جہل ہچو ظلمت۔ ہر چند کہ این
 اسلوب متبسم بعاظ نیست۔ اما در کلام فصحا مقامے ندارد۔ در محل تنقیح مسئلہ و
 حل عقدہ مے گویند نور و لم بتافت۔ خاطر م از پر تو نور روشن گشت۔ و گویند
 ہچو نور و لم بتافت و خاطر م از ہچو پر تو نور روشن گشت۔

تقسیم استعارہ

بدانکہ استعارہ بر اعتبارات عدیدہ تقسیم مے پذیر و تقسیم اول باعتبار طرفین یعنی مستعار لہ و مستعار منہ و آن بر دو قسم است وفاقہ و عتاویہ۔ اما وفاقہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخصی واحد ممکن باشد چون استعارہ ہدایت با حیات چنانکہ دریں شعر مؤلف

جہانے مروہ گونی باز جہاں یافت ز فیض او حیات جا وواں یافت
استشہا و بلفظ حیات است کہ مستعار منہ واقع شدہ و ہدایت مستعار لہ و اجتماع ہدایت و حیات در شخص واحد ممکن است۔

اما عتاویہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخص واحد ممکن نباشد چنانکہ دریں شعر مؤلف

الن حرص ابدل کن سہ مروہ چون نژدہ نیست مروہ نیرد
اجتماع مرگ و زندگی در شخص واحد ممکن نیست و از ہمیں قبیل است استعارہ
کہ بر طریقی تہکم واستہزآ از زندگی چنانکہ مؤلف حق خطا بدوئیں گنہہ است
برنگ این مقلہ چشم بدو در سطورش جملہ رشک گیسوئے عور
تقسیم دوم بر اعتبار و جمع و ایز چہاں صورت وار و۔ اول آنکہ

لہ نام خطاے است شعور

وجہ جامع در طرفین داخل باشد چنانکہ دریں شعر متوقف
 برید آں جملہ را یکبارہ پیوند جداگانہ بہ اقلعے پراگند
 لفظ بریدن موضوع است برائے ازالہ اتصال در جسامے کہ اجزایش
 باہم پیوستہ باشد۔ دریں شعر بریدن جملہ قوم مستعار لہ و بریدن اجسام
 مستعار منہ واقع شدہ۔ و وجہ جامع ازالہ اتصال است کہ دو مفہوم
 طرفین داخل است۔ عبدالواحد گوید۔

گوید۔

برسیرت لطیف تو گفتار تو دلیل بر نسبت شریف تو کردار تو گواہ
 دریں شعر مثبت را بہ گواہ و دلیل استعارہ منوودہ و وجہ جامع اثبات است
 دوم آنکہ وجہ جامع از مفہوم طرفین خارج باشد چون استعارہ شیر برائے مرد
 شجاع وجہ جامع جرأت است و آن از مفہوم ہر دو خارج است و ہم نظامی
 گوید۔

کشیدہ قامتے چون سر و سیمیں دوزنگی بر سر نخلش رطب جبین
 دریں شعر زلف مستعار لہ و زنگی مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع سیاهی
 است کہ از مفہوم ہر دو خارج است سوم آنکہ وجہ جامع در بادی الرائے
 واضح باشد۔ نظامی گوید۔
 ہنوزم ہندواں آتش پستند ہنوزم چشم چون ترکان مستند

زلف را به ہندو و رخسار را با آتش استعارہ کر وہ و وجہ جامع در ہر دو
ظاہر است۔

چہارم آنکہ وجہ جامع نوعی از خفائے داشتہ باشد و آن را خواص در یابند
انوری گوید۔

۵

وز نعرہ خنق آرد و در جلوہ تشنچ گرپس تو یاری نهد کس و غلم را
شعرے است کہ شوکت الفاظ و شمت معنی یا خود دار و گرفتگی آواز کس
را بہ خنق و عدم حرکت علم را بہ تشنچ استعارہ کر وہ۔ و آن در بادوی الہی
ظاہر نیست۔

تقسیم سوم بہ اعتبار ہر سہ یعنی بہ اعتبار طرفین و وجہ جامع و این
دارد۔ اول آنکہ ہر سہ حسی باشند۔ خاقانی گوید ۵
گا و سفالین کہ آب لالہ تر خورد ارزن زرش از مشام بر آمد
شراب را بالائے تر و قطرات را کہ از صراحی بیرون آفتد یا از زرن
استعارہ کر وہ۔ و وجہ جامع حمرت و استدارت و مقدار است و این ہر سہ
حسی اند۔

دوم آنکہ طرفین حسی باشند و وجہ جامع عقلی ملک الشعرا فتح علی خان صبا
صبا کاشانی در قصیدہ کہ بمدح پادشاہ فتح علیشاہ قاجار گفته است مے گوید
ہو از این بیشہ شیرے آتشیں جنگ شکار انداز شد بر و شتیں

زئاف آہوان سیمگول سم زمین را نیفہ شد پر نانوہ تر
 از شیر آتیش چنگ آفتاب مراد است سیمگول سم بودن بہ اعتبار
 روشنای فلک است و حاصل ہر دو شعر آنست کہ آفتاب بمغرب اول رفت
 و ظلمت شب اطراف عالم را فرا گرفت و وجہ جامع ترتیب امرے بر امرے
 است یعنی ترتیب ظہور ظلمت شب بر رفتن روز و ادراک ترتیب امور کا عقل
 است نہ کار حس -

سوم آنکہ مستعار لہ حسی و مستعار منہ و وجہ جامع عقلی باشد مسعود سعد
 گوید -

کوہ پیوندہ در مضاف فگن مرگ تابندہ از نیام بر آر
 شمشیر ابامرگ استعارہ نمودہ و وجہ جامع اعدام است -
 چہارم آنکہ مستعار منہ حسی و مستعار لہ و وجہ جامع عقلی باشد - خاقانی گوید -
 تیغ او آب تن فتح است اینک بنگدش
 نقطہائے چہرہ بر آستینی دارد گواہ
 مستعد بودن را بہ آبتن استعارہ نمودہ و وجہ جامع استعداد است -

پنجم آنکہ ہر سہ عقلی باشد - سعدی گوید -
 کسے چند آسودہ در زیر گل کہ خسپند ز و مروم آسودہ دل
 مرگ را بخواب استعارہ نمودہ و وجہ جامع عدم ظہور فعل است ہر سہ عقلی است

۱۲ - سم آہور کلام اسانڈہ من باوید نیامدہ -

تقسیم چہارم باعتبار لفظ مستعار و این دو صورت دارو - اول استعاره
اصلیہ و این چنان است کہ لفظ مستعار در وے اسم جنس باشد چون استعاره
شیر برائے مرد و شجاع و استعاره گل برائے رخسار - دوم استعاره تبعیہ و
صورتش ہمیدنی است - بیانش آنکہ لفظ مستعار در استعاره تبعیہ فعل یا تفعیل
یا حرف باشد و تبعیہ از آن گویند کہ فعل و حرف صلاحیت موصوفیت ندارد و
بنائے استعاره بر موصوفیت است یعنی لفظ مستعار باید کہ اسم ذات چیزے
باشد کہ موصوف بصفته تواند شد و فعل و حرف موصوف شدن نتوانند پس موصوف
در تبعیہ معنی مصدری فعل و متعلق معنی حرف خواهد بود - و اطلاق استعاره بر فعل
و حرف بر سبیل تبعیت کنند بطریق اصالت - و بالجمله تشبیہ در استعاره فعل و
متعلقانش راجع معنی مصدری آن فعل مے گردد - و در حرف متعلق معنی آن
حرف - و متعلق معنی حرف چیزے است کہ تعبیر بحرف از آن کنند - مثلاً سخاۃ
گفتہ کہ حرف از برائے ابتدا است و تا برائے انتہائے غایت و در برائے
ظرفیت و غیر ذلک و اینہا یعنی ابتداء و انتہاء و ظرفیت معانی این حرف نیستند
بل متعلقات معانی حرف است - مثال استعاره در فعل حکیم سنائی گوید
متشابہ بخوال در و ما ویز و ز خیالات بہیدہ بگریہ
مٹک کردن را با و نختن و اجتناب را بگریختن استعاره کرده و در
اول لفظ مستعار صیغہ نہی است و در دوم صیغہ امر مسعود سعد گوید

دہنِ مملکت نخذ و خوش تا سر تیغ تو نگرید زار
 چکیدن خون را بہ گریستن استعارہ کر وہ و گرید فعل مضارع لفظ مستعار
 است و مثال تبعیہ در حرف خاقانی گوید ۵
 دل را بکنار جوئے برویم از یارِ کنار جوئے شسیم
 دریں شعر استعارہ در حرف از است و مستعار لہ دور کردن خیال یار
 است از دل و مستعار منہ شستن دل از یار۔ پس اصل استعارہ دریں دو معنی
 واقع شدہ و اطلاق آن بر حرف از بر سبیل تعبیت است۔

تقسیم بہ اعتبار خرید و تزیین

و آن بر سہ قسم است قسم اول استعارہ مطلقہ و این چنان است کہ
 چیزے از ظلمات و صفات مستعار لہ و مستعار منہ مذکور نہ باشد۔ عبد الواسع
 گوید۔ ۵

شگوفہ بر سر شاخ است چون خارہ باناں
 بنفشہ بر لب جوئے است چون حرارہ دلبر
 زلف را بہ مقرب حرارہ استعارہ نموده و بیچ از ظلمات طرفین را
 مذکور نہ ساختہ۔

قسم دوم استعاره مجروده و این چنان است که ملامت و صفات مستعاره را ذکر کنند فقط فروسی گوید -

بناخن زره بافت از مشک ناب در آویخت از گوشه آفتاب
زلف را بزره استعاره نمود و لفظ ناخن و مشک و آویختن از ملامت مستعاره است یعنی زلف -

قسم سوم استعاره مرشحه و این چنان است که ملامت و صفات مستعاره را ذکر کنند فقط انوری گوید -

در خفیه گریه عزم موج است باغ را چون آبگیر با همه پر تیغ و جوشن است
موج آبگیر را تیغ و جوشن استعاره نموده و لفظ عزم و خروج ملامت تیغ و جوشن است که مستعار منه واقع شده -

معنی عقلی و عینی

بدانکه معنی بر دو قسم منقسم است عقلی و عینی و هر یک از هر دو صور مختلفه و انواع از عقلی آن است که آن را عقلی صحیح خوانند و آن بالعموم در مشهور کتابت و بیان و خطابت بمنزله اوله مطرو است که بنائے آن بر استنباطات عقلا و فوائد حکما باشد چنانکه بسیاری از این نوع معانی از کتب سماویہ

و کلام سلف کہ در اکثر احوال صداقت و دیانت شعارشماں بودہ است ان تراغ
یافتہ و یا اصل آن از امثال قدیمہ و حکم مانورہ تجویز تو اں کردن سعیدی گوید

۵

چو کنعان را طبیعت بے بہر بود بہمیرزا ادگی قدرش نیز بود
ہنر بنما اگر داری نہ گوہر گل از خار است ابراہیم ز آذر

۵

و دیگرے راست

چونا و اناں نہ در بند پدر باش پدر بگزار و فرزند ہنر باش
چو دو و از روشنی نبود نشانند چہ حاجت نہ انکہ آتش راست پیوند

و این معنی ایست کہ در مقام خود صحیح و مسلم است و عقل بر آں شاہد
عدل و عقل بریں اتفاق دارند کہ ہر آئینہ این معنی در ہر زمانہ ہر قومے قبول
عام و ہم در تنزیل بابلغ صورتے وقوع یافتہ حیث قال جلت کلمتہ ان
اگر مکنم عند اللہ الفاکد و در خبر آمدہ من ابطاء بہ عملہ لم یسرع

بہ نسبتہ و ہمچنین این شعر سعیدی

بندہ خلقہ بگوش ار ننوازی برو و لطف کن لطف کہ بیگانہ شو و خلقہ بگوش

مصرع ثانی مشتمل است بر معنی حدیثی کہ مروی است دریں باب
حیث قال صلی اللہ علیہ وسلم جُلبت الطوبیٰ علی حب من احسن الیہما

و شاعر عربی گوید ۵ و کحل امرء یولی الجلیل محبب

وہم از دوست

وگر خواجه بادشمنان نیک دوست سے بر نیاید کہ گردند دوست
و این قصیدہ در ہر طبقہ ارباب دانش و حکمت مسلم است و در تنزیل
و اروضہ ادفع بالتی ہی احسن فاذا الذی بینک و بینہ عداوۃ

کانہ ولی حسیم

سعدی گوید

چو با سفلہ گوئی بلطف و خوشی فزوں گردش کبر و گردن کشی

شاعر عرب ہمیں معنی را بسک نظم مے کشد۔

اذا انت اکرمت الکریم ملکته وان انت اکرمت اللیم تکرما

مصرع ثنائی باشعر سعدی ہم معنی افادہ۔ سعدی گوید

نکوئی با بد اں گردن چنان است کہ بد گردن بجائے نیک مرواں

متبنی گوید۔

ووضع الندی فی موضع السیف بالعلیٰ مضر کو وضع السیف فی موضع الندی

مے بینی کہ میان ہر دو شعر فرقی نیست۔

و بالجملہ ایں نوع معانی در ہر قومے و ہر زمانے متساوی الاقدام اند

و ایں را اغلب کہ بر اخذ و سرقہ محمول نتواں گردن۔

اما قسم تحسینی چنان است کہ آں را اصلاً بر صدق قائل حمل نباید گردن

و نہ آنچہ را قائل ثبات کند ثابست و آنچہ را نفی کند منفی گمان بردن و این را
 بر انواع غیر عدیدہ مے آرند کہ حصر آن دشوار است و اکثر در اثبات معنی
 مقصود بہ نوعی از احتیاج تخمیل و قیاس مصنوع متسک کنند و از ہن است
 کہ این معنی اکثر در صورت قیاس تمثیل وقوع مے یابد۔ میرزا رفیع قزوینی
 گفتہ است

۵

کسے بزادۂ خود خصم نیست حیرانم کہ سنگ بہرچہ گردید دشمن مینا
 معلوم است کہ قائل در اثبات این دعوی کہ کسے بزادۂ خویش خصمی
 نتواند کردن در مصرع ثانی قیاس تمثیل ایراد نمودہ کہ بیش از تخمیل نیست و
 الا سنگ کہ مینار اے شکنندہ منہی بر مخالفت ایشان است و نہ میان
 ہر دو شائبہ از عداوت یافتہ مے شود و متین اصفہانی گفتہ است

شور عشق از خویش مرداں ابروں مے آورد

شیر و طغیان آتش مے گذار و بیشہ را

گذاشتین شیر بیشہ را ہنگام طغیان آتش نہ از شور عشق است بل از
 رگدزد بہیم جان تا سوختہ زبانہ آتش نگردد۔ اما شاعر آن را بطریق قیاس
 تخمیل ایراد نمودہ تا برو عوی او دلیل باشد۔ پیدا است کہ این نوع قیاس از
 قبیل اقناعیات مے باشد بل اشبہ بکذب کہ در باطن ہیج باخوندار و از
 ہمیں قبیل است شعر مولف

۵

اوب موزور بزم طغیان کزاد انہی صراحی چہن جاخیزوز جا پیمانہ میخیزد

اما شک نیست کہ در تاثیر نقوس و خلع تمام دارو بداند کہ بنائے
 شعر و خطابت بر ہمیں نوع قیاس تخمیل نہا وہ اند چون خواہند کہ میان و حیرت
 ایسان کنند صفیہ گین ہر و مشترک باشد آن را بطریق علت اعتبار نمایند و اگر چه مقتضای
 قضایای عقل صحیح نبود۔ اما قائل را بر آن مواخذہ نکند چہ بر شاعر واجب نیست
 کہ چیزے را کہ قاعدہ و اساس قرار دادہ است بر طریق قیاس عقلی با ثبات
 رساند بل آنچه را معتبر داشتہ سامعین از تلمیح صحت آن چارہ نبود اگر چه پر مجاز
 حقیقت صحیح نباشد نیز کہ تخمیلیات شعر را بر قیاس منطقی و قانون عقلی تطبیق نہوں
 داد از ایجاد استہ باشی کہ جملہ عربیہ مشہورہ خیر الشعر کذبہ چہ معنی دارو؛ چہ
 شعر فی نفسہ نہ موجب رفعت و انحطاط ایشان چیزے باشد نہ باعث بر فضل نقص
 آن بل در اکثر احوال نظر باغراض ناقص اکامل و کامل را ناقص و امی نماید و آنچه
 در معارضہ جملہ مزبورہ گویند خیر الشعر صدقہ مراد از ان شعر حکمت و مواعظت
 و ادب و دانش است کہ نزد عقلا مقبول و مستحسن باشد و یا مراد آن است کہ چیزے
 را بصفتی کہ در نفس الامر وجود ندارد مدح و ذم نہمانند و از اغراق و مبالغہ اجتناب
 در زند چہ این نوع کلام بر صحیفہ روزگار تا دیر پائیدار ماند و کذب را اسیر
 شمردن نہ از ان است کہ شعر مبنی بر کذب و زور باشد بل از ان است کہ
 فن شعر میدانی وسیع دارد کہ معانی گوناگون را بہ تقریب و تمثیل بسورت بسطت
 جلوہ مے آواں و ادون و در وصف چیزے سخن را حسب اقتضای مقام بہ پیرایہ

تثبیہ و استعارہ آراستہ درین صورت شاعر و راہزنان صوری مجیبہ معانی غریبہ
وسعت تمام دارہ بہ نحو کے کہ موجب ہمز از لفظوس سامعین باشد و آنکہ مقولہ
اندیش را احسن ثمرہ مرادش آن است کہ شاعر ملتزم حقیقت مانند ہنر است
کہ کبیر و ریاض کلمہ تا بحر گامے چند نماند راہ رفتن یعنی غیر از معانی مشہورہ و
معروفہ بر سامعین چیزے زائد نہ آید عرضہ داؤن گوی خزیثہ شریفہ دارو کہ
مغفرتا و معدود است و یا نازینینے سترون کہ بیچ نہ زائد و ہر چند در آن قدر
قلیے بواسطہ تثبیہ و استعارہ تصرف را مجال بودا یا عقل سلیم و فہم قویم بر تفصیل اصد
بر الذب قوی سے وہ ہر معلوم است کہ چیزے کہ در میزان عقل درست آید نزد
عقلار عزیز القدر و گرامی خواہد بود چہ حق حق است اگرچہ مسلم نذارند و باطل باطل
اگرچہ عزیز بخش دازند تا کیست کہ این قضیہ محققہ را انکار نماید سعدی است
مرو ز پر بار گناہ اسے پسر کہ حال عاجز بود در سفر
ہر چند تمثیل است اما و نفس الامر حقیقتے دارو کہ احدے را ازالہ نماند
امکان ندارد و این منہی بتثبیہ محقول است با محسوس و ازینہا در کلام سعدی
بسیار است۔

بدانکہ فعل استعارہ در تمثیل نماند ازان جهت است کہ معنی لفظ استعارہ را
اثبات نماند بل ازان جهت کہ اثبات مثبت بہ معنی آن مقصود باشد۔ تطامی
گوید۔

مراد برف بارید بر پر زراغ نشاند چو بلبل تماشا کے باغ
 از لفظ برف معنی سہتی آں مراد نیست و همچنین است لفظ زراغ بل مراد
 از اں سفیدی مود سیاہی آں است کہ بازنگ برف و زراغ مشتاپہ است
 و ازین جہت مقصود شاعر اثبات سفیدی و سیاہی مودے است نہ غیر آں و ازین
 نوع اسلوب سخن در کلام وحی بسیار است فرمود صلی اللہ علیہ وسلم ایاکہدف
 خضرات اللہ من یعنی از رنگیہ صاحب جمال و بد نہاد و باشکستہ پرہیزید و معلوم
 است کہ دریں جملہ معنی خضرا و دہن مقصود نیست بل چیزے کہ دروسے مشبہ معنی
 آن متحقق است و بس -

و بالجملہ مراد از تخیل آں است کہ شاعر امرے غیر ثابت را اثبات نامہ
 وادعائے چیزے کند کہ حصولش امکان ندارد و گوی سخننے گوئد کہ خود خود را بدار
 مے فریاد و سبیل و خول استعارہ و تخیل سبیل کلام مخدوف است ازین رو کہ
 چوں باصل آں مخدوف رجوع کند قائلش را تصدیق نمائند و خویش را مسلم
 وارند -

از بیجا دانستہ باشی کہ مراد از کذب احسن نہ آں است کہ شاعر و
 بانکہ بہیچ گونہ در میزان عقل راست نیاید چنانکہ سیکے از فرومایہ ترین و پستترین
 باوصاف سلطان مدح نماید یا گدائے قلاش را بصفات شہنشاہی بر آرد بل مراد
 آں است کہ شاعر در عمل شعر صنعتے بکار نے برد کہ در زمانہ قیام معانی را در عمل و تخیل و

کہ ہاں لیے بروں موقوف بز فکر و تین وغور عمیق باشد۔

بدانکہ تخمیل صور مختلفہ داروگا ہے باشد کہ ہر چند علت حکم غیر علت حقیقی باشد

اما در ظاہر حال آن را صحیح گماں بر ند چنانکہ شرف الدین علی یزدی راست

زمانہ چو پاواست باوا از نخست نقاب ز رخ گل بعزت کشد

پس از ہفتہ ہر میان چمن تنش را بجاک مذلت کشد

معہواست کہ در آغاز بہار باوصبا پر وہ از رخ زیبائے گل پروا رود۔

و آن را عروسانہ ہر منصفہ شاخ گلبن مے نشانند کہ موجب مسرت صاحب نظران

حقیقت بین مے گرد و ویسے بر نیاید کہ غار سنگ خزاں بگی متاع حسن اورا تبارج

مے پروا این نوع از تخمیل بروجہ تقریب و تمثیل است کہ ذہن مغروران جاہ

و منصب را بچو مے کشد و ہر چند ادعا بر سبیل مجاز است اما بحقیقت نیک

تر است۔ و گا ہے باشد کہ بنائے تخمیل بر ادعائے بے اصل نہند و این

صورت اگرچہ منہی بر تشبیہ باشد اما بیش از اہتر از نفوس سووے ندارد و

افادہ معنی تخمیلی نکند و این در صورت غلو در مدح اکثر است ظہوری در مدح

ابراہیم عادل شاہ بعد از تمہید بہار گوید

مگر روشن شد از نار بر اہیم چراغ گل کہ بر شاخ انار است

نار ابراہیم ممدوح ادعائے محض است کہ اصلے ندارد و نظر بہ نسبت ہمتامی

آن حضرت صلوة اللہ علیہ در شان ممدوح ثابت ادعا نمودہ چراغ گل از انار

روشن ساختہ شاعرین شعر سے چیز را او عالمودہ اول نار ابراہیم علیہ السلام را
برائے مدوح کہ سہی آنحضرت است ثابت کردہ دوم چراغ گل را ازاں
نار روشن ساختہ سوم گل انار را بواسطہ تشبیہ چراغ قرار دادہ و میدانی کہ
ہر سہ چیز اصلے ندارد و اور فن تخیل ہر سہ مسلم خواہد بود زیرا کہ ہر شاعر تحقیق او عار
خوش بر طبق اصول منطقیہ واجب نیست لکن

و قریب این اوعار صورتے است کہ اصل آن تشبیہ است ما شاعر بواسطہ
تصرف در عمل تشبیہ آن از حقیقت تشبیہ بیرون آرد و عربی گوید

نہ انجم است فلک را کہ ہمت عربی

و مادام آب و دانش فگندہ بر رخسار

بدانکہ متاخرین در میدان تخیل بر متقدمین سابق آمدہ اند و ہمیش آنکہ متاخرین
در عمل تشبیہ انواع لطافتہا بکار بردہ اند و بنائے تخیل موقوف بر غرابیت تشبیہ
است ہر چند کہ عمل تشبیہ بحدت و غرابیت متماثل باشد و تخیل حدتے پیدا کند و مسلم است کہ نفس انسانی طبیعتاً
مائل بحدت است از روشن سوادان تیرہ حال ہند محمد علی ماہر اکبر آبادی کہ مرے نو مسلم بود

گوید من از بنیابی پروانہ فانوس مے سوزم

کہ در پیراہن یار است گرم جستجو باشد

پیشتر از ماہر این معنی را حضرت شیخ شیراز موزوں ساختہ حیث قال

دلارام در بر دلارام جو لہ از تشنگی خشک طرف جو

ہر چند ایجا زور کلام شیخ است و بلا غلتش مسلم اماما ہر فن مے داند کہ
 ماہر ورین معنی نوعی از جدت پیدا کردہ کہ بنائش بخیل است و ازین رو
 پسند طبع نکتہ سخاں است البتہ این قدر بہت کہ اگر حرف ربط و حرف عطف
 ہر دو را سا قطے کر دے گفت ۵

کہ در پیراہن دلدار گرم جستجو باشد

ترکیب مصرع ثانی چنانکہ مے باست از حسونا ملامت محفوظ مے بود۔

منوچہری از اسانڈہ متقدین است و در تراشیدن تشبیہات ناوردہ کہ

متضمن غرابت باشد آفتاب را بیضیامی نماید از دست ۵

ہے راند م فرس امن بتقریب چو انگشتان مردار غنوں ن

آیا مے بنی کہ پویہ دویدن اسپ را تشبیہ بہتر از تو اتر حرکت انگشتان

مطرب چیزے دیگر متصور است لا واللہ ای نتیجہ صفائے ذہن آن بلند مقام

است و بس۔

۵ بعد از تسوید مسوودہ در نظر ثانی چنان بوضوح پیوست کہ تو اتر حرکت انگشتان تلغرافی مشبہ

قرار مے توان دادن - ۱۲ منہ

بہرہ چارمین

علم بدیع

وآن علمے است کہ بدان معرفت وجوہ تحسین کلام بعد از آنکہ مراتب تصانیف
 حال ووضوح دلالت را ملحوظ داشته باشند حاصل آید۔ وآن وجوہ را در
 اصطلاح این فن بصناعات تعبیر کنند وآن بر دو گونه است معنوی ولفظی۔
 باید دانست کہ نظر بلفظ ہموارہ مقصود بہ تحسین معانی بوده است وایراد
 صنائع را از قبیل تصنع در عمل مے پنداشند اند و قطع نظر از منع آن کہ در آثار وارث
 شدہ تصنع کلام بلیغ را از پایہ بلاغت فرو و افکند و از قدمائے فصحا ہیج کس گرو
 این نوع اسلوب کلام نگر ویدہ چنانکہ بر ناظر کلام اساتذہ قدیم مخفی نیست اگر ایما
 در کلام ایشان چیزے ازین نوع یافتہ شود آن را بہ استرخار عثمان طبیعت
 باید کرد تصنع را در آل راہ نیست اما اہل عجم در او اسرار و ان بدین تہذیب
 شدہ در اختراع انواع صنائع سعی بلیغ جایز داشتند تا غایتے کہ ایراد صنائع را
 در کلام منشور و منظوم از قبیل کمالات فن شعر و انشاء گمان برود اند۔

جملہ اہل تحقیق برآن رفتہ اند کہ الفاظ بمنزلہ ادواتے است کہ چیزے را
کہ در خاطر فرو آید بدان اظہار تو ان نمودن و ہمانا این معنی بر استی نزدیک
تر است و شکے نیست کہ ایراد صنائع از قسم تجنیس و تریح و تسبیح و غیر ذلک
در کلام منشور باشد یا منظوم نظر بتاویہ اصل معنی واقعی ندارد و بل بسا باشد کہ
موجب احتمال بلاغت و منجز لیس و معنی میگردد۔ زیرا کہ معانی مقصود بالذات
است و الفاظ مقصود بالعرض۔ بنا بریں متکلمے کہ معانی را تانی لفظ و تابع آن می
پسندد۔ ہر آئینہ از منہج حکمت انحراف می ورزد۔ و مجوز این نوع اسلوب مشابه
مشاطہ الیست کہ عروس زشت رور ابا نواع حلی و حلل بیاراید۔ و بر وضع
زیبا نگارے ہر ہفت کردہ بعرض نظارۃ لطیف طبعان جلوہ دہد
زشت باشد و سقی و دیدہ کہ بود بر عروس نا زیبا
فضل اللہ قزوینی بالتزام صنعت تعطیل قصیدہ گفتہ و الحق بجائے گوہر
شاہوار خرف ریرۃ چند سفتہ کہ در بازار جوہریان سخن بہیچ نیز زد۔ انوفجہ از آن
عوالہ قلم است

امام و سرور و صدر عالمک سلام	صلاح ملک ملک ملک ملک کلام
سمائے ساوس صدر سماک امح ریح	ہلال تہر طلوع و سوار سام حسام
ملک محل و ملک مطح و ملک اراک	ملک علو و ملک طالع و ملک الہام
دم معطر او در و ملک را موسم	دل مظہر او کوہ علم را آرام

عظائے کامل او مصدرِ علو ہم ہوئے درگہ او مور و حصول مرام
 این قصیدہ را من اولھا الی آخر ہا بر ہمیں منوال یافتہ و اگر راستی
 سنگلانے کا فتنہ و بیچ نیافتہ۔ مے تو ان گفت کہ مجموعہ مفردات لفاظ را
 ترتیب دادہ کہ ہیئت ترکیبہ آن بسان الفاظ کتب لغت افادہ معانی
 اسنادیہ مبنی کند۔

لطف اللہ نیشاپوری بشمیر صنعت جامع الحروف خون معنی ریختہ
 اثر و صف غم عشق خطت نمد خط بکے جز بصلال
 معنی آن است کہ زنجیر خط نازین نظار گیاں را اسیر خود ساختہ ہیں
 معنی را غنی کشمیری از حسیض خاک براوج افلاک کشیدہ
 حسن سبزش بخت سبز مرا کرد اسیر
 دام ہمزنگ زمیں بود گرفتار شدم
 دیگرے دریں میدان تنگ سمند طبع را جولان دادہ است
 تن عیشتم نحیف گشتہ بغم گل بختم نہفتہ گشت بنجار
 پوچ است و با معنی سرے ندارو۔ و اگر این را شعر مے تو ان گفت چرا
 شعر

دندان تو جملہ در زمان اند چشمان تو زیر پروان اند
 بہ بے مانگی مثل است ؟

امیر خسرو دہلوی کہ پایہ استادی ایشان بس بلند و روش کلام شان نزو اہل
فن دلکش و دلپسند است۔ بانواع مختلفہ التزام مالا یلزم پرواختہ اند۔ چنانکہ اس

اس رباعی از ایشان است۔

موتے مہر ما بھوتے ما پویا بہ بے او کو تم موتے ویم ما وا بہ

ما یتیم ہی آں مہ ما با ما بہ ما با مہ و موتے مہر ما با ما بہ

در صطلح شعرا بر معنی کش این صنعت۔ اموصل الشفین خوانند و در التزام

صنعت قلب میفرماید۔

شکر بہ ترازوئے وزارت برکش شو ہمروہ بیل بلب ہر ہوش

و این شعرا اور حقیقت شعرتوان گفتن۔ اگر از آخرش تا اولش

مقلوب خوانند ہماں حاصل گرد۔ و ازین نوع التزامات کلام ایشان بسیار

مقرر است کہ زیادت قیود و شرائط و چیزے باعث بر از زیاد اشکال

حی افتد و درین صورت ہم معنی از الفاظ و رعایت صعوبت باشد۔ اہلی

شیرازی کہ صاحب آتشکدہ اور اسمہ آہ فصحاءے زمان و سر دفتر بلقا

سخندان ہی نویسندہ مشنوںے در التزام تجسس ذوب بحرین و ذوقا قیہین ہر ہر شعر تری

داوہ ہر چند در ظاہر بر کمال قائل آن وال است اما اہل بصیرت دانند کہ یہ

قدحین معنی را بریں التزام لایعنی تبار نمودہ۔ چنانچہ مولف آتشکدہ خود

می گوید۔

والحی در کمال صعوبت است و در نظر فقیر این صنایع ربطی به محاسن
 شعری که باعث تغیر حال مستمع است که غرض کلی از شعر آن است ندارد
 هر چند فقیر مؤلف نمی خواست که به تسوید صناعات بدیع خود را اتمم سازد
 اما چون اسانده معانی در کتب خویش التزام آن نموده اند نظر باقتضای
 ایساں آنچه را مستحسن دانست بر وجه اختصار شرح داده آمد -

توریه

و این را ابہام نیز خوانند و آن ایراد لفظی است در کلام که دو معنی داشته
 باشد و اطلاق هر دو معنی در آن محل صحیح آید - جامی گوید
 جان بخشند از لب کشته را و آنکه بخون فرماں دہد
 خونخواری آل شوخ ہیں کز بہر کشتن جان دہد
 از بہر کشتن جان دہد دو معنی دارد - اول از بہر کشتن زندہ مے کند
 دوم ولد اوہ فریفتہ کشتن است دریں شعر ہر دو معنی راست می آید و صاحب
 تلخیص تعریف توریه بہ نحوے مذکور ساختہ کہ بالتعریف ابہام مناسب مطابقت
 دارد - محل تا مل است -

ایہا م تناسب

صاحب کتاب المعجم گوید اس صنعت چنان بود کہ لفظی دو معنیین بکار دارند
یکے قریب یکے غریب تا خاطر سامع نخست یعنی قریب رود و مراد قائل معنی
غریب باشد چنانکہ عنصری گفته است در مدح سلطان محمود

تو آن شاہی کہ اندر شرق و در غرب جہود و گبر و ترسا و مسلمان
ہمیں گویند در نسیم و تہلیل کہ یا رب عاقبت محمود گرواں
مقام استشہا و لفظ محمود است۔

اما صاحب عدایق البلاغت می گوید کہ ایہا م تناسب چنان است کہ
دو معنی را بد و لفظ تعبیر نمایند کہ یکے از اں دو لفظ دو معنی داشته باشند و
معنی دومش کہ غیر مقصود باشد با معنی لفظ دیگر گونہ مناسبتے دارد۔ چنانکہ خاقانی
گوید۔

از دم خلق تو در سدس گیتی بونے مثلث بہر شام برآمد
لفظ مثلث دو معنی دارو یکے شکل ہندسی کہ معروف است و دیگر نوع
از عطر کہ دریں مقام مقصود است و نظر بمعنی اول مناسب بہ لفظ سدس
افتادہ۔

ایہا من تضاد

وآن چنان است کہ دو معنی غیر متقابل را بدو لفظ تعبیر کنند کہ نظر بر معنی حقیقی
میان ہر دو تضاد متحقق باشد۔ چنانکہ مولوی معنوی فرماید ۵
مانگرید ابر کے خند و چین مانگرید طفل کے جوشد لبین

طباق

وآن را تضاد نیز گویند و مراد از آل ایراد و معنی ایست کہ میان ہر دو
تقابل تضاد باشد۔ ہر دو اسم باشند یا فعل۔ نظامی گوید ۵
ازاں ہر دو آمد این کا رخ دلاویرز کہ چوں جا گرم کردی گویدت خیز
فغانی گوید۔

نے شود مثرہ ام گرم زان سحر کہ بناز کشاد نرگس مخمور و بست خواب مرا
و ادو ادوی طباق است ذکر عناصر اربعہ و الوان مختلفہ نظامی گوید ۵
چو باد از آتشم تا کے گریزی نہ من خاک تو ام آہم چہ ریزی

مقابلہ

وایں نوعی از طباق است ضابطہ اش آں است کہ وہ معنی یا بیشتر را

کہ متوافق باشند ذکر کنند۔ پس چند معنی دیگر را بہ ترتیب ذکر کنند کہ با معانی اول
متضاد باشند حکیم مختاری گوید ۵

مخالفان تو مرو و چون جواب خطا موافقان تو مقبول چون سوال صواب

مراعاة النظیر

این را تناسب نیز خوانند۔ صورتش آن است کہ در کلام اشیائے متناسب
را کہ متقابل و متضاد نباشند ایراد نمایند۔ سلمان ساوجی گوید ۵

چو از زراغ کمان کرد عقاب تیرا و پیران
شود بوم وجود شوم خصمت جفت با عنقا

مشاکلت

و آن ذکر کردن معنی ایست بلفظی کہ بازائے آن معنی موضوع نہ باشد
بسبب مصاحبت آن معنی با معنی دیگر کہ بازائے آن موضوع است۔ میرزا
عسائی گوید ۵

لب سوال سزاوار نجیہ بیشتر است غبت بخرقہ خود نجیہ ز ندوروش
لب را نجیہ زدن کنایہ از عدم سوال است۔ واللہ لب نجیہ نے زند
و چون در مصاحبت نجیہ بخرقہ زدن واقع شدہ لب بستن از سوال ابانجیہ

بخزقہ زون تعبیر نموده -

عکس

وآن چنان است کہ جزوے را بر جزو دیگر در کلام مقدم آرند - و باز
آن را ازاں دیگر موخر کنند - انوری گوید ۵
دلے دارم ہمیشہ ہدم غم غمے دارم ہمیشہ ہدم دل

رجوع

سخن گفتہ را نقض نمودن و بمعنی دیگر پرداختن - عنصری گوید ۵
چو ماہ بود و چو سپردنہ ماہ بود و نہ سر ۵
قبانہ دار و سر و و مگر نہ بند و ماہ
یکے از موزون طبعان پنجاب گفتہ ۵
دوش مری بر سر سر و از سر انصاف گفت
سر و قدیار را ماند و لے رفتار کو

لف و نشر

ضابطہ اش آن است کہ اول چند چیز را ذکر کنند و آن الف گویند
پس متعلقات انہا را بے تعیین مذکور سازند - و آن را نشر خوانند و این ا

بدونوع آزند۔ یکے مرتب و صورتش آنتست کہ ترتیب لفظ مطابق ترتیب نشر
باشد۔ حکیم مختاری گوید۔

۵

چون بود جلال و ہنر و طبع و کف او ابرو فلک و اختر و دریا و مطن نیست
و بہترین لفظ و نشر آن است کہ استاد قدیم حکیم فردوسی بدان راہ یافتہ

بروز نبرد آن یل اجمند بشمشیر و خنجر بہ گرز و کند

برید و درید گشت و بہ بست یلان اسر و سینہ و پا و دست

دیگر غیر مرتب و طریقش آنتست کہ ترتیب لفظ مخالف ترتیب نشر باشد

شاعرے گوید۔

افروختن و سوختن جامہ ریدن پڑانہ زمین شمع زمین گل زمین آموخت

جمع

طریقش آن است کہ چند چیز را در یک حکم جمع نماید حکیم مختاری گوید

ہمئی ولت ملک کلک و حسام بہ فرخند او ند گیر و نظام

تفریق

ضابطہ اش آن است کہ در دو چیزے کہ بہ یک وصف متصف باشند

وجہ تباہن انصاف ظاہر نمایند۔ حافظ گوید

۵

دستِ ترا پا بر کہ یار و شبیبہ کرد کایں بدرہ بدرہ می و ہر قطرہ قطروں

تقسیم

ہماں لف و نشر است اما فرق میان ہر دو آن است کہ در لف و نشر
تعیین نسبت چیزے پر چیزے مئی کنند و در تقسیم تعیین نسبت ضروری است
عبدالواسع جلی گوید۔

بناں اوست در بخشش بناں اوست در کوشش
لقائے اوست در مجلس لوائے اوست در میدان
یکے ارزاق را با سطر دوم ارواح را قابض
سعادت را سوم مایہ چہارم فتح را برہاں
ونوعے از تقسیم آن است کہ اقسام چیزے را با استیعاب نکور سازند
عنصری گوید۔

پیوستہ و شمنان توزیں گونہ مستمند یکشتہ یا گرنختہ یا بستہ در حصار
وگا ہے باشد کہ جمع و تفریق و تقسیم ہر سہ را جمع نماشد و این خالی از
صعوبت نیست۔ خاقانی گوید۔

مجلس دو آتش دادہ بر این از حجر و آن از شجر
این کردہ منتقل را مقرواں جام را جاداشتہ

تخرید

طریقش آن است که از شے ذی صفتی شے دیگر انتزاع نمایند کہ ہم
 بدان صفت متصف باشد و مقصود ازین نوع تصرف مبالغہ در کمال آن صفت
 مے باشد۔ عربی گوید

س

مست ذوقِ عریض کز نغمہ توحید تو لذتِ آوازہ در کامِ جہاں انداختہ
 شاعر خود را شخصی غیر خود قرار دادہ کہ مست ذوقِ اوست و مقصود از ان
 اظهار کمال ذوق خود است۔

مبالغہ

وصف چیزے را در کمال شدت و ضعف ادعا نمودن بہ حیثیہ کہ مستبعد
 یا ممتنع باشد و این بر سه قسم آید۔ اول آنکہ ادعائے مذکور عقلاً و عادتاً ممکن
 باشد و آن تبلیغ گویند۔ انوری گوید

س

بویم بر کنار ز تیار روزگار تا داشت وزگار ترا در کنار ما
 در حال و عمل فالغ بودن عاشق از غم روزگار عقلاً و عادتاً امکان
 دوم آنکہ عقلاً امکان دارد و عادتاً مستبعد نماید۔ عربی گوید

س

مارا بہ کام خویش بدیدوش بسخت دشمن کہ بیچ گاہ مبادا بہ کام ما

عادتا متعارف نیست کہ اگر کسی دشمن را بکلام خود بیند و لبش بروئے بسوزد
اما عقلاً امکان دارد اگر چه عادتا مستبعد است۔

سوم آنکہ عقلاً و عادتا متمنع باشد و این را غلو نامند و در کلام چنگامہ بر این
وہنگامہ آرایاں بسیار یافتہ می شود۔ نظامی گوید ۵

ز سیم ستور ان در آن پین دشت زین شش شد و آسماں گشت ہشت

مذہب کلامی

و آن ایراد کلام است بر طریق دلیل و برہان چنانکہ شیوہ متکلمین است انوری

گوید۔

منافع رساں در زمین ویر ماند بس استایں یک بیت دلیل دوست
طریق برہان دریں شعر آن است کہ ہر منافع رساں باقی می ماند۔ و تو
منفعت رساں ہستی۔ نتیجہ آن است کہ تو باقی خواہی ماند۔

حسن لتعلیل

و آن اولیٰ علت مناسب است برائے عینے کہ در حقیقت علت آن

نہ باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید۔ ۵

ہما چشم تو رخیت خون عشاق زلف تو گرفت رنگ ماتم

سیاہی زلف صفتے است ثابت فی نفسہ و علت آن در ظاہر معلوم نیست
متکلم علت آن را چنین اذعان نموده کہ در ماتم عشاق سیاہ پوش آمدہ -

تاکید المدح بما يشبه الذم

و این را بر دو نوع می آرند - اول آنکہ از صفت ذمی کہ نفی آن کردہ باشد
صفت مدحی برائے آن استثناء کنند بتقدیر داخل بودن آن مدح در آن
دوم - حکیم مختاری گوید -

گرفتہ شمال چون بحر موزون است چراست بحر کفش را عطائے نامزد
متکلم اول موزونیت شمال مدوح را مسلم دانستہ سپس بعضی از شمال
یعنی جو دو کرم را ناموزون قرار داده - هر چند حرف استثناء لفظاً مذکور نیست -
اما اسلوب کلام بر معنی استثناء و ال است -

دوم آنکہ صفت مدح برائے چیزی ثابت کنند و از عقب آن صفت مدح
دیگرے بہ عرف استثناء ایراد نمایند -

رایت شہ تدروسش لیک عقاب جملہ پر
پرچم شہ غراب گوں لیک ہمائے معرکہ

~~~~~

تاکید الذم بما يشبه المدح

واین نیز بر دو نوع مے آرند۔ اول آنکہ صفت مدحی را نفی کنند و صفت ذمی از آن مدح استثنای نمایند۔ چنانکہ گوئی ”فلانی رامروت در جہلت نیست الا آنکہ بدرگ ہم ہمست“

دوم آنکہ صفت ذمی ثابت کنند و عقب آن صفت ذم و بکیر بہ حرف استثنای ذکر کنند۔ چنانکہ گوئی ”فلانی بد معاملہ است الا آنکہ دروغ گو ہمست“ شاعرے گفتہ است۔

ناں نشان نہ گند میں سخن نشان درشت لیک
گاہ عطا ترشش رو و در وعدہ کاذب اند

استنباع

ستودن ممدوح را بہ نحوے کہ از مدھے مدھے دیگر حاصل آید۔ چنانکہ انوری گوید

اے زیزداں تا ابد ملک سلیمان یافتہ ہر چہستہ جز نظیر از فضل زیزداں
در ضمن این معنی کہ جملہ مقاصد ترا حاصل است۔ این معنی را بیان نمودہ کہ نظیر تو در عالم یافتہ مے شود۔

توجیہ

وایں را محتمل الضدین نیز مے گویند۔ ضابطہ اش آن است کہ بہ نحے
ایراد کلام نمایند کہ محتمل دو معنی متضاد باشد چنانکہ شاعرے در حق خیاط اعول
گفتہ است۔

قبائے از پئے من دوخت خیاط   دو چشم او برابر بودے لے کاش
یعنی بنیا بودے یا نابینا۔

نعمت خان عالی در وقائع حیدرآباد و بایر او این صنعت زبان طعن
در حق اعیان دولت عالمگیری در از کردہ۔ والحق کہ داو سخنوری و کورنگی
داوہ۔

تجاہل عارف

وآن چنان است کہ از امرے معلوم عمداً خود را جاہل قرار دہند۔
و غرض ازیں نوع تصرف نکتہ باشد کہ نظر بہ مناسبت مقام موجب ازویاد
بلاغت باشد۔ چنانکہ شاہ پور گوید۔

نمے دالم کہ خواہی بود یا گردون چہیں دالم
کہ دامنگیر گرد و خون من نامہربانے را
و نظامی گوید

چہ مے گفتہ و در چہ پر دختہ کجا بودا شہیب کجا تا ختم
وگا ہے کاف کہ امیہ افادہ معنی تجاہل کند۔ شاعرے گوید
سو ختم شمع لقاے کہ بیادوم آمد خون شدم رنگ خنائے کہ بیادوم آمد

قول بالموجب

و این چنان است کہ لفظ را کہ در کلام غیر واقع شود بر خلاف مراد او
حل کند۔ چنانچہ انوری گوید
دوستی گوئی نہ از دل می کنی راست می گوئی کہ از جاں می کنم

اعتراض

و این را حشونیز نامند۔ ضابطہ اش آن است کہ قبل از اتمام کلام ایراد
لفظ کند کہ معنی مقصود بے اتمام باشد۔ پس اگر کلام را از رتیبہ بلاغت
بند از آن را حشون قبح خوانند و اگر موجب از دید حسن کلام گردد حشون مایع۔
چنانکہ انوری گوید۔

گر بنخدم کاں پس از عمرے است گوید زہر خند

ور بگریم کاں بہ روزے است گوید خوں گری

ضمیر گوئد بسوئے آسماں راجع است و ہر دو جملہ "کاں پس از عمرے" است

و "کال بہر روزیت" بطور حشو و تلح واقع شدہ۔ کمالاً نحفی و حشو قبح شاعر کے
گفتہ است۔

گر می ز رسم بخدمت معذورم زیرا از مدبّریم و صداع سرم است
لفظ چشم و سر حشو قبح است۔

مثنوی الصفات

آن است کہ صفات چیزے را امتثال آرزو۔ سعدی گوید
خداوند بخشدہ دستگیر کریم خطابش پوزش پذیر
فردوسی در مدح سلطان غازی گوید
بہ تن ژندہ پیل و بہ جان جبرئیل بہ کف ابر بہمن بہ دل رود نیل

صنایع لفظی

چندین

ایراد و لفظ در کلام کہ در تلفظ متشابہ و در معنی متغایر باشند و آن بر
چند نوع است۔

تمام و ناقص و زائد و مرکب و مزدوج و مطرف و خط -

تجنیس تام

آن است کہ دو کلمہ متفق اللفظ مختلف المعنی بجا برزند - چنانکہ شاعرے

گفتہ است -

ه

بہ بین تو چرخ دادہ بسیار بسیار تو ملک خور وہ میں

تجنیس ناقص

آن است کہ کلمات متجانس متفق الحروف و مختلف الحركات آید چنانکہ

قطران گفتہ است -

ه

پیادہ شود دشمن از اسپ دل چو باشی بر اسپ سعادت سوار
بر اسپ سعادت سوار و داری بدست اندرون از سعادت سوار

تجنیس زائد

آن است کہ کلمہ متجانس از دیگرے بر فنی زیادت باشد - چنانکہ

شاعرے گفتہ است -

ه

در حسرتِ رخسارِ تو اے زیباڑو از نالہ چہ نال گشتم و از مویہ چو مویہ

پنچیس مرکب

آن است کہ از دو لفظ متجانس یکے مفرد باشد و دیگرے از دو کلمہ مرکب

شاعرے گفتہ است - ۵

خورشید کہ نور دیدہ آفاق است تابندہ نشد پیش تو تابندہ نشد

و مؤلف راست - ۵

رہ راستی گہر تا زندہ کہ ایدون برہوار تا زندہ

پنچیس مزدوج

آن است کہ کلمات متجانس پہلویے یکدیگر بیارند - چنانچہ معزی گفتہ است -

ہست شکر باریا قوتِ تو اے عیار یار

نہست کس از دو آن یا قوتِ شکر بار بار

سال سرتاسر چو گلزار است خرم عارضت

چوں لہن صدول اندر عشقِ آن گلزار زار

نیمہ دینار ماند آن دہان تنگ تو

در دل تنگم فگند آن نیمہ دینار نار

و این قصیدہ از اول تا آخر برہیں نسق است۔

پچیس مطرف

آن است کہ دو لفظ متجانس در جملہ حروف متفق باشند الا در حرف طرف چنانکہ
معزومی گفتہ است ۔

از شرار تیغ بودے بادساراں شراب
وز طعان رنج بودے خاکساراں اطعام

پچیس خط

چنانکہ شاعرے گفتہ است ۔

ہماں خوشتر کہ نوشی اندریں مدت مئے صافی
ہماں بہتر کہ پوشی اندریں موسم خزاوکن

رد العجز علی الصد

لفظی کہ در صدر بیت آرند آن را در عجز باز آرند۔ رشیدی و طوایط را
برین نسق قصیدہ بہست۔ چنانکہ ۔

قرار از دل من رہو آن نگار ہواں نمبریں طرہ بقزار

نگار است رخسارۂ من بخوں ز بجران رخسارۂ آن نگار
خمار است در سر مرا بے شراب در اندوہ آن نرگس پر خار
و این صنعت صور مختلفہ دارو۔

اشتقاق

آن است کہ دو کلمہ متقارب باشند در ترتیب حروف۔ چنانکہ شاعرے
گفتہ است۔

نوائے تو اے خوب چہر تو آئین در آور دور کار من بے نوائی

مصعب

کلمات را مستجمع والفاظ را در وزن و حروف خواتیم متساوی داشتن
چنانکہ رشید گفتہ است

اے منور بتو نجوم جلال وے مقرر بتو رسوم کمال
یوستا نے است صدر تو ز نعم آسمانے است قدر تو ز جلال
خدمت تو معول دولت حضرت تو مقبل امتبال
در کرامت ترا بنودہ نظیر در شہامت ترا بنودہ ہمال
نیرہ پیش فضائل تو نجوم خیرہ پیش شمائل تو شمال

ہم جن میں تا آخر قصیدہ جملہ ابیات مرصع گفتہ است و آنچه در عرف
خواتیم متفق نباشد آن را بجمع موازنہ گویند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است

بہ بزم و رزم تو ماند ہے خزان و بہار
بہ تیغ و کلک تو ماند ہے قضا و قدر
و سکاکی گوید کہ بجمع در نثر مثل قافیہ در شعر است۔

ذوالفائین

و آن شعریت کہ دو قافیہ داشته باشد۔ سنائی گوید
عقل و فرمان کشیدنی باشد عشق و ایمان پیشدنی باشد

مشکون

شعرے را گویند کہ در دو بحر یا بیشتر خواندہ شود۔ اپنی شیرازی مثنوی
سحر حلال مشکل برین صنعت ترتیب داوہ و ہر شعر را ذوالفائین آورده۔ و
این بیت سلمان ساوجی در سبک بحر خواندہ می شود و ہم موصل بہ دو عرف
است۔

لب تو حامی لو لو خط تو مرکز لالہ شب تو حامل کلب مرہ تو بان خط مالہ
بحر اول رمل شمن مجنون بحر دوم ہزج مثنیٰ سالم بحر سوم نجست

اعنات

و این التزام مالایزم است یعنی چیزے کہ لازم نیست بر شاعر آں را
 بر خود لازم گرداند و این را صورتے معین نیست یعنی نیشاپوری قصیدہ گفتہ
 کہ در ہر مصرعش ایراد لفظ سنگ و سیم را لازم قرار دادہ مطلعش این است
 لے نگار سنگدل لے لعبت سیمیں غدار در دل من ہر تو چوں سیم در سنگ توار
 و ہمچنین کاتبی نیشاپوری قصیدہ گفتہ بال التزام لفظ شتر و حجرہ در ہر مصرع
 مطلعش این است -

مرا غم است شتر بار با حجرہ تن شتر ولی نہ کنم غم کجا و حجرہ من
 و امیر خسرو در التزام لفظ پیل و پیش و پلنگ و کلک در ہر بیت
 قصیدہ گفتہ مثلاً

پلتن شاہی و ز اقبال بلذت دُور نیست
 گر پیش گر دو پلنگ افکن مگس کلک شکار

منکسج

و این چنان است کہ کلام مشتمل باشد بر واقعہ مشہورہ یا اشارتے

نمائید بہ چیزے کہ در کتب متداولہ مذکور باشد۔ چنانکہ خاقانی گوید
 ہر کہ نظارہ تو شد دست بریدہ می شود
 یوسف عہدی و جہاں نیم بہائے رستے تو
 اشارہ بقصہ دست بریدن زنان مصر است از مشاہدہ جمال
 یوسف علیہ السلام۔

مشح تومش

آن است کہ چون حروف اوائل ابیات قصیدہ یا قطعہ را فراہم آرند۔
 بیتے یا مصرعے یا نام شتھے بر آید۔

سیاقۃ الاعداد

آن است کہ اعداد و مراتب یا غیر مرتب مذکور سازند۔ خاقانی گوید
 یک و شد از سه حرفش چار اصل و پنج شعبہ
 ششش روز و ہفت اختر نہ قصر و ہشت منظر
 یک و شد یعنی مضاعف شد مراد از سه حرف لفظ جاہ اسمیکہ
 شعر سابق مذکور است۔

میتے میتے میتے

بہرہ مخمبین

موازنہ و تقید

باہمہ جوش جنوں فرزانہ ام آشنائے معنی بیگانہ ام
 بدانکہ این بہرہ کتاب اہم مقاصد علم بلاغت است۔ چہ موازنہ میان دو کلام
 کہ عبارت است از سنجیدن آن ہر دو در میزان قواعد بلاغت تا بلوغ را از
 غیر آن باز داند غایت این علم شریف است و کسیکہ از موارد استعمال آن
 قواعد آگاہ نباشد اورا قوت سنجیدن دو کلام و تمیز میان ناقص و کامل دست
 نہ دہد۔ و بیچ امر از امر نظم کلام و تالیف آن مشگرف تر نتواند بود۔ چہ
 پانڈک مایہ معرفتے تو ال دریا فتن کہ تالیف و نظم کلامے از تالیف و نظم
 کلام دیگر تفاوت عظیم دارو۔ و بہتد ارتفاوت پایہ کلامے از کلام دیگر بال
 و از بالا بالا تر قرارے تو ال داد و ہلم جرا۔ و این معنی وقتے متحقق کردو کہ
 چوں دو جملہ یا دو شعر را کہ در معنی متحد باشند و در تالیف الفاظ مختلف در
 چیز تقابل و توازن در آرند۔ چہ معنی لطیف را محلے شائستہ باید در تالیف

و نظم کلام زیرا کہ باندک تغیر و تبدلے و تقدیم و تاخیر کے کہ در تالیف و نظم کلام
 راہ باید نشانہ معنی بر کرسی دیگر جلوہ گر آید و تاثیر و افعال نفوس موقوف است
 بر دو امر یکے آنکہ محل ہر لفظ و کلام ہماں باشد کہ حال مقتضی آن است اگر
 از محل اصلی اورا بردارند و بہ محل دیگر نشانہ خللے در اصل مقصود راہ باید۔
 دیگر آنکہ سررشتہ تناسب الفاظ را از دست نہ ہند۔ چہ بسیار باشد کہ
 لفظ و نفس معنی باللفظ دیگر متحد الافادہ باشد۔ اما چون نیکو نگرنند یکے از اں
 ہر دو شائستہ آن محل باشد و دیگرے برخلاف آن۔ و چون در تالیف و نظم
 کلام این ہر دو امر را نیکو بجا آرند۔ ہر آئینہ داو بلاغت داوہ باشند۔
 و فہم این معنی بر روشن سواداں و لطیف طبعاں و شوار نیست۔ چہ نویسنده
 مروت کہ بجز اولت سالیان در از مہارت تامہ در فن کتابت بہم رسانیدہ و
 برتبہ استادان خوش قلم شہرت یافتہ صفحہ کاغذ را بہ نقوش حروف رنگ زینت
 مے دہد کہ موجب حیرت نظر گیاں مے آند و بازائے آن طفل نو آموز کہ ہنوز
 تشکیل نقوش حروف را بصحت نہ فہمیدہ باشد بہ زشت ترین صورتے بر صفحہ
 لوح ثبت مے نماید و سبب این تفاوت ہر چند بظاہر بر قلت و کثرت ہمارے
 موقوف است اما معان نظر قلت و کثرت ہمارے را بیش از شیطانی ہند
 زائد مے نہند۔ زیرا کہ بمشاہدہ معلوم است کہ ہر چند و کس در مہارت علمے از
 علوم یافتنے از فنون عمر سجدہ مرآت در کماستعمال و اشتغال بدان سعی بلخ

بکار برند - اما چون مادہ قابلہ ہر دو را موازنہ کند - تفاوتِ عظیم میان ہر دو یافتہ می شود و موجب این تفاوت جز بلطافت و کثافت طبائع چیزے دیگر نتواند بود - ولطافتِ طبع دریں باب اصل است - چه سلامتِ ذوقِ جز بہ طبائع لطیفہ دست نہد - و ہر چند کہ سلامتِ ذوقِ کامل تر باشد احساس معانی بروجہ اتم - و امام عبد القاہر جرجانی در پایان کتاب دلائل الاعجاز وین باب شرح بلیغ رانندہ حاصلش اینکہ خصوص مزایا و لطائف کلام امرے از قبیل امور خفیہ و معانی روحانیہ است و تا سامع پاکیزہ نہاد صاف طبع مخاطب نباشد بہزار حیلہ ہم نتوان اورا بر آں آگاہ ساختن کہ کور کور باطن را از اں حبلہ بیچ بہرہ نباشد و الحق کہ امام بلند مقام آنچہ گفت حق گفت و من این معنی را در طبائع اہل روزگار خود بار بار بمشاہدہ آورده ام و صحیح یافتہ

ام -

پیش از آنکہ در پارہ از کلام اساتذہ بر طریق موازنہ و تنقید غرضے رود نظر بر رفع سوئے ظن حرف گیراں کہ بیشتر مطمح نظر ایشان غیر از مراد و لجاج چیزے دیگر نے باشد و مقصد اصلی صاحب تالیف رانہ ہمیدہ زبان طعن دراز می کنندے گوئیم کہ غرض فقیر مولف از تنقیدات و توضیحات کلام پیشینیاں محض تبنیہ قاری است بر بعضے از خفایائے زوایائے کلام بلیغ کہ از نظر مبصران کند بصیر مستور و محتجبے ماند نہ اظہار قابلیت سخن نہی خویش و طعن بر

پاستانیاں ستوودہ کیش فکیف کہ ایشان قافلہ سالار ماہران سخندانى وقدوة
سخن گستران ارباب معانی بودہ اند۔ و کفی باللہ شهیداً نہ بینی کہ علمائے فن
رجال در مطاوی مباحث روایات چگونہ غث را از سمین و سبک را
از سنگین امتیاز می دهند و این اصلاً بر تعبیر و تشنوع سلف محمول نتوان کرد
و مع ذلک می گوئیم کہ کلام بشر گاہے از وصمت خلل و زلل مامون و محفوظ
تواند بود۔ زیرا کہ این پایه جز از کلام رب العزت دیگرے را مسلم نیست
و ما در محاوره زبان پارسی بکلام اساتذہ ایرانیان احتیاج داریم نہ در
تصحیح معانی کہ این امر مخصوص بقومے نیست۔

در ماسبق مہتید ذکر یافت کہ چون کلامے را با کلامے دیگر در محل توازن
و تقابل در آرد تفاوت عظیم میان ہر دو مشاہدہ کنند و این تفاوت بر جہ
متعدوہ ظاہرے گردد۔ ما آن را در اثنائے امثلہ متفرقہ کہ مذکور خواهد گشت
واضح کنیم تا باعث بر زیادت بصیرت خوانندگان افتد انشاء اللہ تعالیٰ

نظامی گوید

دریں باغ رنگیں درختے ترست کہ ماند از قفائے تبر زین ترست

سعدی ہمیں معنی را معرض بیان جلوہ مے دید

دریں باغ سروے نیامد بلند

کہ باد اجل بنحیش از بن نگند

لفظ رنگین در شعر نظامی کہ نعتِ باغ واقع شدہ بامعنی لہذا الکلام چیدان
 ربطے ندارد۔ چہ ماسبق لہذا الکلام اثباتِ معنی فناوبے ثباتی ممکنات است در
 عین حالتِ ہیبت و نشاط کامی و این معنی را بہ نوعی از توجیہ بطریق لزوم از
 لفظ رنگین اٹھدے تو اں کہ درون و شعر سعدی ازیں گوئے توجیہ پاک است
 نظامی فنا را برائے جنس درخت ادا نموده و سعدی این معنی را برائے
 نوعی از درخت کہ در رشتائت قامت و دوام حضرت مثل است ثابت کردہ
 در ماسبق لہذا الکلام سرور او غلے است کہ دیگر افراد درخت را بر وجه کمال
 حاصل نیست و ہر چند گمان آں سے رود کہ اثباتِ عموم فنا برائے جنس
 در تکمیل ماسبق لہذا الکلام دخلے تمام دارد اما چون بنظر دقیق و ارسند چنان
 بوضوح مے پیوند کہ جمیع افراد جنس درخت بہ اوصافِ سر و متصف نتواند
 بودن و لفظ بلند بر آمدن را باوے نسبتے است کہ ذوقِ سلیم و طبع مستقیم
 مرہونِ منت آں است۔ چہ این معنی اشارت است بہ ارتقا از پستی
 بہ بلندی کہ تشبیہ بہ ارتقا کے انسان است ہذا راجع عالیہ۔ و لفظ رستن و شعر
 نظامی از اشارت بیدیں معنی عاری است چہ مفہوم رستن از ظہور بہر گوئے
 نباتات از نہاں خانہ خاک خبر مے و ہر دو ہمیں قدر بامعنی لہذا الکلام مناسبے
 بیش ندارد۔ و آنچه در مصرع ثانی فرمودند کہ ارتقا کے تیر زن درست

لہذا تہجیر آں است کہ رنگین بودن باغ نتیجہ نشاط دلی و سیرابی است۔ ۱۲

نماندہ مستلزم استیصال کلی نتواند بود۔ بخلاف آنچه سعدی فرمودہ چہ فہم
ازہن برکندن وال است بر آنکہ با واجل اثرے از آثار فانی باقی نگذاشتہ
ومع ذلک نکتہ دیگر در شعر سعدی ملحوظ است کہ در شعر نظامی نیست و
آن این است کہ اسناد افتاد در شعر نظامی بسوئے تیر زین است کہ منشا فعل
ارادی مے باشد و در شعر سعدی بسوئے با واجل کہ از امور مقدرہ ^{بظاہر}
است وقوع آن منطوق است و وقوع این مقطوع۔

مجیر بلیقانی گوید۔

شاه قزلباش ارسلان کہ دست و لش از یہاں نام بحر و کاں برداشت

انوری گوید

گر دل دوست بحر و کاں باشد دل و دست خدایگان باشد
چگونہ بینی شعر مجیر را کہ بر شعر انوری مزیتے تمام وار و ہر ہش آنکہ
مجیر بازانے دست و دل ممدوح نام بحر و کاں را از صغیر ہستی پاک ستروہ
تکے نیست کہ نام بحر و کاں زبان زواو کردو۔ و شعر انوری پیش از مجیر
دست و دل ممدوح بد بحر و کاں افادہ معنی زاید کردوہ و غایت بہا لفظ را در
نفوس تاثیر عظیم است کما لا یخفی و در شعر انوری تکرار دل و دست کاں
دریں مقام منافی بلاغت نیست اما اگر تلافیش بصورت دیگر امکان داشتے
بلغ تر آمدے

۱۔ در شعر مجیر قزلباش باسم ممدوح خستے و شکستے با خود وارد کردوہ و لفظا ایجاں متفقہ نیست۔

قدسی گوید

نسبت خود بہ سگت کر دم و بس منفعلم زانکہ نسبت بہ سگ کوئے تو شبہ راہی

دیگرے راست -

از سگان سر کوئے تو ز بس منفعلم کہ بہم صحیحی ہاچو منے ساختہ ام
شعر قدسی متضمن بر کمال مراعات حسن ادب است بخلاف شعر ثانی کہ

وال بہم صحیحی سگان کوئے محبوب است ہر چند کہ خود را اہل آن ندانستہ

و میان نسبت بہ سگان و بہم صحیحی ایساں فرق بسیار است اما اگر قدسی

در اظہار علت افعال لفظ زانکہ رائے آورد و بجائش اے کہ حرف ندانے

گفت مے بینی کہ معنی شعرا ز کجا تا بہ کجا مے رسید۔ و در شعر لفظ ثانی ہاچو منے

بغایت بلیغ افتادہ۔ زیرا کہ وال است برنا اہلی او بہم صحیحی سگان کوئے

محبوب و مقصدی قزوینی راست

پا بوس سگان تو نگوئم ہوسم نسبت وارم ہو سے چکنم و ستر سم نسبت

از جملہ لوازم شعر عاری است -

حافظ گوید -

ہیر تو در درونم و عشق تو در دم باشیر در دروں شد و باجاں بدر شود

دیگرے راست -

تا جاں ز بدن بروں نخواہد رفتن درو تو ز تن بروں نخواہد رفتن

شعر حافظ مشتمل است بر دو معنی کہ در مصرع ثانی مذکور است و شعر ثانی
 ہمیں یک معنی را مقصود است کہ در دو مصرع ذکر یافتہ و بہیں وجہ شعر حافظ
 را مزیتے دست داوہ۔ اما مصرع اول کہ مشتمل است بر معطوف و معطوف علیہ
 یکے از ہر دو حشو محض است کہ در معنی مقصود زیادتے پیدا نے کند و سلطان
 ابو یزید درین معنی گوئے بسقت از ہر دو ر بودہ چنانکہ مے گوید

باعتیق تو در خاک نہاں خواہم شد
 باہر تو سر ز خاک بر خواہم کرد
 سلطان نگفتہ کہ نہر تو باجاں بدر شود۔ بل گفتہ کہ زیر خاک ہم با من
 خواہد بود۔ و درین مبالغہ ایست در محمات مجتہ و احاطت آن بجامع قلب
 کہ و صمت زوال را در آں مجال تطلق نیست۔ علی نقی گوید

اے و اے بر آں مرغ گرفتار کہ از وے
 عیاد شود غافل و در دام بمیرد

عزین گوید۔

اے و اے بر اسیرے کہ زیاد رفتہ باشد
 و در دام ماندہ باشد و عیاد رفتہ باشد

عذری گوید۔

برصیدنا تو اے بیدار رفتہ باشد گر سر نکشتہ اور اسیاد رفتہ باشد

ظہوری گوید

۵

بر آں صیدِ مسکین چہ بیداورفت کہ در دام از یادِ صیاد رفت
 چہ بصرِ بصیر کہ از صحبتِ ارباب مذاق بہرہ یافتہ باشد پوشیدہ نیست
 کہ شعرِ ظہوری از ہر سہ شعر سابق بمرتبہ غایت دلکش و موثر افتادہ - زیرا کہ
 با وجود قلت الفاظ کہ لازم بحر تقاربات است مشکل است براستفہام کہ در مثل
 ایں مقام افادہ معنی عظمت مے کند و از عذری عذر مے میخواہم و کشتن بر سرند

مے طلبد و در مصرع سعدی

ع

کہ نتوان سرکشتمہ پیوند کرد

احتمال ترکیبانی دارد نہ توصیفی و شعر جوین متین است و شعر علی نقی بد نیست
 و آنچه حیرتی تونی گفتہ -

۵

ماند در زلف تو دل وائے بر آں صید سیر کہ بدام افتد و از خاطر صیاد رود
 نقل است کہ موجب ثقل است - سعدی گوید ۵

دو دوست قدر شناسند روز صحبت ا کہ مدتے بریدند و باز پیوستند

۵

امیر خسرو گوید -

لذت وصل نداند مگر آں سوختہ کہ پس از دوری بسیار بجاناں برسد
 و جہ تزیح میان ہر دو شعر پیدا نیست - امامے تو اں گفت کہ سعدی
 در اسناد اعتقاد دولت وصال بسوئے طرفین و ایراد طباق الاضداد

قدمے فراترک گذاشته و شعر خسرو مشتمل است بر قصر صفت علی الموصوف
 کہ افادہ معنی حصرمے کند۔ و این امر موجب تقویت مبالغہ افادہ نظیری از
 متاخرین این معنی را سازمے دهد۔

کس از معانقہ روز وصل باید ذوق
 کہ چند شب ہم آغوش خود جداخت است
 شعر خوب است اما آنچه فرق میان یابد و در یابد کہ مقتضائے مقام
 ہمیں بود متحقق است براہل مذاق مخفی نیست چنانکہ حافظ گوید
 زمیو ہائے بہشتی چه ذوق در یابد کسیکہ سبب زرخندان شاہے نگزید
 مفہوم یافتن عام است و مفہوم در یافتن متضمن است مرعنی حصول و
 تحقق را و بیشتر استعمال آن در کیفیات نفسانیہ دیدہ شدہ چنانکہ در شعر حافظ
 و نظیری لفظ کس را بے یائے مجہول آوردہ۔ اگرچہ غلط نیست اما منافی
 بلاغت است زیرا کہ حرف کاف کہ جملہ صلہ است مقتضی آن است کہ لفظ
 کس را بایائے مجہول مے آورد۔ و جملہ زہم آغوش خود جداخت است
 کلام سوقیان است۔ ہم نظیری گوید

حسن تو زیور تو بس است این قدر چہ را
 برگوش و سینہ زحمت زیور نہادہ
 ہر دو اصافت حسن تو زیور تو زاید از ضرورت است مقتضائے

مقام آن است که حسن و زیور را بے اضافت بطریق مفہوم عام ایراوی کرد
چنانکہ حافظ گفتہ است ۔

ز عشقِ ناتمام ما جمالِ یار مستغنی است
بہ آبِ رنگِ خالی خطِ چہ حاجتِ لئی زیارا

ومع ذلک نظیری آنچہ را در بیتے ادا نموده حافظ آن را در مصرع ثانی

باتمام رساندہ - وہو گوید ۔

اگر پیالے سے دادہ اندا اگر خم زہر ز خوانِ دہر قناعت بہ پیش و کم کردہ
تقابلِ پیش و کم در مطلق پیالہ و خم درست است اما در پیالے سے و خم زہر

تقابلِ پیش و کم تجویز نمودن صحیح نیست زیرا کہ ہر دو مقید اند و تعابیل در دو
مقید وقتے درست آید کہ از یک جنس باشند حاصل ایراد آن است

کہ تعابیل در پیالہ و خم از مقولہ کم است و خمے وزہر از مقولہ کیف پس زہر
و تعابیل پیشی و کمی راست نیاید حافظ این معنی را بہ ہنجار شکر ف ادا نموده

بہ در دو صاف ترا حکم نیست دم در کش

کہ ہر چہ ساقی مارِ بخت عین الطاف است

ومع ذلک اگر بجائے لفظ خوان بلفظ میکہہ یا میخانہ گفت مناسب

بل انسبے بود۔

مخفی نماںد کہ نظیری ہر چند اہل زبان است و خوش بیان اما در کلام او

چوں زلالی خوانساری نشیب و فراز بسیار است کونان از من این حرف را
شنیدن تاب نیارند اما سرہ کردن لفظ و معنی را طبع و قاعدہ و ذہن اتحاد و در خورست
در غزلے می گوید -

۵

مراولے است سیہ پوش در مصیبتِ عمر
کنوں تو ناز و ستم را و کاں بیارانی
بہیں و بدیدہ انصاف بہ ہیں کہ اگر بجائے لفظ کنوں تو لفظ ہنور می گفت
شعرا ز تغیر یک لفظ چه قدر شگفتہ تری افتاد و در جائے دیگر می گوید ۵
ز خیل طائرانِ قدس گری اگر در قید بال و پر نباشی
ماہرین مے داند کہ اگر میگفت ۵

کنی با طائرانِ قدس پرداز اگر در بند بال و پر نباشی
چه قدر جوہر لفظ و شوخی معنی با خود مے داشت کمال خنبد گوید ۵
ہر کجا باشد نشان پائے اوزانجا بچشم
خاک برداریم چند اینکہ آب آید بروں

۵

حافظ گوید -

بر زمینے کہ نشان کف پائی تو بود سالھا سجدہ صاحب نظرانِ ابرو
بیا اے ناقد بصیر تا شعر کمال را در برابر شعر حافظ چه پائی نہیں کوئی
کمال دریں شعر نزد اہل فن کمال خود را بصورت نقصان و انمودہ حاصل ہو

شعر گرامی داشتن نشان کف پائی محبوب است و بس۔ اما لفظ زانجا و شعر
کمال بر ذوق سلیم ناگوار و برین طبع مستقیم خیلے و شوارے آید بل حشو محض است و
بچشم خاک برداشتن ہر چند افادہ بمعنی تعظیم و تبرک می کند اما باعجز شعر ثانی چند
مربوط نیست۔ زیرا کہ از برداشتن خاک بر آمدن آب معمول نیست بل از
کندن و کاویدن۔ چنانکہ مشاہدہ می رود۔ و زیادت حرف یا در چند اینکہ محض
برائے استقامت و زن عرضی است و رسخ بمعنی و غلے ندارد و مع ذلک
معنی محصلش اوقع فی النفس نیست و نہ ذہن سامع را بہ استغراق می کشد۔
و حاصلش بیش از تعظیم خاک پائے محبوب نیست۔ بخلاف شعر حافظ کہ در اولے
معنی مقصود پیرایہ دکش بدست آورده بہ نحویکہ سررشتہ تناسب لفاظ و متانت
ترکیب وجود معنی از دست نداده و ازین جااست کہ بغایت موثر افتاده۔
منحنی مباد کہ قلت الفاظ اگر در فہم معنی مقصود مغل نباشد از کثرت آن مدوح
تراست چنانکہ در بیان ایجاز و اطناب بوضوح بیوسنہ۔ شاعرے راست
۵ خامہ بشکستیم و لب بستیم از تعریف دوست
کاں نہ در تحریر ما گنجد نہ در تقریر ما
چگونہ می بینی تطویل کلام بے مرام کہ بیچ از انبساط نفس کہ لازم شعراست
با خود ندارد۔ چه معنی مقصود بیش ازین نیست کہ استاویے آن را در یک مصرع
بہ اسلوب احسن و المودہ۔ حیث مقال

غاموشی از شنائے توحید شتاب تست

وقلت الفاظ با احتواء معنی مقصود کلام را بدرجہ اعجاز مے کشد۔ و از
وجوہ اعجاز قرآن حمیدیکے این است چنانکہ در محل خود مثبت یافتہ۔ گلستان
سعدی گزین ترا نمود بے است این نوع کلام را۔ میرزا صاحب گوید۔
گر بسہوا از غنچہ گل بالش و بستر کند
می شود نیلوفری از بوئے گل پہلوئے او

ملاحظہ فرمائید

۵

گر بود بند قبا از بوئے گل باریک تر میکند ہمزنگ اریغ لالہ پہلوئے ترا
در ہر دو شعر فرقی بسیار نیست بلے زیادت لفظ سہو در شعر صاحب در
در مبالغہ مزیتے پیدا کردہ اما بالش غنچہ گل را در نیلوفری بودن پہلوئے نازنین
مدخلے نیست ہمیں لفظ بستر کفایت می کرد زیرا کہ بالش نیز سہو باشد و ممکن کہ از بالش بالش سہو
مراو بند کہ معمول نازنینان است و آنچه ملاحظہ فرمائید قبا را از بوئے گل باریک تر
گفتہ نزو را تم الحروف و جے ندارد۔ چہ بوئے گل را بلطافت وصف کنند نہ
بدقت۔ بلے اگر باریک تر را بمعنی لطیف تر بگیرند معنی بلے تکلف است
آید۔ چہ لطافت از لوازم وقت است و ہر دو شعر از وصف ایجاز عاری
عرفی گوید۔

۵

زودیدہ رفتی و مَرُوم ہماں نفس فریاد کہ بے تو مَرُوم وانکہ چنین آسانی

نظیری گوید -

نخل ز مروین خویشم کماں نبود الحق کہ بے رخ تو چناں جاں وہم باستانی
عربی و نظیری ہم عصر ہستند و رشتہ رقابت فی مابین ہر دو متحقق اما انصاف

بالائے طاقت است اگر احدے از کاسہ لیسان اہل زبان کہ زنگِ تعصب
بر آئینہ طبیعتش غالب آمدہ باشد از تسلیم کلمۃ الحق سر باز زندا اورا بلکہ مدارِ اجودیت
و افضلیت شعر عربی برسہ لفظ است کہ شعر نظیری از آں ہر سہ فاسخ است

اول لفظ ہماں نفس کہ دلالت میکند بر مرگ علی الفور عاشق کہ بجز و مفارقتِ معشوق
بر و تسلط یافت۔ دوم لفظ فریاد کہ از بیچارگی و و اماندگی عاشق خبر مے دہد گوی

شکر مے بستم بیش از عد برود دست یافتہ و او از دفع آں خود را عاجز دیدہ بنالہ
وزاری بہ دیگر اں ملحق گشتہ سوم لفظ آنکہ کہ قوتِ مضمونِ جملہ سابقہ را کہ
مشتمل است بر علت فریاد عاشق مضاعف نمودہ۔ و زانش شعر استادے

است و لعلہ للمعنوی -

کہ ز زشت و از گدایاں زشت تر روز برف سرد و آنکہ جامہ تر
و برادریب مستقیم الطبع معنی نیست کہ لفظ کماں نبود الحق در شعر نظیری در

نفس مضمون لطافتے پیدا نکرودہ۔ بل اغلب کہ اقرب الی الخشواست و اگر
لفظ نخل ز مروین خویشم در شعر شمس نے بود کہ فی الجملہ تلافی نقصان مے کند
مے گفتہ کہ نظیری در جواب شعر عربی خود را انحرکہ اسانذہ این فن ساختہ و مرا از

گفتن سخن حق و غنہ مزاجت منکران باز نہ دارو۔ مارا بحق کار است
گوخواجہ راضی مباشش۔

مولف شعر العجم را عادت است کہ در تعریف ہر شاعرے الفاظے چند
اختراع نمودہ در مدح و ثنائے او مبالغہ دور از کار بجارے برد و بطرائے
تمام مے کوشد و الحق در بعضے از جاوہ اعتدال انحراف و زایدہ چنانچہ در
مطاوی خصوصیات نظیری مے گوید کہ بعضے از ترکیب از ایجاد و اختراع
نظیری است کہ مختص بدوست و در امثلہ این شعر اورا نقل کردہ ہے

شمارنے تا سحر دستم بزننے در ہے دارد

گر بیانم گریبانست و امن من امن است امشب

و ندانستہ کہ قدمائے اسانذہ این اسلوب ترکیب را در استعمال

آوردہ اند۔ مسعود سعد سلمان گوید ہے

ببر و تیغ تو خارا بدرد تیر تو خفتاں

نہ خفتاں پیش ان خارا پیش آن خارا

منوچہری کہ از اکابر قدمائے این فن است۔ مے گوید ہے

تاریک شد از مہرول افزوم روز

شد تیرہ شب از آہ بگر سوزم روز

شد روشنی از روز و سیاہی از شہم

الکون نہ شہم شب است و نہ روزم روز

مسعود و منوچہری ہر دو پیشتر از نظیری اس جنس ترکیب ابقدر جان
خریدہ اند۔ غایۃ مافی الباب ہر دو استاد آن را بصورت نفی آورده اند
و نظیری بصورت اثبات و لا عرج و مصرع اول شعر نظیری خالی از تصدیق
نیست۔

حقیقت موازنہ نہ ہمین است کہ ظاہر الفاظ را با تو این نحو یہ
بے ملاحظہ اسلوب ترکیب و سہولت ماخذ و ادائے معنی درست کنند چہ
مکن است کہ معنی را متکلمے بر یک پنج مخصوص ادا سازد و ہماں معنی را
دیگرے بر پنج دیگر و میان ہر دو تفاوت عظیم باشد چنانکہ در امثلہ سابقہ کو
شد۔ فردوسی در ہجو سلطان گوید

درختے کہ تلخ است وے ارشنت
گزش بر نشانی بہ باغ بہشت
ور از جوئے غلش بہنگام آب
بہ بیخ انگیس ریزی و شہد ناب
سرا انجام گوہر بکار آورد
ہماں میوہ تلخ بار آورد
ملا ہاتھی بجوابش پرداختہ۔

اگر بیضہ زارغ ظلمت سرشت
نہی نہ پیر طاوس باغ بہشت
بہنگام آں بیضہ پرورش
ز انجیر جنت وہی از زرش
دہی آبش از چشمہ سلیل
بداں بیضہ گرم و مد جبرئیل
شود عاقبت بچہ زارغ زارغ
بر در رخ بہبودہ طاوس باغ

ہر تبصران بلاغت شعار کہ بفکر صحیح و رائے پنج فرقے میان غنث
 و سہن و خیر و نین کردن می تواند ہوید است کہ نظر بہ اختلاف اسلوب و
 سہولت ماخذ و ادائے معنی چہ قدر تفاوت بیان ہر دو کلام رو و اوہ و
 ہر چند مولانا جامی رحمۃ اللہ در تعریف جواب ہاتھی کہ ہمیشہ زاوہ ایشان
 بودہ است لب بختین کشودہ اما تعریف مولانا مستلزم آن نیست کہ ایشان
 جواب ہاتھی را در برابر اشعار فردوسی وقتے زائد نہا وہ اند۔ بل مراد ایشان
 آن است کہ ہاتھی آنچه گفتہ بر جائے خود معتتم است و بد نیست چہ وجوہ
 تفاضل از آن واضح تر است کہ احتیاج بہ تفصیل افتد۔ بروجہ اجمال ان
 اشارت می رود۔ بگوشش ہوش ہوش کہ فردوسی معنی مقصود را در سہ
 بیت بہ اتمام رسانیدہ۔ و ملا در چہار بیت و قلت الفاظ از وجوہ بلاغت
 امرے اہم است کہ در بیچ حال اغماض از آن جایز نہ و لفظ ظلمت شرت
 اگر چہ صفت کاشفہ زاغ است اما در نفس معنی وقتے ندارد و در شعر ثانی
 لفظ آل بضمیہ مشو محض است گوئی وضع منظر جائے مضمربے سبب داعی
 آن جایز و اشتم و ہمچنین در شعر ثالث لفظ چشمہ زاید است۔ چنانکہ لفظ
 با و در با و صبا زائد می آرند و در مصرع ثانی ہمیں شعر لفظ با ان بضمیہ کہیں
 قبیل است کما لایحی۔ و ہمچنین در ترکیب طاوس باغ لفظ باغ جز بر رفع
 ضرورت قافیہ و نفس معنی زیاد تے پیدا نکردہ۔ و در ابیات فردوسی جنوے

واقع نہ شدہ البتہ ہی تو اس گفت کہ در مصرع ثنائی شعر ثنائی لفظ انگلیس بر مفہوم
لفظ شہد افادہ زائد نے کند۔ اما این نوع عطف در کلام اساتذہ بالعموم جاری
است۔ و طبع مستقیم آن را مستکرہ نمی دارد۔ و ابو شکور بلخی ہمیں معنی را از
کلام فردوسی اخذ نے کند

درختے کہ تلخش بود گوہرا اگر چرب شیریں وہی مورا
ہماں میوہ تلخت آرد پدید ازو چرب شیریں نخواہی مزید
براستی کہ بدگفتہ۔

بدانکہ مدار صحیح تنقید بر سلامت ذوق ناقد است ترکیبے باشد کہ مغل معنی
مقصود و افتد و ترکیبے باشد کہ مغل معنی مقصود نے افتد۔ اما در معنی مقصود و غل
ندارد۔ قسم ثنائی زشت و قسم اول زشت تری نماید۔ صاحب آتشکہ در ضمن
تنقید رباعی لطف الدنشا پوری می گوید "اما بزم فقیر ہر گاہ در شعرا از ترکیب کلمات
معنی مقصودے و نظر نہ باشد گفتن این مقولہ شعر محتاج ب فکر نسبت چہ جائے اینکہ
قابل تحسین باشد و ازین گونہ مستلزم لزوم مالابیزم است بل اگر ترکیب این
الفاظ مغل معنی مقصود نہ شدہ حاصلے و مشتہ باشد قابل تحسین است " الافلا۔"
و شاہد این مقال در مشککہ کہ حوالہ قلم است باید دید۔ اسدی طوسی کہ از اساتذہ

قدیم این فن است در تعریف سب سمند خامہ راجلاں می وہ
نشست از بر بارہ رہنمون یکے باو پاکوہ ہاموں ہیوں

کم آسا و مساز و ہنجا رجبے سبک پا و آساں و ونیر لپے
 شائبندہ از پیش ورہ بزرپس جہندہ روان و گر زندہ بس
 یکے دشت پیمائے برندہ راغ بیدار و رفقا راغ و نہ زاغ
 شبہ نگ کوہ پیکر و مشک مُم پری پو و آہونگ و گور سم
 کہ اندام و متا زش و چرخ گرد زمین کو ب دریا بڑورہ نور و
 بستی چو باد و بہ بالا چو ابر شاور چو ماہی و لا اور چو بحر
 ز اندیشہ دل سبک لپے تر زرائے غر و مندرہ جوئے تر
 چو شب بود لیکن چو شائفتہ بہنگ و زنگد شستہ دریافتہ

حکیم از رقی گوید -

فلک سیراں بارہ کوہ پیکر کہ با آب و تش نہ پوید برابر
 بہنگام تندہ بہنگام نرمی سبک تر ز کشتی گراں تر ز لنگر
 چشم و بہموتے و بہم و سریل و چو جزع و چو مشک چو لولا دو مرمر
 باب اندرون ہجو لولوتے بیضا با تش دروں ہجو یا قوسب حمر
 بہ کبر پلنگ و برفقا رشاہیں بفرہ سما و بزور غضتفر

انوری گوید -

پلنگ بہتیت و غم غمناش و دم گوزن سیریں
 عقاب طلعت و عنقا شکوہ و طوطی بہر

قوی تو اتم و بار یک و م سراج کفل
دراز گردن و کوتی سسم و میان لاغر

حکیم قطران گوید -

ز بالا بستی قضائے الہی زیستی بہ بالا دعائے پیمیر
چنان مشت ہار اہم بر نوشتہ کہ انگشت مردم و رہائے دفتر

میر معزی گوید -

روندہ ترکہ رفتن نہ ماہ برگردوں جہندہ ترکہ بستن ز تیر در پرتاب
بہ نیکوی چو تذر و بہ فرخی چو ہما بہ رہ بری چو کلنگ و بہ کشتی چو عقاب
دو چشم او چو دلو نو بر آمدہ ز صدف دو گوش او چو دو خنجر بر آختہ ز قراب
بجی سخن کہ اسدی را ز بانے چون ذوالفقار حیدری کرامت فرمود

و این مرثیہ است مخصوص بدو و بس فقیر مولف گوید کہ در تعریف اسب کلام
بدین جوہر و جامعیت و کثرت تشبیہات نادرہ و سلامت الفاظ و لطافت

معانی و غلو از حشو و زوائد بنظر نیامدہ و عسی ان لا یقدر علیہ احد - اگر در مرح
و تحسین آن است تا دیگرانہ مبالغہ و اطراء بکار آریم ہمانا از عہدہ توصیف آل
بیروں نیامدہ باشیم و الحق حقیقت ان من البیان لیسرا ہمیں است - و مضمون
شعر اخیر ما خود است از آیہ و کاللیل سابق النہل و بروجہ احسن اخذ نمودہ
اما قطعہ حکیم از رقی را کہ از اکابر مشاہیر این فن است در برابر قطعہ اسدی

نہا دن پشک را با مشک سچیدن است - و سرمای عقل و دانش را بہ باد واد
 چہ از روئے لفظ و چہ از روئے معنی و چہ از روئے ندرت تشبیہات و چہ
 از روئے لطافت استعارات و بر ماہر فن حقیقت این سخن خود روشن است
 از رقی رامصرع "کہ با آب و آتش نہ پوید برابر" چہ قدر یک المعنی افتادہ
 نہیرا کہ لغت سلبی را با زائے لغت ثبوتی و قعے نہ نہادہ اند - چہ مقصود آن
 است کہ آن اسپ در پوئیدن بر آب و آتش سببیت می گیرد و این مفہوم ثبوتی
 است نہ سلبی و حکیم این معنی را نظر بہ قرآن مدح بطریق لزوم حاصل کردہ
 وہم در شعر ثالث اگر چہ مصرع اول مشتمل است بر شبہات متعدودہ و مصرع
 ثانی بر شبہ بہا اما از فراہم آوردن مواد تشبیہ در شعر چیزے از غرابت کہ حسن
 تشبیہ ہاں مربوط است نیاوردہ - ومع ذلک لفظ او در مصرع اول کہ ضمیر
 غائب است حشو محض است ہیچ ضرورت ہاں رجوع نمی کندہ آنچه در مصرع
 ثانی این شعر باہر یک مشبہ بہ حرف تشبیہ را ذکر کردہ ما سوائے مشبہ بہ آخر یعنی
 مرم کہ خالی از حرف تشبیہ آوردہ وال بر عجز از تلافی است و اگر می گفت

چو جزع و چو مشک و چو آہن چو مرم

فی الجملہ راست مے آمد و شعر ثانی مشتمل بر لف و نشر است اما اشعار

یعنی بہنگام نرمی یا نشر ثانی یعنی گراں تر ز لنگہ مطابقت کلی ندارد چہ مفہوم
 نرمی مستلزم انقطاع حرکت نیست - بخلاف گراں تر ز لنگہ - چہ کشتی بہنگام

لنگر انداختن از حرکت باز مے ماند۔ و این نوع از ضعف تشبیه است و تکرار
لفظ ہنگام در مصرع اول محل بلاغت است و اگر در شعر خامس بجائے لفظ
زور لفظ شان می آورد نظر بہ مناسبتے غضنفر جائے می داشت۔

اما حکیم نظر ان غیر از سرعت رفتار چیزے دیگر از اوصاف اسپ مذکور
ساختہ۔ و در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ مروج وقتے ندارد چہ مفہوم این لفظ
عام است باور قبائے و مخرج صیغے ندارد و اگر مے گفت انگشت قاری مناسبت
بل النسب مے افتاد۔

و انوری و میر معزی در میدان وصف دوشش با دوشش یکدیگر گام نہ
اند۔ و ہر چہ گفتند بہتر گفتند۔

از متاخرین اشرف در وصف اسپ مے گوید

جدا رخس قمر طلعت و شعری نظرش آنکہ چون فکر منجم بدو و توق سما
سخت سم نزم دم آگندہ میرین بہن کفل چرب مومے خشک پے افراختہ سر سنجتہ پیا
دود آتش بود آں موبسرش پنداری کاغذ باد بود زیں بہ فرازش گویا
موبر اندام صفا پرور آں غیرت باغ چوں عروئے است مرتب شدہ براوج ہوا
برگ لہ است کہ افتادہ در آغوش نسیم بر حریر کھلش داغ نشان تمغ
قطعہ خوب است اما اگر در شعر اول بجائے فکر منجم فکر منہدس نظر بہ عمل بیبود
مے آورد موزوں تر مے بود کما قبل فی البراق ع

چونکہ ہندی گرووں نے

وہ نہیں بجائے لفظ بد و لفظ بد پر بطریق استعارہ نظر بہ مقام الیق بود و ہم از پائیں بہ بالا رفتن را لفظ پریدن مناسب تر است نہ دویدن و شعر ثانی چنانکہ دانی از ہمہ اشعار فصیح تر افتادہ۔ و در شعر رابع لفظ شدہ حسواست و اگر می گفت۔

ع

چون حرفی است مرتب با سر لوج ہوا

جائے داشت چہ اوج را با حرف نسبت نیست۔ و اگر در مصرع اول بجائے غیرت باغ لفظ رشک پری مے آوردی بینی خوبی شعرا از کجاست کہجا می کشید۔

و اگر حرف اطناب سنگ راہ سمنید خامہ نے بود بہر آئینہ مقام در و صف اسپ بہ ایراد کلام اساتذہ دیگر وسعتے داشت بنا بریں بہ ہمیں قدر انکسار۔ و ہم ازیں قبیل است قطعہ صادقائے اصفہانی کہ گاو تخلص میکرد و جواب قطعہ خاقانی کہ در حق بعضی از حساومے گوید

خاقانی آن کساں کہ طریق تو مے روند

زاغ اندوناع را روش کبک زواست

گیرم کہ مار چو بکست تن بشکل مار

کز ہر بہر دشمن کو نہرہ بہر دوست

س

اے صادق آن کساں کہ طریق تو مے روند

ایشاں غزند و خرروش گاوش آرزوست

گیرم کہ خرکند تن خود را بشکل گاؤ

کو مشاخر بہر دشمن و کوشیر بہر دوست

راہ بمنزل پیدا کردن امر دیگر است و بر آن راہ گام زدن امر دیگر

و وصول بمنزل امرے است غیر ازیں ہر دو کما قیل

خلیعی قطاع الفیافی الی الحجی کثیرا سر باب الوصول قلائل

ایں بد اں کے ماند و ایں را بد اں چہ نسبت مصرع اول ہماں مصرع ثانی

است کہ حضرت گاؤ آن را بے رحمت نشخوار حوالہ مضمون نمود و بہ اظہار حرف ندا

در استحکام اساس ادا ضعفی ہم رسانیدند چہ اظہار حرف ندا در مثل ایں مقام

منافی قواعد بلاغت است و دریافتن ایں معنی تعلق بہ سلامت ذوق دارد و

در مصرع ثانی ضمیر جمع غائب عشو محض است معنی بد اں احتیاج ندارد۔ اما آنچه

در قطعہ قابل غور سخن ہنمان است آن است کہ مار چوبہ چوبے است سیاہ

رنگ کہ خطوط کو چکے سفید بر جلدش نمایاں بود و عین مشابہ بہ مار سیاہ کہ خطوط

سپید دارد مے باشد۔ و بیندہ آتا بہ تعین نظر در آن نگاہ نہ کند اغلب کہ آن را

مارگماں برد و ازیں روے مار چوبہ را مانند مار گفتن وجہ دارد بخلاف

خرکہ باگاؤ اصلاً مشابہت ندارد کہ احتمال تشابہہ میان ہر دو پدید آید پس
تجویز مشابہت تن خر باگاؤ از صادقاً چگونہ راست مے آید گوئی ہمہ چارہ او
را کہ دریں باب بتقدیم رسانید گاؤ خورد و مع ذلک حکیم خاقانی مخالفان خود
را زاغ قرار دادہ و در تمثیل مار چوبہ را ذکر کردہ بخلاف صادقاً کہ ایشان را
خر قرار دادہ و در تمثیل پیرے نیاورہ - بل در طی ہر دو منزل از خر بیچارہ
بار منت بر خود نہادہ -

و گاہے باشد کہ در معنی معین متعارف نوع از جدت اخلاف کنند -
نامعنی معلوم را در قالب نور بزند کہ باعث برانجذاب نفس افتد - کسے
راست -

زین ساں کہ خاک شب ہجرت بسرم مشکل کہ روز شش سر از خاک برکنم
و دیگرے ہیں معنی را بسنگ نظم در آورہ -
زبس کہ خاک بسر کردم از غمت مشکل
کہ روز شش سر از خاک بر تو انم کرد
و شاعرے این معنی را بہ پیرایہ دیگر در معرض بیان آورہ
بیا کہ گریہ من آن قدر زین نہ گذاشت
کہ از فراق تو خاکے بسر تو ال کردن
معنی آن است کہ از کثرت گریہ من ہمہ روے زین تر شدہ

تایا جانتے کہ بمقدار ایک مشت خاک خشک جائے یافتہ نئے شود۔ در شعر اول
 و ثانی کہ یکے را بر دیگرے فریتے نیست بجز یک معنی یعنی مبالغہ در افتادن
 خاک بر سر چیزے دیگر یافتہ نئے شود۔ بخلاف شعر ثالث کہ اکثرت گریہ حسرت
 نیا یافتن خاک خشک را اضافہ نمودہ و نوع از جدت ہم رسانیدہ۔ فردوسی
 در توحید باری عز اسمہ گوید

جہاں را بلندی و پستی تونی ندانم چہ ہر چہ پستی تونی
 نظامی گوید۔

پناہ بلندی و پستی تونی ہمہ نیستند آنچه پستی تونی
 ہر دو شعر را بجائے خود مقامے ایست اما پیدا است کہ شعر فردوسی
 بوجہ اشتغال بر استفہام کہ بر عجز اوراک کُنہ او سبحانہ و تعالی اولالت مے کند
 و مقام بلاغت از شعر نظامی قدمے فراترک گذاشتہ و لفظ ندانم حقیقت عجز را
 مومکہ ساختہ ازین روی شعر نظامی بلغ و شعر فردوسی بلغ تر افادہ۔ زیرا کہ
 فردوسی در مصرع ثانی دو معنی را بہم آوردہ و نظامی ہمیں بر یک معنی اکتفا
 نمودہ۔

بدانکہ در دو کلام ہم معنی بسا باشد کہ فرقے لطیف و تفاوتے شریف مضم
 باشد۔ و عامہ طبائع را بر آں اطلاع دست نہد اما طبع نقاد و ذہین نقاد
 بجزواستماع بدان راہ مے یابد

شاعرے گوید۔

حیف در چشم زدن صحبت یا آخر شد
رونے گل سیر ندیدیم و بہار آخر شد

دیگرے گوید

ہما چشم نہا دیم بہم صبح و مید
ہما چشم کشو دیم ز ہم روز گذشت
حسن خال شاملو گوید۔

برونے سبزہ و گل خواستم کہ منے نوشتم
ز شیشہ تا بقدر ریختم بہار گذشت

ہر سہ شعر را چوں یگاں یگاں بر جانے خود بہ بینی در ہر یک معنی پایانی
دل نشیں کہ سزاوار مدح و تحسین است۔ اما نظر دقیق حکم میکند بہ افضلیت شعر
ثالث کہ مشکل است برو معنی یعنی سرعت و ال زمان عیش و مرتب حسرت
بے پایاں بر آں۔ بخلاف شعر ثانی کہ بجز معنی سرعت زوال حال چیزے زائد بود
ندار و شعر اول اگرچہ شعرا از معنی حسرت است اما مصرع ثانی نفی تمنع بقائے
محبوب برو وجہ کلی نمے کند۔ بل بخلاف آن شعراست از حصول قاسے او و اگرچہ
زمان تمنعش دراز نکشیدہ و در شعر ثالث لفظ خواستم کوئی جان معنی است
عدم تمنع چیزے کہ غایت آرزو باشد و بجز تمنع در آید و در پے تمنع بدان باشد
کہ ناگاہ اسباب تمنع کلی منقطع کرد و ہر آئینہ بلاسنہ تطہیم است و عذابے الیم۔
بدانکہ ہر گاہ معنی را در قالب واقعہ محققہ تشکیل و در لباس تمثیل جلوہ بند

۱۔ البتہ معنی حسرت بطریق لزوم ثانی اخلاص تو ان کردن

بجائے کہ مستعماں را از آن واقع صورت دعویٰ مع الحجت مفہوم کر دو۔ ہمانا
 این نوع اسلوب بیان اوقع فی النفس آید و احد سے را مجال انکار نباشد۔
 سعدی در عدم ثبات حیات ناپائدار و مال کاراں بروجہ عبرت میگوید
 زوم تیشہ یک ز بر تل خاک بگوشش آدم نالہ در و ناک
 کہ ز ہمار کہ مروی آہستہ تر کہ چشم و بنا گوش و روی است سمر
 ہمیں معنی را اجیام کہ زمان او بیشتر از زمان سعدی است چنان صورت

۵

۷۰۴-

خاکے کہ بزیر پائے ہر نادانے است زلفِ عنف و عارض جانانے است
 ہر خشت کہ بر کنگرہ ایوانے است انگشت وزیرے و سر سلطانے است
 و حافظ شیراز ہمیں معنی را با نڈانویکہ مخصوص بدوست چیں ادا مے کند

۵ قرح بشرط ادب گیر زانکہ ترکیبش

ز کاسہ سہر جمشید و بہین است و قباد

حافظ معنی را کہ در جملہ بشرط ادب گیر و ولایت نہادہ قیام اثر اور جملہ
 بزیر پائے ہر نادانے است ادا نمودہ و سعدی آن را در مصرع اولین شعر
 ثانی اما نظر دقیق اقتضائے آن میکند کہ سعدی از ہر دو گوئے بلاغت را بودہ۔
 چہ مخاطب را یہ نحوئے متنبہ ساختہ کہ معنی استعطفان را از دست نہادہ و لفظ
 ز ہمار مشتمل بر مفہوم نہی و لفظ اگر مروی مشعر از معنی بدل مروت کہ از لوازم

سجاحتِ طبیعت انسانی است واقع شدہ اما آنچہ موجب انجذاب و تائثر
 طبائع و قیقہ رس است آن کہ سعدی از زبان جان سہمان پہنچا کہ شدگان فریادے بگوئن ہوش
 پیشہ زن می ساندوین بمنزلہ تمام حجت است کہ او دیگر ہمیشہ دن بازوار و لفظ دروناک را در تقویت
 این معنی و غلے تمام است و رباعی خیا م و شعر حافظ ہر دو ازیں نکتہ عاری آمدہ
 و این نوع اسلوب بیان مخصوص بہ شیخ است واحدے را از اساتذہ متقدمین
 و متاخرین دست ندادہ و پیدا است کہ کلمہ حکمت و دانش را اگر بر طریق واقعہ
 محققہ بیان کنند اقرب الی القبول مے افتد زیرا کہ نازل بمنزلہ دعوی مع حجت
 مے باشد چنانکہ در جائے دیگر مے گوید

چو خلعت نیست خراج آہستہ تر کن کہ مے گویند ملاحاں سرودے
 اگر باران بکوہستاں بنارو بسالے و جلہ گرد و خشک سالے

اصل معنی ہمان است کہ در مصرع شعر اولین بیان فرمودند اما شعر ثانی بمنزلہ
 حجت است گوئی اصل معنی را مدلل بدلیل ساختہ کہ احدے را مجال انکار آن
 نیست و نظر بمناسبت تمثیل کہ در شعر ثانی مذکور است نسبت سرودے ملاحاں
 از لطائف طبع صافی آل بزرگوار است چنانکہ در باب قناعت می فرماید

آن شنیدستی کہ وقتے تاجرے در بیابانے بفتیا و از ستور
 گفت چشم تنگ دنیا دار را یا قناعت بر کند یا خاک گور

دریں قطعہ آنچہ از وجوہ بلاغت مضمراست در چشم ہر کور باطن جلوہ

ندید و ہر خید فہم میں گو نہ وجوہ تعلق بہ ذوق سلیم دار و اما نبڈے از یہا حوالہ
 قلم سے نمایم تا پایہ بلاغت شیخ بر سخن مہماں ہویدا اگر دو۔

یہیچ میدانی کہ وزان الفاظ آن شتیدستی جہتیت ؛ وزانش آن است

کہ در مواضع متعدوہ تنزیل بالفاظ حق اناک وارد شدہ یعنی مبلغ کمال بلاغت

آن است کہ متکلم بلوغ چون خواهد کہ سامع را بہ امرے عظیم متوجہ سازد و کلام را

مصدر باستفہام نمودہ معنی مقصود را در معرض بیان سے آرد۔ گوئی متکلم بر

طریق استفہام سامع را متنبہ سے سازد کہ آنچه مرا خبر دادنی است امرے است

عظیم۔ سے باند آن اگوش ہوش استماع نمودن و بتامل زائد در آن بگریستن

شیخ دریں قطعہ واقعہ تاجرے را موضوع لہ قرار دادہ کہ نظر بناسبت مقام

مقتضائے حال است چہ طائفہ بازارگاناں در حصول منافع و بہائے بضاعت

انواع مصائب سفر را تحمل باشند و بہر قدریکہ بدست آرد سیر نشوندیل در

طمع زیادت مال بودہ ہر گونہ بار مشقت را بر خود سہیل انگارند۔ تا در قطع مراد

و شوار گزار جان خود را در معرض خطر افکندند و اگر قوسے دیگر را موضوع لہ قرار

مے و اول نظر بناسبت مقام موزوں نے افتاد و از پشت ستور بر زمین افتادن

امرے معلوم و معمول است و این را جزو واقعہ گزینیدن در ادائے معنی مقصود

داخلے تمام واروچہ معنی مقصود منع از حرص و التزام قناعت است و آن را

را از زبان تاجرے کہ از ورطہ مہالک جاں سلامت برد و خود را در

محل عبرت دیگران در آورد و مسامح مستمعین افکندن چه قدر منہی است
 بر کمال بلاغت حکم و دال بر غایت رعایت صدق مقال تاجر و موذی بہ
 اصغائے سامع برو جبرین قبول کہ احد سے را اور آن مجال سخن نے ماند و
 نکتہ کہ در ایراد لفظ تنگ و نعت چشم مضمراست برستبصر پوشیدہ نیست
 چه چشم حریص با آنکہ دائرہ و سعتش خیلے محدود است ہر چند کہ در گرد آوردن رخسار
 و نیویہ سعی تمام تر نماید و بیش از پیش کامران آید ہنوز مصداق قول معنوی

۵

کاسہ چشم حریصاں پُر نشد   تصدق قانع نشد پرور نشد
 بودہ در صد و چل میں مددنی باشد۔ الا کہ بزیل قناعت متک جوید یا مرگ
 ناگزیر اور ازین بلائے بے دریاں رہائی بخشد۔ و این حسرت معنی بہ حرف تروید
 دریں دو صورت مذکورہ کوئی حکم کردن است بر قطع و فصل معنی مقصود و مولوی معنی
 ہمیں نکتہ را در شعر مذکور بیان فرمودند و در مصرع ثانی تشبیہ آوردند کہ ہر چند در
 ذہن سامع اقرب الی القبول است اما چون صدق اہلیت قناعت ندارد و پُر
 و رشدن آن نہ از بہت قناعت باشد بل امر سے طبعی است کہ فطرۃ آب پس
 از روزگار سے در بطن آن گوہر آبدار برے آید کوئی دعوی ایست بے بر
 و تشبیہ است از قبیل اقناعات۔ میرزا صاحب گوید
 بداد حق قناعت کن کہ از کیر خرمندی   بنالکستہ اگر پہلو تھی سنجاب می گردو

حاصل شعر پیش ازین نسبت کہ فیض قناعت مرد را بحد سے مستغنی سے
 سازد کہ بستر نرم و خاکستر گرم در نظرش تفاوتے ندارد و ہر چند کہ این معنی حکمت
 است اما اسلوب بیجا ہجیان است کہ فی بنی۔ و لفظ اکسیر با سنجاب مناسبتے
 ندارد و مصرع ثانی اگرچہ میں نے گفتے

بجاک از بنگری روزے طلائے ناب می گردو

فی الجملہ مناسبتے داشت و ماخذ شعر میرزا این شعر نظیری است

ز سلطانی بہ کنج گلخنے افگندہ تقدیرم

کہ خاکستر بجائے بستر سنجابم اندازد

اما معنی این شعر از وادی دیگر است۔ شیخ در وصف تربیت نااہل

س

مے فرماید

خرے را الیے تعلیم میداد برود بر صرف کردہ سعی و اتم

حکیمے گفتش اے نادان چہ کوشی دریں سودا بترس از لوم لائم

نیاموز و بہ اتم از تو گفتار تو خاموشی بیاموز از بہ اتم

دریں قطعہ چند چیز است کہ ذہن سامع را بحد سے کشد تفصیلش اینکہ

است لا یعقل کہ اہلیت قبول فیض تربیت ندارد و اگر احد سے از منسلخ النظر

کہ این نوع بدہیات را نفہد و خرد را بر آدمی زاوہ قیاس نمودہ اہتمام

پہ تعلیم و تربیت او بایز شمرد ہر آئینہ البطل سرآمد ابلہان مان خود بود

بنابراین مجر و استماع شعر اول حماقت این چنین معلم بر سامع منکشف می
 گردد و در ایراد لفظ سعی و اتم و معنی مضمراست یکے آنکه آن ابله در بلاهت
 بحدے استحکام وارد که با آنکه عمرے دریں کار عبث بسر برد نتیجہ آن ہمہ
 زحمت سعی بر و منکشف نشد تا حاجت افتاد بیعی دانشمند که اورا ازین
 محنت عبث باز دارد۔ دیگر آنکه تربیت نا اہل گاہے منج مرام نے افتد و در
 اختیار لفظ حکیم اشارت است بین معنی کہ حکما را لازم است کہ علم بہاں از سعی سو باز دارند
 و غیر حکما را اگر چہ ازین معنی گاہ باشد حکم فطرت است عامرہ ناس لازم نیست و اگر این معنی ملحوظ
 متکلم بلوغ نے بود مجال آن داشت کہ میگفت **ع**
کے گفتش کہ اے ناداں چہ کوشی

و هو کذا تری لایلیق بالمقتضی و اختیار حرف استفہام بر حرف ہنی از
 آن است کہ حرف استفہام بطریق لزوم دریں مقام در قوت صیغہ ہنی است و
 مشتکل بر معنی زجر کہ موجب تنذیم و تحیل موجود است و در لفظ کوشی ایماہ است
 بہ عدم امکان حصول امر نامکن اگر چہ در حصول آن بذل سعی بلوغ نمودہ باشد۔
 و اختیار لفظ سودا مشعر از معنی جنون است چہ صدور این نوع حرکت جز از
 مردم مختل الذہن و مجنوں المتاعر متصور نیست و جملہ "تبرس از لوم" است
 است بر آنکہ سعی در کار عبث جز از حسرت و ندامت نتیجہ نہد۔ و چون مظنہ
 آن بود کہ مخاطب ناخرومند بر نحوائے کلام ما سبق کہ متضمن معنی ہنی از کار

عبث است آگاہ نہ کر دو طریق تصریح آن را بر پنج سعی بہیودہ متنبتہ ساخت و
بصراحت حرف نفی در صیغہ پیاموز ذکر وال بر یاس از مقصود است اورا
از سعی عبث با زداشت و در ایراد لفظ بہام بصیغہ جمع اشارت است بعدم
قبول جمع بہالم فیض تربیت را و افراد فیل منافی مشعر است از بودن بہام
از جنس غیر ذوی العقول۔ و عجز قطعہ مشتمل است بر حکمت کہ تبلیغش در اسلوب
بہتر از آن اختیار نمودن مقصود نیست۔ چہ تو عالم اسبق لہ الکلام امرے ذکر فرمود
کہ از حمله فضائل نفس انسانی است یعنی الترام صحت کہ بسیارے از اسانذہ
در مدح وے سخنہا گفته اند۔ امیر خسرو گوید

پشیمان ز گفتار دیدم بے پشیمان نہ گشت از جموشی کے
ربانی ہمہ جا بہ کلم گفتن است در از رشتہ امین ناسعتن است

حاصل ہر دو شعر پیش از مفہوم جملہ عربیہ من صحت بنجا، نیست مصرع چہام
مشتمل است بر تمثیل کہ او عانے محض است بر وجہ حسن تعلیل و ہمچنین دیگرے
گوید۔

یا دارم از صدق این نکتہ سربستہ را
سینہ ہارا غاشی گنجینہ گوہر کند

دیگرے گوید

بے زباں باشش نہ بینی کہ قلم تا زباں بافت سرش در خطر است

لفظ سیدہ در شعر اول و لفظ زبان در شعر ثانی مبینی بر مجاز است نہ حقیقت
و ہر دو مثل از قبیل حسن التعلیل است و تجویز حسن التعلیل نسبت بہ تجویز واقعہ
حقیقہ آسان تر است چنانکہ در قطعہ پیش نیز کہ تجویز واقعہ حقیقہ را لابد است
از وجود امور کے کہ مناسب محل افتد۔

اما موازنہ میان ہر دو شعر چنانہی است کہ شعر اول مبینی بر تخریش و تخریب
است و ثانی مبینی بر تخییر و ترمیم و پیدا است کہ تخییر و ترمیم منع ابلغ از تخریب
است و ایراد لفظ نہ مبینی در استحکام بنائے دلیل تقویۃ بہم رسانیدہ اسخ
گوہر معنی را بہ رشتہ نظم ہی کشد

تا صدف مہر جموشی زند بر لب خویش
آب در حوصلہ آتش گوہر غلطان نہ شود

اگرچہ موضوع دریں شعر بہمان موضوع شعر سابق است اما میان سلوب
ہر دو تفاوتے است ظاہر چہ در شعر سابق معنی مقصود را از زبان صدقہ بیان نمودہ
و این محض دعا است دریں شعر متکلم بزبان خویش ادا مے نماید۔ بنا بریں اسلوب شعر
ثانی بلیغ تر افتادہ و بچینس میر و نعتی راست
آب دہن ز فیض جموشی گہر شود
این را از سر مہر با از صدف رسید
اگر لفظ سر مہر نے آور و نظر بہ ہر دو شعر سابق بدست نہ آئے و اثنتا

دریں باب عرفیہ بمعنی برزبان رانده

بہ طبعم ہیچ مضمون بہ زلب بستن نے آید
خوشی معنی دارو کہ در گفتن نے آید

جملہ در گفتن نے آید نظر بہ ایہا میکہ در خود دارو کوئی جان شعراست

کمالا یعنی - غنی گوید

ہیر خاموشی بہ لب نہ تا بود عیشت بکام

بے زبانی پستہ را اور خندہ مے دارو مدام

میوہ لست کہ بکام اہل مذاق خوش نے آید - دیگرے راست

غم نزارو راہ در دارالامان خامشی

غنیچہ تصویر فالغ اند غم پرمون است

گلے است پرموہ یا غنیچہ است ناشگفتہ دیگرے راست

طوطی گو یا ہے باشد گرفتار قفس زارغ را اندر قفس ہرگز نزارو ہیچ کس

نغمہ بیت دلخراش بشنو و اندوہگین مباش - مے بینی چہ طور بے محابا

الفاظ زانده را فراہم آوردہ مقصود متکلم خبر اس نبود کہ مے گفت ملوفہ

طوطی آمد ز حرف در قفسے زارغ را اور قفس تکر و کس

باید دانست کہ نظر در الفاظ تعلق بہ جہت کمیت دارو و نظر در معنی

بہ کیفیت از جہت اول متکلم باید نا تو اند سررشتہ ایجا ز را از دست نہ دہد

ولفظ حشو در کلام نیارود۔ و ہر یک را بجائے خود نشانند و الا کلام را از پایہ
 بلاغت فردا فکندہ باشد چنانکہ در شعر مذکور لفظ ہے باشد و گرفتار نفس
 در مصرع ثانی و ہرگز ویچ کس جملہ اینہا حشو است یا اطناب بے ضرورت۔
 و این معنی ناشی است از قلت تدبیر و امتیاز و تعین اسالیب مناسبہ کہ
 مخصوص و مختار اسانڈہ فحول است۔ و از بہت ثانی باید کہ مقتضائے حال
 را بہ نظر غائر ملاحظہ نمودہ الفاظ مناسبہ مقام را بازائے معنی مقصود تعین
 و ہد۔ چہ بسا باشد کہ معنی باہر و لفظ مناسب و نامناسب ادا مے گردود
 اما در ایراد لفظ مناسب چنتے پیدا آید کہ کلام را از جائے بجائے مے کشد۔

شیخ شیراز در حکایت شاطر اصفہانی مے گوید **ه**
 کساں رانشد تاوک اندر عویر کہ گفتند دو زند خفتاں بہ تیر
 اگر بجائے لفظ کساں لفظ یلاں مے بود ہر آئینہ مقتضائے حال بود
 چہ لفظ کساں را با معرکہ کارزار آن نسبت نیست کہ لفظ یلاں را یعنی مقام
 مقتضی بخصوص لفظ بود نہ مقتضی عموم و اغلب کہ مہنی بر تصحیف نساخ بودہ
 باشد۔ و ہچنین است این شعر خواجو کرمانی کہ از مشاہیر اسانڈہ ابران
 است۔ **ه**

گر پُر از لالہ سیراب بود دامن کوہ
 نیست آن لالہ کہ خون جگر در ہاواست

لفظ سیراب و نفس معنی مدخلی ندارد والا بتکلف کہ ظاہر المقصود مستحکم
 نیست و ایراد لفظ کوہ با ذکر فرما و چندان مناسبت ندارد زیرا کہ عام است
 و ہر کوہ را با خون فرما و چہ تعلق بہ بل مقام مقتضی خصوص است و لہذا اگر ذکر
 بے ستون مے کرد نظر بمقام انسب بود و در مقام عذرا از خواجوا این قدر بکتفی
 نخواہد بود کہ شعرا فرما و را بہ لقب کوہن یاد کردہ اند چہ کوہن لفظ مرکب است
 کہ بمنزلہ علم قرار یافتہ و از لفظ کوہ مقصود اشارہ با احتمال مصائب شاقہ است
 در راہ عشق و آل در لفظ بے ستون متصور نیست مع ذلک ترکیب بے ستون
 کن ناموزون و طویل مے افتاد و در مصرع ثانی نیست آن لالہ منافی بلاغت
 است بدو وجہ - اول آنکہ مقام مقتضی صیغہ نہی بود نہ لفظی تا مخاطب را از
 لالہ گمان بردن باز و اولیٰ ان یقال ان النبی قد تضمن النبی اما اغلب
 کہ از قبیل تفسیر القول بما لا یرضی فانکہ خواہد بود - دوم آنکہ لفظ آن حسو
 محض است بل سوم آنکہ ذکر لالہ دریں مصرع اگرچہ از قبیل وضع منظر ہجاء
 مضمراست اما چون متضمن نکتہ لطیفہ نیست کہ شرط این جنس وضعی باشد
 اظہار شش چندان وقعت ندارد معنی بیش ازین نبود اگر میگفت لالہ
 مہین امن بے ستون پر لالہ کہ از خون فرما و دار و نشانے
 مدت بست سال یا زائد از آن بر آمدہ باشد کہ غزلے از فقیر
 مولف بملاحظہ بعضی از معاصران سخن فہم درآمد بہ تحسین آن مبالغہ بسیار

رواداشت و ہنوز شعر خواجہ بطلالہ ام زسیدہ بود و این شعر از آن غزل
است۔

درگوشش من زلالہ رنگین نجد خورد

سر جوشش موج خون شہیدم برو زگار

اشارہ بہ قیس عامری است اما انصاف در دست تست آیامے

بینی کہ لفظ خسو در شعر راہ یافتہ یا در متانت مانع تقصیرے رودادہ و ذکر

لفظ نجد بجائے قیس کہ مشعر از تلمیح بقیس عامری است بمقابلہ تصریح

باسم فرما دور شعر خواجہ قد لطافت دارد۔ زیرا کہ در اظہار و تصریح آن بیت

نیست کہ در اضممار و کتابت۔ و ہمچنین لفظ سیراب در شعر خواجہ نظر بنا بہ

لالہ و خون بالفظ رنگین موازنہ کن و در اسلوب شعر بدیدہ اعتبار بہین کہ

چہ طور معنی مقصود بصورت واقعہ محققہ ذکر یافتہ کہ موثقی است بہ انجذاب

نفس سامع چنانکہ پیشتر ازین شرح دادہ آمد۔ بے خواجہ از گلزمین ابران

سر بر زوہ و روحی کج نج زبان از تیرہ خاک ہند امانتواں گفتن کہ پایہ استاکی

خواجہ محدود بہ ہمیں یک شعر است خواجہ شاعرے متین است در شان

بلاغت آیتے مبین حافظ شیراز باں ملاحظت کلام کہ داشت خورد

جملہ معتقدان اوے شمار و چنانکہ مے گوید

استاد غزل سعدی است پیش ہمہ کس اما

دارد سخن حافظ طرز سخن خواجہ

بدانکہ کلام بشر ہر چند کہ بر عایت لو ازم بلاغت متصف باشد بجلی از
معاتب خالی نتواند بود۔ و کلام اکابر اساتذہ ہم ازیں کہ گفتم پاک نیافتہ ام
اما چون کور سواداں سے شنوند کہ فلانی بر کلام احدے از پیشینیاں کہ پایہ
استادیش مسلم است متعرض گشتہ بے آنکہ در حقیقت اعتراض خوئے کرده باشند
بہ انواع طعن و تشنیع زبان سے کشانید و با او از در مناظرت در سے
آیند و نمے دانند کہ خالی از عیب بودن خاصہ کلام ربانی است کلام انسانی
و این نسبت مگر از کوتاہ نظری و قدامت پرستی این کاسہ لیسان کورن فطرت
کہ در قوانین نحو و معانی و فہم رموز سخنذانی قدمے راسخ نذارند۔ و خورا
بہ تقلید کورانہ از جملہ محققین اعلام سے شمارند۔ خاصہ در زمان ما کہ مزاولت
کلام اساتذہ ہم آشیان عنقا است و ابنائے روزگار از غایت بیگانگی
طبع با عقل و سواسی معنی شناسی نا آشنا۔ زہار کہ از وق گرفتن بر احدے
کہ غلط کردہ باشد یا باطل گفتہ متحاشا کنی کہ این ہم از قبیل راہ غلط
رفتن است چہاں آں را بر کبر و عجب حمل کنند۔ نعوذ باللہ من ذلک۔
میر غلام علی آزاد بلگرامی در خزائن عامرہ اشعار سلیمان ساوجی انتخاب

زودہ و این شعر اورا نقل نمودہ

چہ طیبی اے دل افتادہ چہ ماہی بر خشک
جاں سپرور کہ بہ جوے آب رواں بار آمد

وے گوید کہ مصرع اول اگر جنبین باشد لطف دیگر پیدا سے کند

چہ طہی اسے دل اماندہ چو ماہی در بر

فقیر مولف گوید کہ اصلاح لفظ پر خشک بہ ترکیب در بر بنجائیت نفیس

است چہ لفظ بر نظر بہ ہر دو معنی یعنی سینہ و زمین خشک کہ مقابل بحر است

بر وجہ ایہام مناسب مقام است زیرا کہ معنی اول تعلق بدل دارو و معنی

ثانی بجاہی۔ اما وقت نظر اصلاح لفظ افتادہ بہ لفظ و اماندہ مسلم نے دارو

چہ ہچنانکہ لفظ افتادہ دریں مقام افتادہ نماید ہم جنبین لفظ و اماندہ نظر

بہ تعلق دل و ماہی و اماندہ است۔ اصلاح جنبین سے بابہ

چہ طہی اسے دل بتیاب چو ماہی در بر

چکو نہ سے بینی لفظ بے تاب نظر بہ مناسبت دل و ماہی کہ چہ قدر

مناسب افتادہ۔

مخفی نہ ماند کہ اور اک این گو نہ تناسب الفاظ کہ مطابق مقتضائے حال

باشد موقوف بر ذوق سلیم و طبع مستقیم است چنانکہ مرثیہ بعد آخری شرح و اولی

و شیخ عبدالقادر کہ از اجلہ آئمہ بلاغت است بارہا در کتاب لائل العجاہ

تصریح بدان نموده۔ چنانکہ در پایان کتاب مذکور سے فرماند

لان المزایا التي تحتاج ان تعالیم مکہ لها و تصور ہر شائفا

لے ضمیر منصوب ابع است بہ کہ ایک نظر میں مجہد است۔ بر ظاہر الفاظ و از معنی بیخ خبرند

امور خفیة ومعان روحانیة انت لا تستطيع ان تنبئه
 السامع لها وتحدث له عليها لها حتى يكون همياً لا دراکھا
 وتصكون فيه طبعیة قابلة لها ويكون له ذوق وقریحة یجد
 لها فی نفسه احساساً بان من شأن هذا الوجود والقروق
 ان تعرض فیها المزیة علی الجملة ۛ

واگر ذوق سلیم و طبع مستقیم حاکم بہ مزیت کلامے بر کلامے دیگر نے ہو۔
 امتیازے میان حید و رومی و تفاوتے میان قبیح و اقبح و حسن و احسن باوید
 نیامدے۔

ۛ
 وا از قبیل شعر مذکور است این شعر مرزا رفیع قزوینی
 بے ہمتی نگر کہ بایں رتبه آفتاب
 تا شد بلند چپے تاراج شبنم است
 معنی شعر خیلے بلند است و ربطے نفیس میان ممثل و ممثل لہذا اگر چہ تخیل
 محض است پیدا کردہ اما لفظ بے ہمتی نظر بہ مناسبت مقام از بے ہمتی است اگر
 بجائے لفظ بے ہمتی لفظ دویں ہمتی میگفت نظر بہ الفاظ رتبه و آفتاب و بلند چہ قدر موزوں
 مے افتاد کما لایحی - میر محمد افضل ثابت شعرے دارو ۛ

غواب ویدیم کہ آئینہ معارض تو شد میکند صورتیں واقعہ حیران مارا
 ہر چند ہیں گو نہ معانی کہ مبنی بر اصلے از حکمت و دانش نباسد و بیش از

تخیل شعری چیزے باخوندار و بر معیار مذاق صحیح بچیرے نہ سجد امانظر و اعتبار
 اوبیات است نہ در فراہم آوردن ذخیرہ ترہات - وہہا میں بہت در معرض
 تنقید آمدہ - ترکیب معارض بتوشد - دریں شعر بر طبع لطیف خیلے کہ اس سے
 افتد وہا میں معنی را نواب مصمام الدولہ کہ از اکابر امرائے بارگاہ پادشاہ
 محمد فرخ سیر بودہ است در مطلع آوردہ

سحر خورشید لرزاں بر سر کونے تو مے آید

دل آئینہ را نا ز م کہ بر روئے تو مے آید

ترکیب معارض بتوشد با ترکیب بر روئے تو مے آید معارض افتادہ و

لاکن این ہذا من ذاکہ لفظے باشد کہ شعر از پایہ بلاغت بیگند و لفظے باشد
 کہ آن را از حنیض ترے براوج ثریا کشد - فغانی مطلعے داد

بہ بیت صبحم نالاں بہ گلگشت چمن رفتم

نہا دم روئے بر روئے و از خوشین رفتم

میرزا صاحب این مطلع را بحسن مطلعے آورد

بہ بیت صبحم گریاں چو شبنم در چمن رفتم

نہا دم روئے بر روئے گل و از خوشین رفتم

والحق کہ اصلاح خوبے کردہ - مؤلف تذکرہ آتشکدہ در بیان تذکرہ

انتخاب مثنوی یوسف زلیخا را کہ خودش بہ سلب نظم در آوردہ ضمیر تذکرہ

ساختہ و در بسیارے از مقامات آن ترکیب و اہمیت را بہ استعمال
آوردہ در جائے گوید ۵

بہ مشرگان لولوسے سیما بگون سفت بیار خود زبے آرامی این گفت
ترکیب مصرع ثانی بغایت مستکرہ افتادہ لفظ این آنے نزار و کاش

ع

میگفت -

ز بیتابی بیار خویش می گفت

و در جائے دیگرے گوید ۵

کہ اے تابندہ ہر برین شاہی درونت بہتر از نور الہی
لفظ بہتر بہتر نیست - اگر نظر بہ مناسبت لفظ نور بجائیش لفظ روشن
نے گفت روشن ترے بود و در جائے دیگرے گفت ۵

چو پند جوئے ار آہوروانہ برد آہوئے مشکبیں از میانہ

اگر بجائے جوئے ار آہو گاہ آہوئی گفت البتہ بدنے بود و لفظ روانہ ہرگز
روانہ بل بغایت نابکار است و گوش از استماع آن بیزار وہمے گوید

۵ ز صیادے مراد پاکندے است

کہ صید اوست ہر جا صید بندے است

مناسبت لفظ بند و زنجیر یا پاشہرت دار و مناسبت کند با پا و ر

کلام اسانڈہ یافتہ نشدہ و آنچه معلوم این فقیر است اغلب کہ ذکرش بالفظ

گردن و بام و کاخ مے آید چنانکہ برواقف کلام اساتذہ پوشیدہ نیست و
ازیں نوع در متنویش بسیار است۔

طالب جاجرنی گفتہ است ۵

اے نسیم صبح گاہی بامن بیدیل بگو
کایں زماں آرام جانم در کد میں منزل است
اگر در مصرع ثانی چنین میگفت بہتر مے بود ۵

کاں مہر خرگاہی من کد میں منزل است
ترکیب ماہ خرگاہی مستعمل اساتذہ است و نظر بلفظ منزل مناسب مقام
است کما لایحیی نعمت خاں عالی گوید ۵

نیار و کاسہ در یوزہ رامہ جز بہ پیش مہر
علو ہمتی لازم بود و در طبع سائل ہم
اگر بجائے لفظ مہر لفظ خورنی آورد مناسب بل انبساط مے افتاد بدو وجہ
اول نظر بہ ترکیب کاسہ در یوزہ کہ برائے خوردنی موضوع است و دوم در وزن
عروضی حاجت برکن مزاحف مفاعیلان نے افتاد بل رکن سالم مفاعیلان در
می نشست و در مصرع ثانی صلہ لفظ لازم در پارسی با عرف درویدہ نشدہ بحرف
باستعمل است۔

صبح کاشنی راست

در بزم عاشقان چو بر آرم ز سینه آہ
چوں ہیز سے کہ دو دو کند و درم افگند
جملہ ترکیب بر آرم ز سینه آہ بر مذاق صحیح خیلے ناگوار و نقتیل است اگر

چہیں سے گفت

در بزم عاشقان چو کشم آہے از جگر
ہمانا جائے داشت - نوعی جنون شانی دیوانے مختصر وار و قصیدہ وار

یافتہ شدہ و این سے شعر از ان است

شہے کہ خطبہ نام نجستہ فرجاش زبان تنغ و لب زخم میکند تکرار
مقتضائے مقام و مصرع اول آن بود کہ ذکر علاوت میکرد تا نقش مناسب
الفاظ درست نشیند کیب نجستہ فرجام را با تکرار نام چہ مناسبت پائستہ کہ

چہیں سے گفت

شہے کہ خطبہ نام علاوت فرجاش زبان تنغ و لب زخم سے کہ تکرار

باز سے گوید

نسیم لطف تو گر برگ گل بجنابند گلابخانہ شبہم شود و ماغ شرار
ترکیب برگ گل بجنابند خیلے ریک است و از مذاق سخن شناساں

صحیح الفاظ دور و اگر سے گفت

سیم لطف تو گر در چین بختیچہ وزد
گلابخانہ شبنم شود و ماغ شزار

باز می گوید

ہماہبت تو با شزار گر کند تاثیر سزو کہ ہر چکد چون عرق ز پیکر مار
در الفاظ مصرع اول و ترکیب آن مسامحت در زیدہ و اگر مسکنت

ز بسکہ ہیبت تو رفتہ در ہنہا و شریہ
سزو کہ ہر چکد چون عرق ز پیکر مار

سعدی گوید

چگونہ شکر این نعمت گزارم کہ زور مردم آزاری ندارم
حافظ گوید۔

من از بازوئے خود دارم بسے شکر کہ زور مردم آزاری ندارم
غالب کہ حافظ مصرع سعدی را تفسیر کر وہ اماموا زیدہ و مصرع
اولین ہر دو شعر است و جوہ بلاغت در شعر سعدی بر اہل بصیرت مخفی نیست
اول آنکہ مفہوم استفہام مشکل است بر عذر عدم امکان ادائے شکر و این اسباب
متضمن است مرافاؤہ بتعظیم نعمت منعم را و منعم این گونہ نعمت جوہ حق سبحانہ
تعالیٰ دیگرے نتواند بودن گوی مصرع سعدی مساوق آن است کہ شکر این
نعمت خداوندی امکان ندارد و مصرع حافظ ازین مفہوم عامی است یا

کہ مفہوم مصرعین مستلزم امکان ادا کے شکر است و سعدی منعم نعمت نوات
 اویسجانہ و تعالیٰ راقرار دادہ و حافظ بازوئے خود را دوم انکہ سعدی عدم قدرت
 مروج ازاری بر نعمت قرار دادہ و این معنی بغایت بلیغ است و بر کمال
 معرفت قائل و ال است زیرا کہ عدم استطاعت گناہ بر نعمت قرار دادن
 شیوہ اہل عرفان است اگرچہ قرینہ لفظ شکر در شعر حافظ مشعر از افادہ وجود
 نعمت است اما سعدی بتوضیح مذکور آن پر داختم و لفظ شکر را باوسے ربطے
 دادہ۔ سوم امر کے کہ نباید از ان غافل باشیم آن است کہ کاف سر مصرع دوم
 و ہر دو شعر بر یک معنی نیامدہ زیرا کہ کاف در مصرع سعدی بیان اسم اشارہ
 است و در مصرع حافظ افادہ بمعنی علت می کند کما لایحیی و ظاہر است کہ بیان
 علت شکر درین مقام نسبت بہ بیان نعمت چنداں ضرورتے ندارد و چہ محل
 مقتضی آن است کہ در تقویت تعظیم نعمت توجہ زیادے مبذول داشته آید تا
 باعث براہمیت شکر افتد نہ بیان علت شکر کہ آن خود حاصل است۔

امیر خسرو بہ نتیجہ شیخ نظامی در مثنوی آئینہ سکندری آغاز بہ حمد باری

ع

عے کند۔

جہاں پادشاہ خدا فی تراست ازل تا ابد بادشاہی تراست
 کلام بلند است و ترکیبش دلپسند اما با شعر نظامی ہم دوش نیفاوہ۔

ع

نظامی گوید۔

خدا یا جہاں پادشاہی تراست
ز ما خدمت آید خدائی تراست

خسرو جہاں پادشاہ را منادی قرار داده و این اسمے است کہ مخصوص
ذات او سبحانہ و تعالیٰ انست و نظامی اسمے مخصوص را منادی آورده زیرا کہ
اطلاق لفظ خدا بے اضافت بر دیگرے جائز نیست گوئی لفظ خدا بمنزلہ اسم
ذات قرار یافتہ و وصف جہاں پادشاہی را برائے او اثبات نموده و در شعر
خسرو ما مقصود خدا (خدائی تراست) سامع را بگوشش تنقید تخصیص تعبیر منادی
تواند کردن و در مصرع ثانی خسرو بیش ازین چیزے نیست کہ دوام ملک مسلم
است و دیگرے در آن انباز تو نیست و نظامی در مصرع ثانی مقابله عبودیت
بالوہیت نموده و گفتہ کہ شان ما عبودیت است و شان تو الوہیت گوئی بر
طریق دقیق علت و ام پادشاہی را بیان نموده و ہمیں معنی بلاغت است و سن

اسدی طوسی در گر شامپ نام آورده

سرانے است گیتی کشادہ و دور یکے آمدن راشدن را و گر

امیر خسرو گوید

دو در دارو این تنگنائے راز کہ در رفتن و آمدن ہر دو بار

اسدی عالم کون و فساد را برائے تشبیہ کردہ و خسرواں را بتنگنائے

دراز تعبیر نموده تنگنا بودنش از بہت عدم بقائے دوام موجودات است و

در از بودن آن از جهت مجهول بودن مبداء و معاد است و این امر در شعر
خسر و مزیتے پیدا کرده۔

قافی کہ در متاخرین خود را محیی رسوم منتقدین گماں می برد۔ در شرح مروج

گوید۔

بکین خصم تو در کان آهن و فولاد
سزود که ساخته بنید تیغ و تیر و تبر

از آهن فولاد کیے خشو است اگر چه این نوع عطف غلط نیست اما منافی
بلاغت است۔ و اگر در مصرع ثانی بجائے بنید لفظ چیز ندی نشانده موزون تر
مے افتاد و در همین قصیدہ گوید۔

شفا ز مہر تو خیزد و چو شادی از باوہ
بلا ز قہر تو زاند چو شعلہ از احنگ

اگر بجائے لفظ شادی لفظ مستی مے آورد موزون تر می بود زیرا کہ شادی
مخصوص بباوہ نیست۔ برعکس مستی کہ مخصوص است بباوہ و در مصرع ثانی اگر
بجائے اخگر لفظ آذنی آورد واضح تر می بود زیرا کہ شعلہ از اخگر معہود نیست۔

اگر چه یہ مختلف تاویل آں می توان کردن۔ با زنی گوید۔

اگر جلال تو در نہ سپہر گیرد جائے
ز تنگ ظرفی افلاک بشکند محور

دریں شعر لفظ تنگ ظرفی اگرچہ غلط نیست اما چون تنگ ظرفی بطریق کنایہ
معنی دیگر ہم دارد کہ دریں مقام مقصود نیست۔ اگر عوض آن تنگنای می گفت
اصح می بود و در قصیدہ دیگر گوید

تسخیر جہاں را کر مش مہر سلیمان
یا جوج زماں را سخطش سد سکندر

اگر بجائے لفظ تسخیر لفظ عفریت می آورد نظریہ تقابل یا جوج کہ از اعیان
است و با مہر سلیمان نسبتے دارد مناسب تر می بود زیرا کہ تسخیر صیغہ مصدر از
معانی است نہ از اعیان۔

در مدح اسپ محمود می گوید

تو آن باد سیری کہ ہنگام جولان بود در کف باد صرصر زمامت
در مصرع اول اسپ را باد سیر گفتہ و در مصرع ثانی زمامش را در کف
باد صرصر نہادہ گوئی را کب و مرکوب ہر دو را باد قرار دادہ خلیہ زشت می
نماید اگر در مصرع اول بجائے باد سیر بق سیر می گفت خوبی دیگر در شعر روئے
می نمود و مع ذلک استعمال لفظ زمام کہ مخصوص بہ شتر است بجائے لفظ
عنان غلط فاحش است در کلام اسانڈہ دیدن شدہ و نہ کتب لغت مؤید آن
است جائے دیگر می گوید

ملکہ بہت در لباس بشر کایں خلایق نہ لائق بشر است

لفظ لائق در مصرع ثانی لائق مقام نیست اگر لفظ عادت یا شیوہ سے آورد
جائے داشت و قصیدہ دیگر سے گوید

روز راز رائے تو در عرصہ اظہار آورد

شام را قہر تو در پر وہ ظلام گرفت

مقابلہ رائے با قہر درست نیست اگر مقابل لفظ قہر سے آورد درست سے افتاد

و بالفظ روز بطریق ایہام مناسب تر ہے بود و چہ نہیں مقابلہ اظہار با ظلام

درست نیست چہ اظہار عام است و مقابلہ آن با قہر درست سے آید بنا بریں

بجائے لفظ اظہار اگر فقط تنویر سے گفت نظر بہ مناسبت روز و نہر موزوں

تر سے بود و ہمدریں قصیدہ سے گوید

قدر بازار صدف از گہر نطق مشکست

رونق ابر کرم از کف اکر ام گرفت

لفظ قدر بازار مناسب سے ہزار و محل تامل است و اگر میگفت

قیمت در عیان از گہر نطق مشکست

و لفظ رونق رونق سے ہزار و اگر بجائش لفظ مایہ سے آدرود۔

جائے داشت بازار و قصیدہ دیگر سے گوید

شمع روشن بہ شب تیرہ تو گوئی بہ مثل

چہ تو مہر محبت مد بہ دل بولہب است

لفظ ہر دین مقام پر تو نے ندار و اگر بجائش لفظ نورے آورد
موزوں ترے افتاد۔ در فقیدہ دیگرے آورد

نقوش نامہ آن زیب پیکر طاووس
صریر خامہ آن چسیت شہر عنقا است

اسلوب ترکیب ہر دو مصرع یکساں نیست زیرا کہ مصرع ثانی رابا عرض

استفہام و معرض سوال و جواب و ائمودہ اگر دو مصرع اول ہم این اسلوب
را نگاہ می داشت شعر خیلے بلندے افتاد و مع ذلک صریر خامہ را شہر
عنقا گفتن وجہ ندار و مانند میان ہر دو پیدا نیست و اگر جنپسے گفت

صریر خامہ آن فر شہر عنقا است

جانے داشت و یا دو مصرع اول بجائے لفظ زیب لفظ چسیت سے

آورد تا و زمان ہر دو مصرع بر یک نہج سے بود و جانے دیگرے گوید

شغال از قبولت بہر ماس چیرہ

حام از خطابت بسیرغ غالب

گاہے شنیدہ نشدہ کہ اساتذہ قبول رابا خطاب مقابل تھا وہ اندہیل

مقابلہ قبول بہ رو سے کنند و نیز حاصل ہر دو مصرع یکے است یعنی صریر

بہ قبول و خطاب تو بر قومی غالب سے آید و اگر دو ہر دو مصرع جداگانہ مقابلہ

لطف باقہر سے کر و شعر از خلل و زلل پاک سے آمد باز سے گوید

بتوجہ رود ہر کہ چون خط ترسا بسوز او بلبش چو قندیل اہب
 محل دعا آخر قصیدہ نے باشندہ وسط آن وہم نے گوید
 دو چشمش تعالیٰ دو جا دوئے لاہی
 دو زلفش تبارک و ہندوئے لاعب

در مقام استعجاب و استعظام تعالیٰ اللہ و تبارک اللہ گویند اقتصار بر
 صیغہ فعل تعالیٰ و تبارک لے اظہار اسم جلالت در کلام اساتذہ نیامدہ سند
 خواہد و اگر گوئی کہ از قبیل تصرفات فارسیان است گوئیم کہ ما این مسلم را
 نمی داریم در باب تصرف در الفاظ عربی ایرانی را بر ہندی چہ عزیت است
 اگر ہندی این نوع تصرف ابحار بر و چرا نا جائز دانند و اگر ایرانی جائز
 و بازے گوید۔

ہ

بخون تن من خضیش انامل زدود دل من ویش سمش حو جب
 اگر بخون دل من گفتم بے ہیچ تردد درست بودے۔ بخون تن من کیب
 سیمج اور مصرع ثانی بجائے دل من من صحیح ہے بود و سیمج یعنی زیبا و خوبصورت آمدہ نہ بمعنی سیمج
 کردہ سند باید وجائے دیگر میگوید

ہ

مرغ ہوا و ماہی دریا بخواب من بیدار و چشم دوختہ در چشم اختر
 ہر دو ترکیب یعنی مرغ ہوا و ماہی دریا درین مقام محل نظر است نہرا
 کہ مرغ ہوا در ہوا خواب نتواند کردن و اگر مراد آن است کہ در ایشان

خود بخواب بود پس لفظ ہوا چہ معنی دارد خاقانی مرغ و ماہی را نظر باقتضائے
حال بے اضافت آورده

مرغان و ماہی در وطن آسوده اند الا کہ من
بر من چہلنے مرد و زن بخشوده اند الا کہ تو
و اگر کسی گوید کہ سجابی استر آبادی ترکیب مرغ ہوا را استعمال کرده
چنانکہ مے گوید

با مرغ ہوا مرغ سر اگر بپرد پیش از سر دیوار نخواہد بودن
گوئیم مانگفتہ ایم کہ ترکیب مرغ ہوا غلط است بل غرض آن است کہ مقتضائے
محل نیست و بس در شعر سجابی بر محل افتادہ ہمچنین ماہی جز در دریا نمانے
باشد اضافت حشو است۔ و مطلع قصیدہ دارد

بگردوں تیرہ ابرے با مداد اوں بر شد از دریا
جواہر خیزد گوہر ریزد گوہر بیزد گوہر زرا
مصرع ثنائی مشتمل بر تکرار بے معنی است۔
خاقانی در جواب گلستان سعدی کتاب بے تالیف نموده کہ بگلستان خاقانی
شہرت دارد۔ اما چنانکہ دانی

ہر ہوسنا کے چہ داند جام و سنداں باختن
در آن کتاب در زشتی ظلم میگوید۔ قطعہ

ظالما زین ظلم کردن شرم دار پیش ازاں گت مرگ بر بند نفس
 گستم بر خوشین داری روا ہم روا باشد ستم کردن بکس
 ظلم چندان کن کہ رونے ادخواہ از تو در سلطان گریزد یا عس
 ظلم بر مظلوم پسند آں قدر کش نباشد جز خدا فریادرس
 قطعہ ایست کہ می توان گفتن بیچ از بلاغت با خود ندار و گوی طعاعے
 است بے نمک و بادہ ایست بے گزک ندائے ظالم در شعرا اول چه قدر گوار
 است و ترکیب زین ظلم کردن از صاحب زبانے کہ در زمانہ انحطاط ایرانیاں
 حکیم لقب یافت خیلے ناپسند است و همچنین ترکیب شرم دار منافی بلاغت
 است چه مقام آن است کہ ظالم را تہدید نماید و در ترکیب مذکور بیچ تہدید
 نیست و حاصل مصرع ثانی آنست کہ پیش از مرگ از ظلم دست بردار و
 میلانی کہ این معنی بیچ از اشارہ بو عید ظالم با خود ندار دو شعر ثانی پیش از مفہوم
 جملہ مشورہ آن چه بر خود نہ پسندی برویگراں پسند " مفہوم ندار و - و چنانکہ
 می بینی خالی از وعید است و در امتناع ظالم از ظلم مؤثر نہ - و شعر ثالث و
 رابع را حاصل آن است کہ چندان ظلم بکن کہ داود خواہ داری پیش حکومت
 بدون تو اند نہ چندانکہ جز احکم الحاکمین دیگرے فریادرس او نبود - پیدا است
 کہ این معنی ظالم را از ظلم باز نہ دار و بل ظالم را بہ نوعی از جواز ظلم فتویٰ مید
 و ہم درین معنی جائے دیگرے گوید قطعہ

اے شکر ستم مکن چیداں کہ بہ مظلوم کارگرد و دستک
زاں حذر کن کہ آورد فرسے دامن عدل کردگار بچنگ

قطعه ایست تن بے جان و شاہد بے آن -

سعدی در منع ظالم از ظلم در گلستان خویش گل معنی نے شگفتا ند

نکند جور پیشہ سلطانی کہ نیاید زگرگ چوپانی

مصرع اول مشعر است از زوال دولت ظالم و مصرع ثانی مشتمل است
بر تشبیه تمثیل بر طریق ارسال المثل کہ از علت زوال دولت ظالم مشعر
است در جائے دیگرے فرماید

نماند ستمگار بد روزگار بماند برو لنت پاندار

تہدید ظالم و وعید آن در الفاظے دیگرے ازین تصور نیست و باز در

جائے دیگر ارشاد نمودہ -

پنداشت شکر کہ ستم بر ما کرد برگردن او بماند و بر ما بگذشت

بلاغت این کلام معجز نظام راجز بہ سخن شناس سلیم الفطرت کہ عمرے در

موازنہ کلام اسانڈہ بسریر وہ باشد نتواند اندازہ کردن - مصدر پنداشت

موضوع است برائے علم ظنون - گوئی دریں لفظ اشارہ ایست کہ

شکر کہ بر دیگر اں ظلم جائز و داشتہ بر غلط است - بل آن ستم بر نفس خود کردہ

چہ از قبائح عواقب آن امین نتواند بودن و مفہوم "بلہ" برگردن او بماند

چہ قدر مشکل بر معنی مصیبت است و در منع ظالم از ظلم موز و جملہ "بر ما بگذشت" مشعر است از نجات مظلوم از مصیبت ظلم بہ نحوے کہ بیچ از ادیت ظلم باقی نماند و حاصل ہر دو جملہ آن است کہ نتائج قبیحہ ظلم بر ظالم پاندار خواهد ماند۔ و مظلوم ہمیں در یک نفس از مصیبت ظلم رہائی مے یابد۔

باز مے فرماید

لب خشک مظلوم را گویند کہ دندان ظالم بخواہند کند
 و در بعض نسخ منقذ بعد غنہ نبی دیدہ شد و توجیہ شعور بہر صورت امکان دارد
 اما بلاغت شعر تا بحدے است کہ زیادت بران متصور نیست۔
 تا آنی جائے و یک معنی سعدی را اور الفاظ خود موزوں مے کند

بداند ہر کہ کند از دوستان دل
 کہ دل کندن جان گلے است مشکل

شیخ مے فرماید

نیاید بجز اندر چہ کس دل کہ دل برداشتن کارے است مشکل
 بر سبب مے فرماید اس خود ہویدا است کہ شعر شیخ را چہ پایہ مرتبت بہ
 شعر قافیہ حاصل است۔ شیخ در اول حال از دل بستن منع میکند۔ تا در
 پایا این محبت از شہد بہ مفارقت محفوظ ماند۔ و غنچش از دل بستن نہیں
 محدود بہ ذوی الغنچہ است بل از چیز با سہ و دیگر نیز کہ معظم اوقات اہل

دنیا و گرد آوردن و نگاہداشتن آن ضائع گردود۔ و مصرع ثانی علت فعل
منفی است۔ و لفظ کندن در شعر قافی از در و جاں کندن کم ناگوار نیست۔

سعدی در آغاز کتاب بجز ذات خداوندی رطب اللسان است

”ہر نفسے کہ فروئے رود۔ جز حیات است و چون برے آید مفرح ذات

پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است و بر ہر نعمتے شکر واجب“ قافی

تبع شیخ مے نماید ”ہر نعمتے را شکرے در خور است و باز ہر شکرے ہر نعمتے دیگر

پس شکر ہر نعمت نعمتے دیگر در پے وارد تا بحدے کہ در شکر ہر نعمتے ہزار نعمت

شکر ہفتہ آید و ہنوز شکر نعمت نخستین ناگفتہ و چون بختم تامل در نگری با ہر شکرے

کفرانے است و در ہر کفرانے غفرانے“ ہر چند معنی این کلام درست افتادہ

اما با ہمہ اطناب خالی از خشو و زوائد نہ۔ کمالا یعنی۔

ہم در وصف قحط گوید

معاذ اللہ چنان قحطے کہ کس را اگر برب حدیث ناں گذشتہ

ز شوق نام ناں تا روز محشر و مادوم در دہانش آب گشتہ

شیخ ہمدین معنی مے فرماید

چنان قحط سالے شد اندر و شوق

کہ یاراں فراموش کردند عشق

ایجاز در کلام شیخ و اسباب بے ضرورت در کلام قافی خود آشکارا است

زیرا کہ لفظ چنان و از شوق و تار و ز محشر و مادام در نفس معنی و غلے ندارد
 و مع فلک بلاغتے کہ در کلام سعدی است مے بینی قآنی براں دست نیافتہ
 چہ معہود است کہ در شدت قحط را بطہ موت میان دوستان منقطع میگردد
 و از شنیدن لفظ نمان آب در دمان گردیدن اغلب کہ او عالمی محض است
 بالجملہ قآنی بجا اب سعدی خود را اصح کہ ارباب معنی ساخته و بجز آنکہ
 در گرد آوردن مزخرفات بے معنی و خرافات لاطائل کہ معظم آن مشتعل و زراعت
 سوتیاں و منکرات لوطیان است و از وعید مایلفظ من قول الا لدیہ
 دقیت عتید غافل و از تہدید سنکتب ماقدمو او اتناہم بے خبر بودہ عات
 عمر عزیز را رایگان دادہ و کارے از پیش نبودہ است و ازیں جا ست کہ
 از پیرایہ قبول عام محروم ماندہ و دست روزگار بروے گرد بے رواجی
 ایشاندہ -

صاحب شعر العجم قآنی را با خاقانی بہ مقابلہ آوردہ محل تعجب است
 عامیاں را کہ از کلام اسانذہ نابلد ہستند چہ خبر کہ خاقانی کیست و قآنی چیست
 از من بشنواہل زباں بود طبع موزوں داشت سخن مے گفت گا بے زہر گاہ
 تریاک و وقتے زیر سمکے وقتے بالائے سماک سوم پاستانیاں را طرح افکن است
 و بر آثار نشان گام زن اما ازیں دوں نہ با ایشاں ہمعناں -
 نظیری گوید

س

چونام توبہ گرفتہ قدح بیاو آمد بنوش باوہ نظیری کہ فال مہیون است
حافظ گوید

بعزم توبہ سحر گرفتہ استخارہ کنم بہار توبہ شکن میرسد چہ چارہ کنم
فرق میان ہر دو شعر بر تقادان معانی ازاں روشن تر است کہ حاجت
بہ بیان افتد۔ ترکیب چونام توبہ گرفتہ چہ قدر متبذل است و در مصرع ثانی
بصراحت تمام امر بنوشیدن باوہ شعر را از محل بلاغت فرود آورده و در
شعر حافظ الفاظ عزم و سحر و استخارہ گوئی جان در تن معنی دمیدہ اند و اسلوب
کہ در عذر عدم توبہ در مصرع ثانی اغتیار نموده بہتر از آں متصور نیست۔
نظیری گوید۔

سیب ذقن بیازیش از کف نمیدہم
تا دست کو ہم نشود طوق گردش

حافظ گوید۔

زمیو ہائے بہشتی چہ ذوق در یابد کسیکہ سیب زرخداں شاہدے نگزید
قدر و قیمت سیب زرخداں را بہ ازیں اندازہ نتوان کردن نظیری
بیش ازیں نگفتہ کہ من سیب ذقن نازنین را از دست ندہم تا دست
طوق گردش نشود و این معنی مخصوص بذات مسکلم است و حافظ باواز بلند ندا
میکند کہ نوا کہ جنت در برابر سیب زرخداں دلبر ذوقے ندارد۔

نظیری گوید -

۵

ہر گل پر اپنے امیدوارم کہ خوشبو ساز و آغوش و کنارم
یکے از آغوش و کنار حشو است در معنی زیادتی پیدا نکر وہ ہر چند اس
نوع عطف غلط نیست - اما منافی بلاغت است مہما ممکن تکلم بلوغ را ازال
اجتناب واجب است -

رافعی گفتہ -

۵

معطی نشود مردم ممسک بتعاطی
احور نشود دیدہ از رق بہ میکشکل

ہمانا پنداشتہ کہ تعاطی (تفاعل) بہ معنی اعطا است یعنی مردم بتکلف
بخشندہ نشود - و تعاطی در لغت جزأت کردن و عوض کردن و بہ ناحق گرفتن
چیزے و نہرہ کردن آمدہ و ہمچنین مے گوید

اے اختر سخا کہ ز سیر نوال خویش
ہر روز در سپہر تفاخر کنی تیراں

اگر بانجوم تفاخر بودے راست بودے زیرا کہ قرآن کو کب جو با کوب
نے باشد و بے تعبیرین مقارنے قرآن نباشد -

و اویب صابر کہ اکابر در حق دے بدح لب کشودہ اند - مے گوید
بیار آن شرابے بیابی و صافی چو رخسار مشوق و چوں چشم عاشق

صافی صیغہ اسم فاعل است و تقریباً لفظ پابی کہ معطوف علیہ است معلوم
 است کہ ادیب بالفظ صاف یا بی مصدری لاحق ساختہ آن را بمعنی مصدری
 معتبر داشتہ و این غلط است۔

و بالجملہ این نوع ہفوات در کلام بعضی از اساتذہ یافتہ می شود۔ و
 از دقت گرفتن غرض مولف مقتضی نشان ایشان نیست۔

ظہیر فاریابی گوید

گفتار تلخ زان لب شیریں نہ در خور است
 خوش کن عبارتت کہ خطت ہر چہ خوشتر است

حافظ گوید

بدم گفتی و خورسندم عفاک اللہ نکو گفتی
 جواب تلخ می زید لب لعل شکر خارا

ظہیر گفتار تلخ گفتہ و حافظ جواب تلخ و پیدا است، کہ در گفتار تلخ بی هیچ
 اشارتے نیست کہ مکلم از نازنین اقتراح چیزے کردہ باشد بخلاف جواب تلخ
 کہ منظوم است یہیں معنی کہ مکلم از نازنین چیزے استدعا نمودہ کہ او از آل
 بغضب در آمدہ مکلم را سقطا گفت۔ گوی مکلم غدر سقطا گفتن از جا خیزد
 خود تقدیم میدہد و دریں غدر لطافتے است کہ فہم آن تعلق بذوق سلیم دار و زریا
 کہ سقطا گفتن نازنین را بر محل نیک حمل کردن مشعر از استعطاف نازنین است۔

و شعر ظہیر ازین معنی عاری است ظہیرے گوید نہ درخور است و حافظے گوید
 مے زید۔ و فرقی کہ میان ہر دو متحقق است ظاہر است زیرا کہ سخن در شت
 نازنین امر غیب خاطر و نمودن آن را موجب سرود و شادمانی قرار و ادون خوشتر
 از آن است کہ آن را بہ نکو ہش یاد کنند و ترکیب خوش کن عبارتت در شعر
 ظہیر کہ مشتمل است بر معنی تحکم و استعلا نظر بہ منصب عاشق چنداں موزوں
 نیست و در شعر حافظ جملہ اعتراضیہ عفاک اندکو گفنی مشتمل است بر معنی استیلا
 نازنین و این مبنی است بر غایت مراعات لوازم مقام کہ معنی بلاغت ہیں
 است زیرا کہ جملہ عفاک اللہ خشویح است منظومی بر اشارہ لطیفہ بہ غائبے
 کہ شایان شان متکلم و مخاطب است و وزانش ہماں وزان کلام صداقت الہام
 حضرت رب العزت است۔ حیث قال عفا اللہ عنک لہ اذنت لہم۔
 گوئی شعر حافظ متضمن مراعات جمیع لوازم مقتضائے حال است شمایستہ شرح
 و ادہ ایلم کہ ہر چند در معنی دو کلام تفاوتے نباشد اما اگر اسلوب بیان را از
 قالبے بقابلے دیگر کشند ہماں معنی بہ اداوائے خوشتر و دلکش جلوہ گر آید سبحانی
 استرا بادی را نیمہ رباعی است

کس نیست کہ از تو جان تو اند بردن

این را بتغافل کشی آں را بہ نگاہ

دیگرے ہمیں معنی را اور قالب سوال و جواب بہ نظم آورده ہے
 گفتش قتل من خستہ چہاں خم اہی کرد گفت گلے بہ نگاہے بہ تغافل گاہے

تغییر اسلوب و شعر ثانی تندی پیدا کر وہ ہمچنین شاعرے درندت
وجود انسان مہذب گفتمہ است

با صد ہزار ویدہ بگرو جہاں سپہر
جو پائے آدمی است لے آدمی کجاست

ہمیں معنی را دیگرے ادا نمودہ

آنچہ پر جہتیم و ویدیم کم کہ بسیار است نیست

نیست جز انساناں دریں عالم کہ بسیار است نیست

ہر دورا معنی یکے است۔ اما در شعر ثانی آن را در صورت آقہ بہ نظم

آوردہ و بظاہر مبنی بر تضاد نمودہ و ایں اسلوب در معنی نوع از استعجاب
پیدا کردہ اما حرف کاف در مصرع اول محل تامل است زلالی گوید

عطایت دوست از دشمن نداند یکایک را بکام دل رساند

ہمیں معنی را سعدی پیشتر از وہ نظم آوردہ۔

دوستاں اکیا کنی محروم تو کہ با دشمنان نظرداری

بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ اسلوب شیخ کہ مشکل برانستفہام است چہ

قدر معنی را متین و مدلل ساختہ توجیہ استدلال بریں منوال است کہ

کہ جو خود را از اعدائے خویش بازداشتہ است در حق دوستاں چہ

عطا است کہ ارزانی نخواہد داشت سامع بجزواستماع آن را تسلیم میناید

وزلالی بیش ازین نگفته که دوست و دشمن در جود تو مساوی هستند قانون
 هندن خاک

سلطان حسین میرزا در وصف قامت گفته است
 در حین یار چو با آن قد و قامت برخاست
 سر و نشست ز دعوی و قیامت برخاست
 در قد و قامت غیر از تغایر لفظ چیزے زاید نیست یکے از هر دو خوش
 است اما چوں هر دو را با العموم در یک جا ذکر کند چنداں زشتی نمی
 نماید و در مصرع ثانی بیش از تقابل نشست و برخاست خوبی دیگر نیست
 میر تقی راست

ز قامت تو بعالم قیامتے برخاست قیامت قدرت گریه و قیامت راست
 همه خوبی شعور لفظ راست مضمراست و بس - متاخران این ایهام را
 خیلے دوست دارند با آنکه در معنی زیادتی پیدا نمی کنند - چنانکه دیگر
 گفته است -

ز قد و قامت آں غارت ہوش
 مؤذن کرد قد قامت فرا موش
 ظاہرش دلرباست و باطنش جانگزا - لفظ پرستان اجام صبور
 است و معنی طلبان را سواہان روح - بچہیں دیگرے راست

سر و چون دید آن سہی بالا گفت سبحان ربی الاعلیٰ
از شعر بالا امتیاز کے تمام دارو باسلامت الفاظ خوبی معنی را
فراہم آورده۔

وگا ہے باشد کہ متکلم برائے یک مسبب سبب پیدا نماید ویکے آن را
با سببے دیگر تعلق دهد و مزیت آن را باشد کہ ربطے مسبب با سبب لطیف
تر دارو۔ منوچہری در وصف سبب گوید

یک نیمہ رخس زرد و دیگر نیمہ رخس سرخ
این ایہ سبحان دم و آن را خفغان است

سعدی گوید۔

سیب گوئی و دارع یار اں گفت
نیمہ زیں روئے سرخ و زان روئے زرد

منوچہری سبب سرخی نیمہ سیب و زردی نیمہ دیگر جداگانہ ہیجان
خون و خفغان قرار داده و اگر بجائے خفغان یرقان گفته برستی نزدیک
تر بودے چه خفغان اختلاج قلب است و یرقان از امراض جگر و خفغان
را صفت وجه ضروری نباشد بخلاف یرقان کہ مستلزم صفت است کہ
هو معلوم عند الاطباء اما کلام در آن است کہ اسباب یرقان و بیان
خون و یک وقت بہمے آندیانہ؟

ہر چند منوچہری از اساتذہ قدیم است اما شعر سعدی را مزینتر است
 کہ محتاج مزید تامل ہست زیرا کہ قائلے را میرسد کہ صفت وجہ از خوف
 فراق مسلم است اما سرخی چہرہ را سبب چسبیت؟ جوابش آنکہ ہنگام
 وداع نازنین بر دل عاشق دو کیفیت عائد گشتہ یعنی کیفیت سرور و نشاط
 کلام و لاویز نازنین کہ از وعدہ وصال خبر میدہد و کیفیت خوف فراق کہ
 در حال در پیش است اول موجب سرخی چہرہ و ثانی موجب زردی آن
 است۔ و این معنی نظر بہ مناسبت اقتضائے حال و وداع نازنین بغایت
 لطیف است و مے تواند کہ سرخی چہرہ عاشق را خجالت نازانی جان نثاری
 کہ مقتضائے وفاداری است بسبب بودہ باشد۔

و شاعرے گفتہ است

آہو ز من آموختہ ہنگام رسیدن

رم کردن استادان و گشتن و دیدن

دیگرے راست

بسمل ز من آموختہ ہنگام طبیبان

تپ کردن و غلطیدن حسرت زوہ دیدن

یقین است کہ یکے بروگیرے یورش آوردہ متاع اور البغارت برو

میان ہر دو فرقی بسیار نیست جز اینکہ آن یکے در مصرع ثانی چہا چیز

جمع ساختہ و دیگرے سے چیز کٹنا نمودہ اما چہار راسہ شمار باید کرد زیرا کہ ہنگام
رمیدن کم کردن معنی ندادن و التاب و ایل بل تحصیل حاصل است۔ همچنین در تعریف ناف
طاقتی گوید

چہ مے گوئم کہ ناف آن پری چہر
بود گرداب اندر چشمہ مہر

مسح گوید

خمیر آن شکم چوں کرد تقدیر نشان ماندہ برو انگشت تدبیر
لطافت تشبیہ در ہر دو موجود است و ہر یک را بر جائے خویش انداز
گیرائی حاصل۔ اما در شعر اول وجہ شبہ استدارت و تابانی است و در شعر
ثانی رخوت و استدارت و بیاض و عمتق و بہ ہمیں قدر ثانی بر اول مزیت
دارد۔ حکیم سنائی گفتہ۔

نہ کند عشق نفس زندہ قبول نہ کند باز موش مردہ شکار
وحشی بزوی گوید۔

عقاب آنجا کہ در پر از باشد کجا از صعوہ صید انداز باشد
فصیحی گوید

ماندہ بمعنی گذشتہ۔ وقاعدہ زنان است کہ چوں آرد را خمیر کند نشانے از انگشت مبارک

بصورت چاہے برہ گذارند۔ ۱۲ منہ

از سوز محبت چہ خبر اہل ہوس را
 این آتش عشق است نسوز و ہمہ کس را

۵

حافظ گوید۔

جو ہر جام جم از طینتِ کانِ وگراست
 تو توقع ز گلِ کوزہ گراں سے داری

شاہد کے رادر لباس جداگانہ جلوہ دادہ انداما شعر سنائی اوقع
 فی النفس افتادہ۔ چہ باوجود ایجاز و تمثیلش متضمن معنی الیت کہ غرض تمثیل
 از آں بروجہ احسن و نزدیک سامع جا میگیرد زیرا کہ نفس امارہ را با موش
 مردہ کہ خسیس ترین جانور سے است تعبیر نمودن آن را بدرجہ غایت حقیر و ذلیل
 قرار دادن است و باز کہ شریف ترین جانوران شکاری است گاہے سرا صطیبا
 آن ندارد و در شعر وحشی بیش ازین نیست کہ ضعیف شائستہ آن نبود کہ قوی بود
 غلبہ جوید و شعر فصیحی فصاحتہ ندارد و شعر حافظ معنی حکیمانہ با خود دارد و بہ اسلوب
 دلاویز تر مخاطب را بر ظن فاسد او آگاہ مے سازد۔ تو جہش آنکہ مخاطب
 متوقع آن است کہ جام جم را از گلِ کوزہ گراں ترکیب و ہد متکلم آن را تبنیہ
 مے نماید کہ ایں ہوس خام را از سر خود بدرکن و دیگر گرواں کار کرد کہ سعی
 تو دریں باب از قبیل فعل عبث است حاصل شعر آنکہ ہر کس سزوار عشق
 و رزین نیست۔ چہ عشق را فطرتِ قابلہ بکار است۔

کاتبی ترشیزی قصیدہ در مدح شہرواں شاہ گفتہ مطلعش این است

باز با صد برگ آمد جانب گلزار گل

ہمچو ز گس گشت منظور اولوالابصار گل

و دریں قصیدہ در مقام تخلص این دو بیت گفتہ

خستہ از فیروزہ دارد خستہ از یاقوت سرخ

ہمچو قصر خسرو خوش خلق نیکو کار گل

دوش بلبل این غزل میخواند بر سر بلند

غرق شبنم شد بہ گلشن ز آب این گلزار گل

تخلص خیلے شگرف است اما لفظ نیکو کار نیک نیفاوہ و اگر بعض نیکو کار

شیریں کارے گفت چہ قدر در حسن شعر افزا نشے روے میدا و۔ زیرا کہ

نظر بہ مناسبت ذکر خسرو ازین بہتر اصلاحے متصور نیست و شیریں کار یعنی

پسندیدہ کردار مطروا است۔

طغرا گوید

اگر فرما و شیریں کار بووے دریں کو بسیار صنعتہا نمودے

و در شعر ثانی بر جائے بلبل قمری را غزلخواں ساختن سزاوار است

اساتذہ بلبل را بر سر و نشاندہ اند چنانکہ قمری را بر شاخ گل تر۔

عرفی شیرازی در مدح اکبر شاہ جواب این قصیدہ گفتہ است مطلعش

این است

۵

نوبہار آمد کہ افشانند چو حسن یا رگل
چول وصال یا ریز و ہر خس و ہر خار گل
بزریرک سخن فہم مخفی نیست کہ مصرع ثانی بامصرع اول در حسن ماخذ
نے سجد لفظ ہر خس و ہر خار بمنزلہ ہر خس و خاشاک گلشن است۔ خاکسار مولف
بجوابش پرواختہ و قصیدہ را بہ نعت حضرت سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم

مذیل ساختہ مطلعش این است۔ ۵

رایت اقبال بر دو بازو در گلزار گل

ساخت بر اقلیم دے باشکر جہار گل

موازنہ در ہر سہ مطلع حق سخن فہمان است۔

اوعدی مراغی شعرے گفتہ ۵

نزد خدا پرستان دانی کہ پست طاعت

آں سیرتے کہ دروے آزار دل نباشند

ترکیب صحیح است و معنی درست اما اسلوبش بے نمک۔

دیگرے این معنی را با سلوب گزین در معرض بیان آوردہ ۵

مباش در پے آزار و ہرچہ خواہی کن

کہ در شریعت ماغیر ازین گنلبہ نیست

جملہ ہرچہ خواہی کن در عموم حکم چہ قدر قوتے پیدا کردہ و در مصرع ثانی حصر
گناہ در آزارِ خاطر مستلزم آن است کہ آزار خاطر امریست اہم کہ عاقل را
نباید کہ گاہے گرد آں کردو۔ گوئی بندگراں بروست و پاسے مخاطب نہادہ
تا اصلاً اقدام بر آزار خاطر کسے ننماید و حاصل شعر اوحدی بیش ازین
نیست کہ آزار بہ کسے نرساندن طاعت است و بس زاجرے از آزار۔
در شعر موجود نیست۔

زلالی در تعریف اسپ گوید

ز جستن جستن آن سایہ در دشت

چو مرغ آشتیاں گم گشتے گشت

اگر عوض آشتیاں گم گشتہ آشتیاں گم کردہ میگفت البتہ بلغ نر

مے افتاد و میان این ہر دو ترکیب فرقے لطیف است و فہم آن طبع لطیف

را متقاضی است زیرا کہ ثبوت وصف گم گشتگی برائے آشتیاں است و

ثبوت وصف گم کردگی برائے مرغ و ظاہر است کہ اضطراب و سرآمدگی

مرغ از گم کردگی آشتیاں بیشتر است از گم گشتگی آن چہ سعی او

جستجوئے آشتیاں و راہ نبردن بدان موجب اضطراب و سرآمدگی

اوست زیرا کہ گم کردگی متصور نباشد الا از فقدان چیزے بعد حصول آن

و اگر کسے گوید کہ حافظ مسیر از ترکیب گم گشتن را اختیار نمودہ ہیست

قال -

۵

یوسف گم گشتہ باز آید بکنعان غم مخور
کلبہ اعزازان شود روزے گلستان غم مخور

جوابش آن است کہ درین شعر مقتضائے مقام گم گشتن است نہ گم کردن

زیرا کہ ماسبق لہ الکلام وریں شعر گم شدن سپر است و باز آمدن ا بونہ
بیان گم کردن پدر سپر را چنانکہ در شعر سعدی فافہم فافہم فافہم فافہم فافہم فافہم
کہ بلوغ تر شعرا را ایران است مقتضائے مقام را نیکوئے شناخت چنانکہ
جائے دیگرے گوئد۔

۵

چہ فرصتہا کہ گم کروم وریں راہ
ز بخت خوانبناک غافل خوبش

وقدوة بلغاہ شیخ شیرازہ میں ترکیب را اختیار نمودہ حیث قال

یکے پرسید ز اں گم کروہ فرزند
کہ اے روشن گہر پیر خردمند

وہم محکم کاشی گوید

کہ ز سہم خدنگ طاہر روح
مرغ گم کروہ آشتیاں باشد

وآخر ادعوتنا ان الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علی سید المرسلین والہ الظاہرین

پایان نامہ

روحی کج معجز زبان را کہ از غایت انفعال نارسائی سر بگربیان خجالت فرور
 اوست غنچه پوش از صدمت سموم کم سواد بی پر مروه یارائے آن کو کہ بسان حرفیان
 ادا فہم بکجدار و مرز یہائے معنی شناسی دست بر آرد و خود را از جملہ محققان
 فن معانی شمار و خاصہ در بزم ہنر پروران و شخوار پسند کہ بناخن طبع دقیقہ رس گره
 از رشتہ فکر رسائی کشائند و در عرصہ سخن گویی و سخن فہمی بر سابقان خوش خرام سابق
 مے آئید مولفہ

باز چون رہو اپرا فشانند صعوہ از ستیش فرو ماند
 بانگ تندر چو مغز کوہ خارو بر طنین مگس کہ گوشش آرد

اما چہ تو ان کرد کہ در سلسلہ نظام عالم ناتوان را با تو انا از تباہی است و
 زشت را با زیبا اختلاط و الحی اگر بنائے مکنونات و دوران سفلی بر اساس این اصل نہادہ
 عتدہ تفاوت رتبہ میان کوچیک و بزرگ بار نکشاندندے بالحد جائے
 کہ در شہوار است غرہ کس گیریم بکار است و گوشے کہ بہ نغمہ و لکش بیل بگنونا
 بر صد است باصوت و خراش ز اغان خوش ادا نیز آشتنا ہر چند نے خواست کہ خدا
 بہ شیوہ مترسمان روزگار غرضہ طعن متعنتان زمان نماید و بروئے سامد
 قبول انبائے جنس کشاند اما چون بعضے از لطائف مکنونات این فن شریف را زور باز
 در نہا سخا نہ ضمیر مخفی و محتجب بودہ مقتضی آن بود کہ آن جملہ را الباس نقوش حروف جت
 قطاس جلوہ و ہدو بتائید ازلی قدم از دوازہ کشمکش بدگمانیہائے انبائے روزگار
 بیرون نہد و مع ذلک دریں باب اصرار بعضے اداعزہ و اجاب ضمیرہ این اقتضای

آمدہ طوعاً و کرہاً زبان خامرہ را بر طبق خلط و اعلیٰ صالحاً و آخر سدیاً بہ مقالات
 و صواب آلودہ ساختم و در تک و پوئے میدان نظر و استدلال گاہے دیوانہ و گاہے
 فرزاندہ تاختم۔ نے نے نہ دیوانہ ام نہ فرزاندہ بل ساقی انزل آنچہ را فرخوردہمانہ استہلا
 این دروی کس شخماہر تحقیق یافت بہ نخت و بے ہیج مضائقہ در جام طلب این

سپہ مست باوہ معنی بر نخت و حکم

بدر ووصاف ترا حکم نیست مگر کش کہ ہر چہ ساقی مار نخت عین لطف است
 بر یاد امام المحققین حجۃ المدقین شیخ عبدالقادر جرجانی کہ در شان ادبیات آیت
 است مبین و برانے است متین لوش جاں ساختم و عرفان بزم معنی را بدو سلگانی
 بنواختم چشم بد دور با اگر بدیدہ انصاف بگری کالائے است بقدر جان خریدنی و
 ترا نہ ایست بگوش ہوش شنیدنی۔ علم معانی۔ چنانکہ دانی علمے است گر انما یہ و نئے
 است بلند پایہ کہ بے دستیار می آں پائے در راہ سخن نہی و معنی رسی نتواں نہا و و
 بے پامردی آن زباں سخن گزیدہ و معنی پسندیدہ نتواں کشا و کما قلت

ادیبے کزین فن ندارد خبر تن آدمی دارد و جان خبر

اگر دامان ارادت فرخ آری ذخیرہ لائی آبدار برداری بہ یقین مے دالم
 کہ آنچہ بردست این فقیر بے بضاعت صورت اتمام پذیرفتہ کمتر ازان است کہ
 مے خواستم و بیشتر ازان است کہ مے کاستم اما نظر بہ حالات باختیار حاضر و معلوم
 بر غائب و معدوم پروا ختم و خفایائے زوایا بفروائے کم ترک الاول للآخر
 ذخیرہ پس آشدگان ہنر پرور ساختم

فان وحدت لساناً قائلاً فقل

هو الاول والاخر والظاهر والباطن وهو بكل شیء علیم بہ تقریب ختام قطعہ
 مقصود تاریخ طباعت نامہ از زبان خامرہ بدین طراز تراوش یافت قطعہ

جوانے بخوابم در آمد سحر گاہ
 چو پرسیدمش کیستی وز کجائی؟
 بحسن ادب سے نقش مرادم
 بگفتا۔ و ہر عجم خوش سوادم